

udk 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. VEGA

1

1985

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of the contemporary History
L'Institut de l'Histoire contemporaine
Институт современной истории

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Nikola B. Popović

UREĐIVAČKI ODBOR

Živko Avramovski, Smiljana Đurović, Toma Milenković,
Slobodan D. Milošević, Nikola B. Popović, Milan Ristović, sekretar,
Miroslav Vasić

IZDAVAČKI SAVET

Đorđe Knežević, Milan Matić, Toma Milenković, Petar Milosavljević,
Dragoljub Petrović, Nikola B. Popović, Čedomir Štrbac, Vuk Vrnaver

PREDSEDNIK IZDAVAČKOG SAVETA
Đorđe Knežević

LEKTOR
Milorad Simonović

TEHNIČKI UREDNIK
Dragoljub Kočić

GRAFIČKA OPREMA
Milan Ristović

KOREKTOR
Dragoljub Kočić

Izlazi dva puta godišnje.

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju Beograd, Trg Markska i Engelsa 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

UDK 94

YU ISSN 0352 — 3160

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF 20. CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. III

1985. — Beograd

Broj 1

S A D R Ž A J

RASPRAVE I ČLANCI

Vuk Vinaver, „Austrijsko pitanje” i velika preorijentacija kralja Aleksandra prema Nemačkoj (1927—1932. godine) — — —	7
Zdenjek Sladek, Ekonomска saradnja zemalja Male antante (1934—1938) — — — — — — — — — — — — —	33
Milan Ristović, Britanska balkanska politika i jugoslovensko-bugarski pregovori (novembar 1944 — mart 1945) — — — — —	69
Živko Avramovski, Nacionalizacija britanskog kapitala u Jugoslaviji i obeštećenje vlasnika — — — — — — — — —	95

DOKUMENTI

Momčilo Pavlović, Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske demokratske, Socijalističke stranke Jugoslavije iz 1945. godine — — — — —	119
--	-----

OSVRTI

Branko Petranović: Desanka Pešić, Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje 1919—1935. — — — — — — —	157
Dušan Miljanić: Za viši stepen naučne obrade NOR-a i revolucije u Jugoslaviji (povodom naučnog skupa: Strategijska prekretnica na jugoslovenskom ratištu — ratna 1943. godina)	167

PRIKAZI

Marjan Britovšek, Stalinov termidor (Dubravka Stajić) — — —	189
Kultura i nauka u NOR-u i revoluciji (Zoran Lakić) — — — —	193
Dragovan Šepić, Vlada Ivana Šubašića (Milorad P. Radusinović) —	195
I. N. Zemskov, Diplomatičeskaja istorija vtomogo fronta v Evrope (Milorad P. Radusinović) — — — — — — —	197
Nikola Gaćeša, Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945—1948 (Dušan Berić) — — — — — — —	198
Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946. I (Đoko Tripković) — —	199
Povjesni prilozi, Zbornik radova IHRPH, Zagreb, br. 1. 1982, str. 308, br. 2, 1983, str. 286, br. 3, 1984, str. 290 (Milica Bodrožić)	201

BIBLIOGRAFIJA

Žarko Protić, Bibliografija bibliografijâ o Josipu Brozu Titu 1950—1984. — — — — — — — — — — — — —	207
--	-----

C O N T E N T S

DISCOURSES AND ARTICLES

Vuk Vinaver, „The Austrian question” and the great preorientation of king Aleksandar towards Germany (1927—1932) — — —	7
Zdenjek Sladek, Economic cooperation of the countries, members of Small Entente (1934—1938) — — — — —	33
Milan Ristović, British policy in the Balkans and Yugoslav—Bul- garian negotiations (November 1944 — March 1945) — —	69
Živko Avramovski, Nationalization of the British capital in Yugo- slavia and the compensation for the proprietors — — —	95

DOCUMENTS

Momčilo Pavlović, The Political Programm of Democratic Party, National Radical Party, Yugoslav Republican Democratic Party, Socialist Party and Socialist-Democratic Party of Yu- goslavia in 1945. — — — — — — — — —	119
--	-----

REVIEWS

Branko Petranović; Desanka Pešić, Yugoslav Communists and the problem of national question 1919—1935 — — — — —	157
Dušan Miljanić, For the higher level of scientific treatment of the National Liberation War and the Revolution in Yugoslavia (on the occasion of scientific meeting: „Strategic turning — point at Yugoslav Front — 1943, wartime) — — — —	167

SUPPLEMENTS

Marjan Britovšek, Stalin's Termidor (Dubravka Stajić) — — —	189
„Culture and Science in National Liberation War and Revolucion” (Zoran Lakić) — — — — — — — — —	193
Dragovan Šepić, The Government of Ivan Šubašić (Milorad P. Ra- dusinović) — — — — — — — — —	195
I. N. Zemsov, Diplomatic History of the second front in Europe (Milorad P. Radusinović) — — — — — — —	197
Nikola Gaćesa, Agrarian Reform and the process of population in Yugoslavia, 1945—1948. (Dušan Berić) — — — — —	198
Documents on the Foreign Policy of SFRY, 1946. I (Đoko Tripković) Historical accounts, Work Collection IHRPH, Zagreb, Nol 1982., p. 308, No 2, 1983., p. 286, No 3, 1984., p. 290 (Milica Bodrožić)	199
	201

BIBLIOGRAPHY

Žarko Protić, Bibliography of Bibliographies of Josip Broz Tito 1950—1984. — — — — — — — — —	207
---	-----

RASPRAVE I ČLANCI

VUK VINAVER

Naučni savetnik Instituta
za savremenu istoriju
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

„AUSTRIJSKO PITANJE” I VELIKA PREORIJENTACIJA KRALJA ALEKSANDRA PREM A NEMAČKOJ (1927-1932)

Originalni naučni rad

327

Kada je šef austrijske delegacije na Pariskoj mirovnoj konferenciji (kancelar Karl Rener) 20. jula 1919. dobio tekst ugovora o miru s novim austrijskim granicama, odgovorio je da Austrija ostaje bez hrane, bez čeških fabrika, bez južnotirolskih letovališta, ostaju samo gladni Alpi i ogromni Beč. Takvi glasovi otada stalno ističu da Austrija ne može da opstane, nije sposobna za život, kao država nemačkog naroda treba da se pripoji Nemačkoj. Istovremeno su se oko Austrije počele boriti susedne države Italija i Jugoslavija: jugoslovenska vojska je od 6. juna do 31. jula 1919. bila okupirala Celovec, a u određivanju novih jugoslovenskih i austrijskih granica osećao se italijansko-jugoslovenski antagonizam. Najzad, u samoj Austriji neki slojevi su žeeli povratak Habsburga; među legitimistima aktivni su bili neki jugoslovenski emigranti, bivši visoki austrougarski oficiri. Pitanje italijanskog uticaja u Austriji, pitanje anšlusa, pitanje restauracije, pitanje jugoslovenskih emigranata u Austriji — postali su stalni sporovi koji su trovali Jugoslovensko-austrijske odnose. Član 80. Versajskog i član 88. Senžermenskog mirovnog ugovora zabranili su anšlus, ali je u Beču stalno vođena kampanja u korist pripajanja Nemačkoj kao navodno jedinog spasa za Austriju. Na čelu kampanje stajali su levičari — socijaldemokrati, koji su isticali da bi anšlus značio konačnu pobedu demokratije i u Austriji i u Nemačkoj.

Kada se u proleće 1919. smatralo da i u Austriji može doći do socijalističke revolucije, na Pariskoj mirovnoj konferenciji se predlagalo da italijanske trupe posednu Austriju i zavedu „red”. Ali je šef jugoslovenske delegacije Nikola Pašić 9. aprila saopštio Konferenciji da nikada vojna akcija nije vredela protiv mase u revoluciji, a italijanske trupe u Beču bi samo opkoljavale i ugroža-

vale Jugoslaviju. Jugoslovenska štampa je počela da diskutuje o anšlusu ne kao o strašilu nego kao o leku protiv italijanskih „intriga“. Delegat i poslanik u Parizu Milenko Vesnić je 4. juna 1919. u memorandumu upućenom za četiri velike sile izjavio da je anšlus neminovan. „Ako ne hranimo gladni Beč, tamo će opet doći Habsburzi“, pisala je „Politika“ 9. decembra 1919, kada su savezničke sile zatražile od jugoslovenske vlade hrani za gladni Beč. To je jugoslovenski diplomatski predstavnik Mihailović javio iz Beča 15. decembra 1919: ako ne pomažemo kancelara Renera i gladni Beč, na vlast opet dolazi reakcija. U junu 1920. KP Austrije nije uspela da pride ustanku. Jugoslovenska štampa je sada jasno sagledala situaciju: austrijski demokrati i socijaldemokrati su za anšlus, nisu za nezavisnost Austrije, a one grupe koje su za nezavisnost i posebnost Austrije, a samim tim i protiv jačanja pobedene Nemačke — ti ljudi nisu nimalo demokrati i ne vole Jugoslaviju, nego su u duši za staru Austriju.¹

1. Postepeno opredeljivanje Jugoslavije za anšlus 1921—1928.

Italijansko-austrijski ugovor Niti-Rener od 12. aprila 1920. predstavljaо je privremenu pobedu italijanskog uticaja u Austriji. Rim je htio da veže za sebe i Austriju i Madarsku.² U jesen 1921. italijanska vlada je rešavala austrijsko-madarske sukobe kako bi postala njihov zajednički zaštitnik. Nije čudno što je austrijski poslanik u januaru 1921. javio iz Beograda da jugoslovenski režim želi anšlus kako bi se eliminisao italijanski uticaj.³ Kralj Aleksandar se pred francuskim predstavnicima uvek izjašnjavao protiv anšlusa, a u maju 1921. su čak francuski, čehoslovački i jugoslovenski predstavnici u Beču protestovali protiv kampanje za anšlus.⁴ Madarski poslanik u Parizu je tada doznao da bi Francuska eventualno pristala i na restauraciju samo da spreči anšlus.⁵ Tokom 1922, kada je strahovita kriza zahvatila Austriju, osetio se jasan antagonizam između Italije i Jugoslavije zbog Austrije, gde je rimski režim nastojao da sproveđe svoj uticaj nasuprot politici Fran-

¹ H. Steiner, *Die Kommunistische Partei Oesterreichs von 1918—1933*, Wien 1968, 15. Arhiv diplomatske grade Saveznog sekretarijata inostranih poslova (u daljem tekstu: DA SSIP), Fond Delegacije na Pariskoj mirovnoj konferenciji, f. 6, Nr. 62, izveštaj jugoslovenskog predstavnika iz Beča od 20. novembra 1919. i 6. marta 1920. O „hrvatskom komitetu“ u Austriji up. Arhiv vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Popisnik 3, Operativni dnevnik VK, kutija 34, br. 53, 290, 297, 308, 317, 331, 334; kutija 35, br. 56, 312.

² S. Malfer, *Wien und Rom nach dem ersten Weltkrieg*, Wien—Köln—Graz 1978, 38, 39.

³ N. Preradovich, *Die Wilhelmstrasse und der Anschluss Oesterreichs 1918—1933*, Bern—Frankfurt 1971, 39, 45.

⁴ Diplomatski arhiv francuskog Ministarstva spoljnih poslova u Parizu (Ministère des affaires étrangères, Archives diplomatiques, skraćeno: MAE, AD), Jugoslavie, vol. 48, izveštaj iz Beograda od 8. marta 1921.

⁵ Podatak kod madarske istoričarke Ormos Maria, „Századok“ 1-4/1957,

cuske i Male antante. Strah od italijansko-austrijsko-madarskog bloka sada je zahvatio beogradski režim, koji je morao pomicati da bi anšlus bio dobar lek protiv italijanskih planova.⁶

„U Jugoslaviji sada više niko nije protiv anšlusa”, javio je nemački poslanik iz Beograda u letu 1923.⁷ U Pragu su, međutim, računali da je anšlus smrtna opasnost za Čehoslovačku. Kada je 1925. čehoslovački ministar spoljnih poslova Eduard Beneš pokrenuo akciju protiv kampanje za anšlus, u Beogradu su se pre svega bojali restauracije i italijanskog uticaja. Potajno su saopštavali Nemcima da bi tolerisali anšlus. Čehoslovački poslanik u Beogradu se zgramuo kada je saznao koliko vladajući krugovi ne vide opasnost od anšlusa. Jugoslovenski diplomata Živojin Balugdžić, stari prijatelj demokratske Vajmarske nemačke republike, saopštio je premijeru Pašiću da će Nemačka nastojati da zauzme Austriju i deo Poljske zvani „Koridor”, što je računao za normalno.⁸

Italijanski političar Musolini je u martu 1922. posetio Nemačku, pa mu se činilo da će pre ili posle demokratska fasada nestati i opet se pojaviti nemačka opasnost.⁹ Ta ga je ideja progonila do kraja života: da li se udružiti s Nemačkom, ili u savezu s Francuskom i Engleskom zaustaviti nemački prodor i za to dobiti dobru nagradu. Musolini je došao na vlast 1922. i otada je stalno strepovalo od anšlusa, pogotovu zato što je u Austriji i Nemačkoj teklja kampanja protiv Italije koja ugnjetava nemačku manjinu u pripojenom južnom Tirolu. Anšlus bi onemogućio italijanski uticaj u Podunavlju, doveo Nemačku na granicu i ugrozio italijansku vlast nad južnim Tirolom. Videći ove italijanske zebnje, jugoslovenska vlast je početkom 1926. pokušala da se sporazume s Italijom na bazi zajedničkog otpora anšlusu, pa je sva levičarska štampa, boreći se za nacionalno samoopredeljenje austrijskog naroda, napala Musolinija i Momčila Ninčića koji „ometaju anšlus”.¹⁰ Mnogi jugoslovenski političari su 1925—1928. smatrali da ne treba spasavati i braniti Austriju, jer ona lako može doći u ruke Musolinija ili Habsburga. Anšlus bi upropastio italijanske plamove.¹¹

⁶ Politički arhiv Ministarstva spoljnih poslova u Bonu (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn, skraćeno: PA, It-Jug, Band 1, izveštaj iz Rima od 22. jula 1922. Arhiv Ministarstva spoljnih poslova u Pragu (Arhiv Ministerstva zahraničnih veci, skraćeno: AMZV), Jug. 232, izveštaj iz Beograda od 17. juna 1922. Up. G. Ladner, *Seipel als Ueberwinder der Staatsskrise vom Sommer 1922*, Wien—Graz 1964, 26.

⁷ PA, Jug-Fr, Band 1, referat Berlin 7. jul 1923.

⁸ PA, Kleine Entente, Band 6, referat Berlin 1. jun 1925; AMZV, 230, 239, 373, izveštaji iz Beograda od 11. i 16. jula i 4. decembra 1925. Up. „Samouprava”, 15. jula 1925.

⁹ Renzo de Felice, *Mussolini il fascista*, II, Torino 1966, 238; Meir Michaelis, *I rapporti italo-tedeschi e il problema degli ebrei in Italia*. „Rivista di studi politici internazionali”, 2/1961, 243.

¹⁰ „Borba”, 27. februar i 20. mart 1926; „Okovani radnik”, od 11. marta 1926; „Delavsko-kmečki list”, 4. mart 1926. I documenti diplomatici italiani (u daljem tekstu: DDI), serie 7, vol. 4, 1962, 25, 172.

¹¹ S. Suval, *The Anschluss Question in the Weimar Era*, Baltimore 1974, 218.

Od 1927. godine Musolinijeva politika postaje sve dinamičnija: Rim se povezuje s Mađarskom, s hrvatskim separatistima u Beču, s frankovcima u Jugoslaviji. U Beču su hrvatski emigranti uspostavili nove kontakte s italijanskim diplomatima i predlagali da „Italija oslobodi Hrvate” u italijansko-jugoslovenskom ratu, o kome se tada mnogo govorilo kao o događaju koji dolazi.¹² Italijanski vojni predstavnik u Beču se sastao s emigrantima Sarkotićem i Perčevićem, a frankovački narodni poslanik Pavelić došao je jula 1927. u Beč i onda u Rim; u oktobru 1927. on je u Budimpešti zatražio oružje i posredovanje da dobije italijansku podršku. Od jeseni 1927. Musolini je uspostavio čvrste kontakte s raznim političko-terorističkim organizacijama, koje su ugrožavale integritet Jugoslavije.¹³ Istovremeno su nikle glasine da bi Musolini dopustio sprovođenje anšlusa ako bi to Nemačka platila savezom. Musolini je u aprilu 1927. saopštio mađarskom premijeru Ištvanu Betlenu da je „anšlus neizbežan, zato treba udesiti da obojica zarađimo na njemu”. Italijanski dravni podsekretar za spoljne poslove Grandi je 6. decembra 1927. saopštio Betlenu da Italija više neće „za ljubav Francuske sprečavati anšlus”, a Betlen je izneo svoj „veliki plan”: formirati blok Rim — Beč — Budimpešta — Berlin. Musolini je 8. decembra 1927. saopštio mađarskom poslaniku da možda uskoro dolazi napad na Jugoslaviju. Preko Austrije su počeli da prolaze transporti italijanskog oružja namenjenog naoružavanju Mađarske. Međutim, početkom 1928. austrijski socijaldemokrati su otkrili transporte, nastao je međunarodni skandal, pošiljke su obustavljene, a Musolini je odlučio da poradi na fašizaciji Austrije.

U tome se oslonio na austrijsku fašističku organizaciju Hajmver (Heimwehr). Organizacija je osnovana još 1919. i okupljala je stare oficire, podoficire, bogatije seljake, provincijski srednji sloj, u borbi protiv tadašnje socijaldemokratske vlade. Hajmver je godine 1927. imao organizacije u devet austrijskih provincija, ali nije bio jedinstven, nije imao ni vođu ni jasnu ideologiju. Grofovi, oficiri, učitelji i dućandžije — hajmverovci su sada veoma jako tražili da se „spase Austrija od boljševizma i marksizma”, to jest od socijaldemokratije. Hajmverovci su od januara 1927. stupili u snažne veze s italijanskim predstavnicima. U oktobru 1927. savezno rukovodstvo je preuzeo dr Rihard Štajdle (Richard Steidle), advokat, rođen 1881, kome su mnogi zamerali da ne može da privuče omladinu i mase. On i vojni komandant odreda Valdemar Pabst (raniji nemački oficir) već su u aprilu 1927. od Italije zatražili novac i oružje uz obećanje da će se onda pučem dokopati vlasti. Voj-

¹² Diplomatsko-politički arhiv italijanskog Ministarstva spoljnih poslova (Archivio storico-diplomatico, Ministero degli affari esteri, u daljem tekstu: MAE, Ar.) Jug, f. 1331, izveštaji iz Rima od 5. marta, iz Beča od 25. aprila, 20. juna 1927.

¹³ G. Zamboni, *Mussolini's Expansionspolitik auf dem Balkan*, Hamburg 1970, 300, 305, 310, 315, 369; Giampiero Carocci, *La politica estera dell'Italia fascista (1925—1928)*, Bari 1969. 84.

ni stručnjaci su smatrali da bi hajmverovci u eventualnom italijansko-jugoslovenskom ratu propustili italijanske trupe da prođu kroz Austriju i time još više ugroze Jugoslaviju.¹⁴

I dok je Musolini pripremao pomoć za hajmverovski puč, nemačka vlada je od 1927. otpočela odlučnu akciju za pripremu anšlusa, isprva putem ujednačavanja zakonodavstva i povezivanja privrede.¹⁵ Nemački kapital se naglo probijao u Austriju. Nemački ministar spoljnih poslova Gustav Štrezeman saopštio je 14. novembra austrijskom kancelaru da su nemački ciljevi sledeći: 1) evakuacija francuske vojske iz Rajnske oblasti, 2) osvajanje poljskog koridora, i tek onda anšlus. Štrezeman je ukazao na opasnost od italijanske pare. Hitler je već prilikom svog prvog boravka u Benacističkog pokreta Adolfa Hitlera, za koga je verovao da prima ču 1922. bio napao vlade Austrije, Nemačke i Italije kao reakcionarne, masonske, jevrejske itd.¹⁶ U Austriji je stvorena nacistička partija, ali je ona na izborima 1927. dobila jedva 27 000 glasova. Iz Bavarske je počela snažna nacistička akcija prema Austriji. Istovremeno se Hitler u maju 1927. i avgustu 1928. sastao s italijanskim predstavnicima i ponudio im sklapanja nemačko-italijanskog bloka u budućnosti.

Jugoslovenska vlada, zaplašena od Italije, a nesigurna na unutrašnjem polju, bojala se italijanskog uticaja u Beču, a još više restauracije, pa je od 1927. sve otvoreniye razmišljala o anšlusu kao najmanjen zlu. Čehoslovački i nemački poslanik javljali su iz Jugoslavije da se javno mnenje okreće u korist anšlusa i prijateljstva s Nemačkom kako bi se pariralo italijanskom pritisku.¹⁷ Ministar spoljnih poslova, Marinković, frankofil i kraljev verni službenik, počeо je manje da napada ideju anšlusa. Kraljev rođak knez Pavle vratio se s puta u Minhen i javio da Nemačka ne ide na Balkan, anšlus ne mora da bude opasan za Jugoslaviju. U letu 1927. i sam kralj Aleksandar je imkognito prvi put boravio u Minhenu.¹⁸ Njemu je slovenački političar Anton Korošec u posebnom

¹⁴ Arhiv američkog Ministarstva spoljnih poslova (National Archives Microfilm Publications, kopije u DA SSIP), Microcopy No. 361-4, izveštaj iz Beograda od 7. maja 1927; MAE Ar. jug. f. 1331, izveštaj iz Beča od 18. juna 1927.

¹⁵ N. Schausberger, *Der Griff nach Oesterreich*, 2 Ed, Wien-München 1979, 147-150; DDI, Serie 7, vol. 7, Roma 1967, 150; Akten zur deutschen Auswärtigen Politik (u daljem tekstu: Akten). Serie B. Band V. Göttingen 1972, 426; Isto, Band VI, 1974, 271, 365.

¹⁶ J. Auer, *Zwei Aufenthalte Hitlers in Wien*, „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte“ 2/1966, 208. O Hitleru se u našoj publicistici ponekad lažno priča da je služio u austrougarskoj vojsci (D. Ceramilac. Hitler mi je bio kaplar, „Nin“ 31. jul 1960, strana 7 i Ž. Lazić. Prvi dan okupacije. „Duga“ br. 87, 25. jun 1977, strana 60).

¹⁷ AMZV, Jug. 30. 164 b, 192, izveštaji iz Beograda od 20. januara, 3. maja i 22. novembra 1927. MAE. AD. Yug. vol. 55. izveštaj iz Beograda od 4. aprila 1927. Akten. Serie B. Band II-2. 1967, 378, 381; Isto, Band III. 1968. 43, 44; Isto, Band VII. 1975. 247. DDI, serie 7. vol. 5. 1967. 329.

¹⁸ Up. V. Vinaver, *Početak „nemačke orijentacije“ stare Jugoslavije*, „Istorijski zapisi“, 3-4/1977, 789, 791.

memorandumu saopštio da se i Italija i Jugoslavija bore za nemačku „ljubav”, da italijansko-nemački savez znači kraj Slovenije i Jugoslavije. Nemačka jeste opasna za sve, ali dok je demokratska i sklona saradnji s Francuskom, ona se neće vezivati za Italiju, nego će imati simpatija za Jugoslaviju. Zato treba Nemcima ponuditi anšlus dok su još mirojubivi i demokrati — time će se obezbediti nemačka demokratija, a nemačkoj vladu će ta ponuda biti draga, iako „nas to ništa ne košta”, a nije ni važno, jer anšlus zavisi od velikih sila, a ne od eventualnog jugoslovenskog pristanka.¹⁹

Godine 1928. Musolini je došao u pravi sukob s Austrijom, gde je jačala propaganda protiv Italije kao ugnjetača austrijske manjine u južnom Tirolu. Zato je na novom sastanku Musolini—Betlen, aprila 1928, dogovorena veća pomoć za Hajmver. Onda su održani sastanci Betlena i Štajdlea: Hajmver je imao da preuzme vlast pa da formira italijanski blok s Austrijom i Mađarskom.²⁰ Hajmverovci su se naoružavali i obećavali pohod na „crveni Beč”.²¹

Koristeći unutrašnju krizu Jugoslavije, Italija je već početkom juna 1928. računala s raspadom jugoslovenske države. Poslanik Karlo Gali je 18. juna 1928. izvestio Rim da je cilj njegove politike razbijanje Jugoslavije ukazivanjem pomoći hrvatskim separatistima. Posle političkih sukoba u Jugoslaviji, Musolini je mislio da će mu sve poći za rukom, pa je Grandi krajem juna 1928. saopštio mađarskom poslaniku da se radi „za nezavisnu hrvatsku državu”. Italijanski predstavnici su uspostavili uske kontakte s hrvatskim političarima i govorili o mogućnostima italijanske podrške za nezavisnu hrvatsku državu. Ante Pavelić je u septembru 1928. otvoreno zatražio italijansku pomoć.

Međutim, Nemačka je od 1928. pojačala svoj ekonomsko-politički prodor u Podunavlje i na takozvani „Jugoistok”.²² Strahujući od Musolinija, u Beogradu su se oduševili nenadanim nemačkim prijateljima, koji nisu žeeli italijanski uticaj u Austriji. Engleski poslanik je 29. marta 1928. javio svojoj vradi da je beogradski režim jasno na pozicijama anšlusa (Vlada je 4. marta 1928. demantovala da ima takav stav).²³ Engleski poslanik je u novembru 1928. smatrao da Musolini prosto tera jugoslovensku vladu u nemačke ruke i da se zato ona već pomirila s anšlusom, da staje na nemačku stranu. S druge strane, poslanik Gali je u julu 1928. ja-

¹⁹ Akten, B-VII, 1974, 138. Up. „Slovenec”, 9. mart. „Politika”, 24. novembar 1927.

²⁰ D. Nemes. *Die „oesterreichische Aktion“ der Bethlen-Regierung, „Acta historica“* (Budapest), 1-4/1965, 202, 203. L. Kerekes, *Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom. „Történelmi szemle“* 2/1961. 209. J. Hoffmann, *Der Pfrimer-Putsch*, Wien—Graz 1965, 11.

²¹ DDI, serije 7, vol. 7, 90.

²² A. Mitrović, *Teorija „Ergänzungswirtschaft“ u Vojmarskoj Republici.“ Jugoslovenski istorijski časopis* 3-4/1977, 44. Akten, B-9, 1976, 637.

²³ Državni arhiv London. Ministarstvo spoljnih poslova (Public Record Office, Foreign Office 371, u daljem tekstu: PRO FO), vol. 12987, izveštaji iz Beograda od 1. avgusta, 3. i 20. septembra 1928. Up. „Dom“ 29. februar 1928, „Slovenec“ 24. jul 1928, „Politika“ 5, 30. i 31. mart, 21. jul 1928.

vio da ako se i razbijje Jugoslavija, Nemačka bi lako prigrabila Austriju, Madarsku, pa i Hrvatsku.²⁴ Koliko je Jugoslavija zbog nasrtljivog Musolinija morala da se vezuje za Nemačku i da prisataje na anšlus, toliko je i Musolini strahovao od jugoslovensko-nemačkih odnosa.

Italijanski pritisak na Austriju 1927. i 1928. učinio je da austrijska vlada nije želela učešće u italijanskim planovima protiv Jugoslavije. U Beću nisu želeli komadanje jugoslovenske države; uzalud je Betlen kancelaru Ignacu Zajpelu nudio da Austrija prigrabi severozapadne delove Jugoslavije (krajem 1928. i početkom 1929).²⁵ Ali u Beću su se u januaru 1929. sastali italijanski emisari, novinari i diplomati s Pavelićem i Sarkotićem. Pavelić, koji je emigrirao posle zavodnja šestojanuarske diktature, izjavio je italijanskom atašeu za štampu da će ubiti kralja Aleksandra.²⁶ Pavelić je s italijanskim predstvincima u Beću ugovarao pojedinosti i modalitete akcije protiv beogradskog režima.²⁷ On je 18. aprila 1929. iz Beća pošao za Sofiju, gde je 20. i 21. aprila ugovorio saradnju s terorističkom bugarskom „makedonskom“ organizacijom. Imao je austrijski pasoš i italijansku vizu, pa je preko Varne prispeo u Trst, gde se iskrcao 5. maja, pošao za Beć i prešao u Italiju i u Bolonji počeo da priprema organizaciju „ustaša“. Ovde ga je već 23. jula 1929. posetio madarski pomoćnik ministra spoljnih poslova Gabor Apor i ponudio svaku moguću pomoć. U rimskom Ministarstvu spoljnih poslova obrazovano je „Hrvatsko odeljenje“ (Servizio segreto Croati) koje je imalo da šalje oružje za Hrvatsku i održava veze s ustašama u Austriji. Jugoslovenska štampa je u jesen 1929. osula paljbu protiv bečke vlade koja daje azil emigrantima i ustašama. Italijanski emisari u Beću su savetovali hrvatskim separatistima da se povežu s hajmverovcima.²⁸

Italija je od 12. septembra 1929. dobila novog ministra spoljnih poslova Dina Grandija, Musolinijevog saradnika, koji je trebalo da sprovodi energičniju politiku. Grandi je htio da natera Francusku da Italiji ustupi neku afričku ili levatinsku koloniju i da ne-kako Italija bude veći faktor među velikim silama (kao „odlučujući teg na terazijama“). Pokrenuo je akciju za reviziju mirovnih ugovora i za razoružanje da bi oslabio francuske pozicije, a u memorandumu od 5. novembra 1929. ponovio poznati Musolinijev zahtev da se sruši Jugoslavija i na Jadranu formira lanac zavisnih država, od Grčke i Albanije preko Crne Gore, Dalmacije, Hrvatske i Slovenije. U takvoj situaciji je naglo pojačana italijanska akcija da se nekako pridobije Austria.

²⁴ DDI, serie 6, vol. 5, Roma 1960, 522.

²⁵ PA, Jug-Oes, Band 1, izveštaj iz Beća od 1. januara 1929.

²⁶ MAE Ar, Jug, f. 1360, izveštaj iz Beća od 13. januara 1929. Fikreta Jelić-Butić, *Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941*, „Časopis za suvremenu povijest“, II-III/1969. 60.

²⁷ MAE, Ar, Jug, f. 1360, izveštaj iz Beća od 14. marta 1929.

²⁸ MAE, Ar, Jug, f. 1354, izveštaj iz Beća od 27. septembra 1928.

Austrija je od 1929. došla pod udar teške svetske ekonomske krize i već u avgustu je u njoj bilo preko sto hiljada nezaposlenih. Austrijski izvoz pao je od 1929. do 1933. od 4,1 miliona tona i 2,1 milijarde šilinga na 2 miliona tona i samo 0,773 milijarde šilinga. Akcije velikog preduzeća „Alpina“ pale su od početka 1929. do aprila 1932. od 33 na 12 šilinga. Austrija je povećavala agrarnu proizvodnju, postepeno sprečavala uvoz poljoprivrednih artikala, a kako su u krizi padale agrarne cene, vlada je sprovodila seriju zaštitnih mera u korist domaćeg poljoprivrednika — podizanjem carina, smanjenjem uvoza. Austrijski uvoz iz Jugoslavije iznosio je 1929. oko 1238, a 1932. samo 676 miliona dinara. U uslovima krize naglo je rasla snaga hajmverovaca. Nazivani austrofašistima i kle-rofašistima, oni su uživali sve veću podršku desnice vladajuće „hrišćansko-socijalne partije“ na čelu s višegodišnjim kancelarom Zajpelom. Kancelar je mrzeo socijaldemokratiju, sumnjaо u svaku demokratiju i htio mase da „oslobodi politike“. On je italijanskim predstavnicima govorio da će pomoći Hajmveru potisnuti socijaldemokratiju.²⁹ U doba sve veće krize, hajmverovci su istupali s parolama „protiv kapitalizma, demokratije, partija, masona“.³⁰ Bettlen je u ime hajmverovaca zatražio italijanske mitraljeze za austrijske pučiste. Musolini je počeo da daje novac. Komandant Pabst je stigao u Rim i 19. juna 1929. zatražio pare i puške. Situacija je navodno bila zrela za puč. Desetog avgusta 1929. Pabst, Štajdle i Pfrimer potpisali su ugovor-obavezu da će izvršiti oružani puč u jesen 1929. ili početkom 1930. Oni su saopštili da odbijaju svaku ideju anšlusa i da žele savez s Italijom i Mađarskom.

Jugoslovenski predstavnici su smatrali da je sve ovo neobično opasno: vraća se duh stare Austrije, stvorice se možda blok Italije s Austrijom i Mađarskom.³¹ Mađarski poslanik je javio da Musolini, kada čuje za ime Austrije, odmah u vazduhu pravi bokseriske pokrete, željan akcije (24. avgust 1929). Kada je 25. septembra 1929. pala vlada kancelara Ernsta Štreruvica i vladu preuzeo višegodišnji šef bečke policije (i raniji kancelar) Johannes Šober, vicekancelar je bio Karl Voguen, blizak hajmverovcima. Rim i Budimpešta su iklicali. Štajdle i Pabst su odlučili da punom parom krenu udesno. Šober je predložio ustavnu reformu da bi ojačao položaj vlade, pa je Hajmver poverovao da je vlada na putu velikog

²⁹ MAE, Ar, Austria, p. 881/1405, izveštaj iz Ankare od 28. maja 1929. Isto, Austria, p. 881/1600. izveštaj iz Beča od 10. septembra 1929. Akten. B-VII, 1974, 247.

³⁰ R. Kuhnl, *Due forme di dominio borghese: liberalismo e fascismo*, Milano 1973, 154, 180.

³¹ Arhiv Jugoslavije u Beogradu, Centralni Presbiro (u daljem tekstu: AJ, CPB), f. 23/64, izveštaj iz Beča od 9. avgusta 1929. PA, Jug-Oes, Band 1, izveštaj iz Bleda od 27. avgusta 1929.

bila protiv restauracije, protiv italijanskog uticaja, protiv veze s Rimom i Budimpeštom, protiv zaokreta udesno, protiv stare Aust-

zaokreta koji će mu omogućiti da izvede desničarski puč sa prisutnjom same vlade. Italija je sada stalno terala Šobera da se izjasni za suzbijanje socijaldemokratije i da hajmverovcima daje veće učešće u vlasti, a hajmverovcima je poručivao da treba da podrže Šobera. Musolini je obećao da će ako Austrija skrene udesno, ka Italiji, sve učiniti da Austrija dobije međunarodni zajam, čije je realizovanje do tada ometao. Italijanski poslanik u Beču je 26. oktobra 1929. saopštio da će kada suzbiju levicu, dobiti mogućnost za zajam, a Štajdler, Pfrimer i Pabst su molili italijanskog poslanika da „pritisne Šobera”. Najzad je Grandi 5. novembra 1929. doneo odluku da svim silama poradi na fašizaciji Austrije: time bi se otvorio put ka savezničkoj Mađarskoj, a ojačale bi i mogućnosti za razbijanje Jugoslavije. Austrijski parlamentarni režim još je otežavao realizaciju Musolinijevih planova.

Uspon austrijskog desničarskog režima, podržanog od strane hajmverovaca i Italije, zaprepastio je jugoslovensku vladu. Preko ranijeg lidera socijalističke stranke Živka Topalovića, na kongresu austrijske socijaldemokratije, 8-10. oktobra 1929. saopšteno je da će jugoslovenska vlast podržati austrijsku levicu protiv fašističke desnice. Jugoslovenski poslanik, ataše za štampu i sam delegat Topalović stupili su u najuže veze s predstavnicima socijaldemokratije u njenoj borbi protiv hajmverovaca. Socijaldemokratija je rije. Ako su bili za anšlus, to je bilo manje zlo od onoga što je nudio Hajmver. Beogradski režim se sve više navikavao na ideju anšlusa. Marinković je 25. oktobra 1929. zatražio da engleska laburistička vlast pritisne austrijsku vladu pa da se zabrane akcija i oružanje hajmverovaca.³²

Dopisnik Centralnog presbiroa javio je iz Beča da je situacija postala ozbiljna i kritična: to je zavera protiv mira u Srednjoj Evropi, a ko zna da li će Hajmver biti razoružan.³³ Engleska i francuska da Italiji ustupi neku afričku levantinsku koloniju i da neverovskom puču najzad su smanjili opasnost. Kada je list austrijske vlade „Reichspost” u novembru 1929. objavio intervju sa Sarkotićem, koji je napao beogradski režim, poslanik Milan Milojević se sastao sa starim liderom separatista Sarkotićem, sa Pfrimerom i Štajdlerom, koji su mu dokazivali da oni ne žele ni puč ni restauraciju. Austrijski poslanik u Beogradu je 21. novembra 1929. saopštio Marinkoviću da nikada neće biti restauracije; hrvatski emigranti su bez uticaja, Pavelić je proteran iz zemlje. To je austrijski poslanik saopštio i diplomatskom koru u Beogradu.³⁴

³² DA SSIP, Londonsko poslanstvo (u daljem tekstu: LP), f. II, I-II, 629, izveštaj iz Beograda od 25. oktobra 1929.

³³ AJ CPB, 23/64, izveštaji iz Beča od 8. i 11. novembra 1929. G. D. Hasiba, *Johannes Schober und die Verfassungsreform von 1929*, „Geschichte und Gegenwart”, 2/1983, 47-68.

³⁴ National Archives Washington, Microfilm Copies, Microcopy No. 361-5, izveštaj iz Beograda od 30. novembra 1929.

Krajem 1929. unekoliko se smanjio strah jugoslovenskog režima od eventualnih austrijskih promena. Anšlus je sada izgledao kao dobar lek da pokopa eventualni italijansko-austrijsko-mađarski blok.³⁵ Kancelar Šober, vođa koalicije privrednika, „Pannemaca“ i agraraca izgledao je beskrajno mnogo bolji od hrišćansko-socijalnih političara, koji su stajali uz hajmverovce i Italiju, kao i od socijaldemokratije, koja je bila na pozicijama borbe protiv italijanskog uticaja, ali i tražila anšlus (i, naravno, stalno kritikovala diktatorski režim u Jugoslaviji).

Musolini je 1929. uložio velike diplomatske napore da se sporazume s Nemačkom. Nije čudo da je to isto (silno) želeo i kralj Aleksandar. Francuski poslanik u Beogradu se u maju 1929. gorko žalio na slabljenje jugoslovensko-francuskih odnosa i na jačanje nove linije Beograd — Berlin. „Jugoslovenska vlada traži novog prijatelja da se lakše odbrani od Musolinija.“³⁶ Uplašeni italijanski poslanik u Beogradu je u aprilu 1929. poverovao da beogradska vlada paktira s Nemačkom za anšlus, za pozivanje Nemačke da krene ka italijanskom gradu Trstu.³⁷ Poslanik Gali je 7. juna 1929. izvestio da „novi pronemački pravac“ sada jasno izbija. To su javljali i italijanski konzuli. U takvoj situaciji je Marinković u julu 1929. pretio da ako Francuska uzme Mađarsku za prijatelja, Jugoslavija će se nagoditi s Nemačkom.

I baš kada je oslonac na Nemačku postao tako važan, diktatorske mere kontrole i unifikacije i ukidanje nemačkih privatnih škola doveli su u leto 1929. do velikog hlađenja Nemačke prema Jugoslaviji. Štrezeman je 16. jula 1929. tražio da se ispita uzrok naglog hlađenja. Ministar Marinković i poslanik u Berlinu Baludžić su požurili s pronemačkim izjavama. Strani predstavnici su iz Jugoslavije javljali o brzom nemačkom ekonomskom prodoru i o pokušajima Nemačke da Jugoistok pretvori u područje ekonomski vezano za Nemačku.³⁸ Kralj Aleksandar je odlučio da sve reši slanjem posebnog emisara u Nemačku. Ministar šuma i ruda Anton Korošec je na jednoj večeri septembra 1929. saopštio nemačkom predstavniku da uskoro putuje za Nemačku, u dogovoru s kraljem. On se slaže s anšlusom, a kralj Aleksandar poručuje da Nemačka „ima pravo na spoj s Austrijom“. Idućeg meseca, oktobra 1929. umro je Štrezeman, koji nije mnogo mario za anšlus i nasledio ga je Julius Kurcijus, koji je sebe smatrao za aktivistu u spoljnoj politici. Ako se Austrija nalazi između Italije i Nemačke, anšlus je manje zlo. Nemačka štampa je, međutim, napadala beogradski režim zbog postupanja prema nemačkoj manjini (naročito novembra 1929). Najzad je Korošec nemačkom poslaniku saopštio da će kralj

³⁵ MAE AD, Italie, vol. 117, izveštaj iz Berlina od 10. decembra 1929. PA, Jug-Oes, Band 1, izveštaj iz Beograda od 5. decembra 1929.

³⁶ MAE AD, Italie, vol. 117, izveštaj iz Beograda od 18. maja 1929.

³⁷ MAE Ar, Jug, f. 1359, izveštaj iz Beograda od 14. aprila 1929.

³⁸ F. G. Campbell, *Confrontation in Central Europe*, London 1975, 266. O početku nemačko-jugoslovenskog sukoba oko nemačkih škola u Jugoslaviji: Akten, B-10, 1977, 393.

ispuniti sve zahteve nemačke manjine i povrh toga da je za anšlus. Aleksandar se zaista bojao Hajmvera, restauracije i italijanskog uticaja u Austriji.³⁹ U isto vreme novinar Andrej Gabršček, Koroščev prijatelj, koji je živeo u Beču, poveo je akciju u štampi da se spreći eventualni nemačko-italijanski sporazum.⁴⁰

Korošec je prvo stigao u Beč, gde se sastao s rukovodiocem spoljne politike dr Peterom 6. decembra 1929. i s urednicima nekih listova. Izjavio je da se Jugoslavija boji eventualnog katoličkog bloka kao i habsburške restauracije ili habsburškog bloka, i da hrišćansko-socijalni blok ne bi trebalo da pomaže ustašama. Preko Frankfurta je Korošec prispeo u Berlin, gde se 16. decembra 1929. sastao s nemačkim ministrom spoljnih poslova. Korošec je Kurcijusu saopštio da će nemačkoj manjini biti sve učinjeno i da se jugoslovenska vlada ne protivi anšlusu. U kraljevo ime predložio je uspostavljanje najboljih jugoslovensko-nemačkih odnosa. Korošec je posetio mnogobrojne političare, bankare, industrijalce, seljačke zadruge, svuda ističući da Nemačka ima prijatelja u Jugoslaviji, koja se slaže s anšlusom.⁴¹

Prva runda Musolinijeve akcije u Austriji — za desničarski, pa čak i hajmverovski režim, završila se direktnim obraćanjem kralja Aleksandra Berlinu, s ponudom da ne ometa anšlus. Austrija, koja je izgledala puna italijanskih pristalica, legitimista, ustaša, pristalica stare Austrije, mogla je, što se beogradskog režima tiče, i da propadne u anšlusu, koji je izgledao bezazlen prema Musolinijevoj vlasti u Beču. A ne voleći baš ni socijaldemokratiju, a naročito ne desnicu hrišćansko-socijalnu, beogradski režim se opredelio za Šobera — koji je sada tajno išao ka anšlusu tajno ugovarajući „usaglašavanje“ zakona, propisa, privrede, školstva, sudstva, a čekajući zgodan momenat.

2. Druga panika od hajmverovaca 1930. godine

Šober je nemačkim predstavnicima saopštio da Musolini u stvari preko Austrije želi da se sporazume s Nemačkom. Šober je 3. februara 1930. stigao u Rim i sastao se s Musolinijem. I dok je svetska štampa pisala da Rim želi da uvuče Austriju u svoju orbitu, francuska vlada se radovala što austrijska desnica odbija anšlus. To je izazivalo veliko negodovanje protiv francuske politike u Beogradu.⁴² Kralj je umesto italijansko-austrijsko-mađarskog bloka mnogo više voleo da vidi austrijsko-nemački blok.⁴³ Zato su

³⁹ PA, Jug-Oes, Band 1, izveštaj iz Beograda od 5. decembra 1929.

⁴⁰ AJ CPB, 23/64, izveštaj iz Beča od 7. decembra 1929.

⁴¹ O ličnosti Antona Korošca ovde neće biti mnogo reči, jer se time u svojim radovima bavi dr Momčilo Zečević.

⁴² AMZV, Jug, 27, izveštaj iz Beograda od 9. februara 1929. DA SSIP, LP, I-2, 75, izveštaj iz Londona od 12. februara 1930. Documents on British Foreign Policy, Series I A, vol. VI, London 1975, 244, 551.

⁴³ MAE Ar, Jug f. 1370, izveštaji iz Beograda od 4. i 8. februara i 4. septembra 1930.

u Beogradu pozdravili dolazak Šobera u Berlin 21. februara 1930. U razgovoru Šober—Kurcijus od 22. do 24. februara 1930. utvrđeno je da Jugoslavija već staje uz Austriju i Nemačku u strahu od italijansko-austrijskog bloka. Veoma tajno se pregovaralo o pripremi carinske unije između Austrije i Nemačke.⁴⁴

U aprilu 1930. Musolini se opet sastao s Betlenom. Tražen je način da se stvori trojni blok Rim—Beč—Budimpešta. Istovremeno su od marta 1930. povedeni italijansko-austrijski pregovori za novi trgovinski ugovor uz preferencijalne tarife. Italija je u maju 1930. odlučila da ekonomski poveže tri države, a pre svega da uvuče Austriju u svoj blok.⁴⁵ Zato je italijanska štampa pozdravila svečanu izjavu austrijskih hajmverovaca (18. maj 1930. u Kornnenburgu, u Donjoj Austriji) da će se Hajmver boriti za novi sistem, protiv parlamenta, protiv demokratije, za stalešku korporativnu državu. Zabrinuta jugoslovenska vlada sve je više računala na Šobera a Italiju na hajmerovce.

U Beču je od marta 1930. počeo da izlazi list „Grič” s podnaslovom „Hrvatska korespondencija” (urednik Ivan Perčević). Austrijska štampa je to propratila napadima na jugoslovenski režim. Zato je smenjen poslanik Milojević, koji sve to nije umeo sprečiti. Novi poslanik Grga Andelinović je odmah uviedo da su se ustaše i separatistička emigracija (Jelić, Perčec, Perčević) vezali za legitimiste, za „crno-žute”, da su „sluge Italije”, da su u vezi s hajmverovcima, da „Grič” ima „mentalitet crno-žute Austrije”. Njega je brinula „italo-sajpelovsko-hajmverovsko-habsburška orijentacija”.⁴⁶ Beč je Andelinović već ocenjivao kao centar separatističke emigracije.⁴⁷

Jedan od lidera Hajmvera, princ Ridiger Štarenberg bio je u julu 1930. u Rimu, gde je zatražio Musolinijevu podršku. Dobio je nalog da treba pomagati Šoberu i da ne treba paktirati s nacistima, koji su nemačke sluge. Štarenberg je drugog septembra 1930. postao savezni vođa Hajmvera. Beogradski režim je sa strahom pratilo sve njegove akcije. Krajem septembra 1930. pao je Šober i formirana je manjinska hrišćansko-socijalna i hajmverovska vlada. Kancelar je bio Voguen, a vicekancelar i ministar unutrašnjih poslova princ Štarenberg; ministar spoljnih poslova bio je Zajpel. To je izazvalo paniku u krugovima beogradskog režima: Austrija se ospozobljava za ulazak u fašistički blok! Poslanik Andelinović je javio da francuski i čehoslovački poslanici stoje uz ekstremne austrijske elemente, jer im oni garantuju da neće biti anšlusa.⁴⁸

⁴⁴ PA, RM. Oes, Band 3, izveštaj iz Berlina od 22. februara 1930.

⁴⁵ MAE, Ar, Ungheria f. 1769/8196, izveštaj iz Rima od 23. maja 1930.

⁴⁶ AJ CPB, 23/64, izveštaj iz Beča od 26. juna 1930.

⁴⁷ DA SSLP, Poslanstvo u Turskoj u daljem tekstu: PT, f. 13, 320, pismo iz Beograda od 27. septembra 1930. MAE, Ar. Jug f. 1370, izveštaj iz Beča od 5. septembra 1930.

⁴⁸ AJ CPB. 23/64, izveštaj iz Beča od 3. oktobra 1930.

Kancelar Voguen je 3. oktobra 1930. saopštilo italijanskom poslaniku da vlast ide na izbore, za red, za desnicu, zajedno sa Hajmverom. Zajpel je italijanskom atašeu za štampu i dopisniku Morealu saopštilo da ide na izbore, za red i za pobedu nad socijaldemokratijom (zato je i uveo hajmverovce u vladu). Poslanik Auričić je savetovao Zajpelu da treba formirati desničarski blok koji će slomiti levicu i jasno stati uz Italiju. Italijanski i mađarski poslanici savetovali su hajmverovcima da idu na puč još pre izbora.⁴⁹ Poslanik Andelinović je 23. oktobra javio da će Hajmver ipak na izbore ići s posebnim listama; poslanik Balugdžić je 12. oktobra 1930. u „Politici“ objavio komentar o događajima — Austrija je na raskršću: Hajmver ili anšlus. Jugoslovenski posmatrači u Beču su videli hajmverovce u vlasti, a savezničke (francuskog i čehoslovačkog) poslanike spremne da pomognu desnici, jer ona ipak sprečava anšlus.⁵⁰

Izbori u Austriji od 9. novembra 1930. doneli su katastrofu Hajmvera. Glasalo je oko 3,6 miliona ljudi, za hrišćansko-socijalnu stranku odnosno za socijaldemokratiju po oko 1,3 miliona, Šoberov blok agraraca i pannemaca dobio je 422 000 glasova. Nacisti su dobili 105 000 glasova, bez mandata. Hajmverovci su dobili 290 000 glasova. Uzalud je poslanik Auričić 21. novembra 1930. savetovao Voguenu da silom zadrži vlast — Voguen je dao ostavku i vlast je formirao Oto Ender iz mlađe, umerene grupe hrišćansko-socijalne stranke, a hajmverovci su ispali iz vlade. Šober je postao potpredsednik i ministar spoljnih poslova. Uspeh umerene desnice i naročito izborni uspeh Šobera doneli su provalu oduševljenja u celoj jugoslovenskoj štampi. Poslanik Grga Andelinović je 8. decembra 1930. javio da se austrijska politika sada ponaša veoma prijateljski prema Jugoslaviji.

Jugoslovenska vlast je sve veću nadu polagala u „ekonomski blok“ oko Šobera (ni levica ni desnica). Istovremeno su se jugoslovenski predstavnici povezivali s političkim grupama koje su se zalagale za anšlus i želete saradnju s Jugoslavijom. Socijaldemokratija je isto tako održavala tesne kontakte s jugoslovenskim predstavnicima (često je dostavljala podatke o akcijama Hajmvera i o hajmverovsko-italijanskim odnosima). Međutim, u letu 1930. neki francuski krugovi su smatrali da je bolja restauracija nego anšlus.⁵¹ Zajpel je francuskim novinarama davao izjave da je restauracija jedini lek protiv anšlusa.⁵² U Beogradu se smatralo da bi restauracija značila početak raspada jugoslovenske države, u kojoj su cele nacije bile nezadovoljne do te mere da su stranci računali da

⁴⁹ MAE, Ar, Austria, p. 890/1930, izveštaj iz Beča od 13. oktobra 1930.

⁵⁰ AJ CPB, 23/64, izveštaji iz Beča od 16. oktobra i 26. novembra 1930.

⁵¹ PRO FO, vol. 14396, izveštaj iz Beča od 18. septembra 1930. DA SSIP, LP, I-4, 626, 718, izveštaji iz Budimpešte od 28. maja i iz Praga od 14. jula 1930. AJ CPB, 23/64, izveštaji iz Beča od 9. i 17. juna 1930.

⁵² DA SSIP, LP, I-10, 956, izveštaj iz Beča od 10. novembra 1930.

bi „stare austrougarske oblasti” možda radije videle Habsburga nego Karađorđevića.⁵³

U Beogradu je tada izražavana nada da će Austrija stati uz Nemačku, a ne uz Italiju. Paralelno s jačanjem pronemačke orijentacije raslo je neraspoloženje prema Čehoslovačkoj, javio je čehoslovački predstavnik iz Beograda.⁵⁴ Ogomorna pasiva u trgovini doprinosila je stalnoj zlovolji prema Pragu. Novi nemački poslanik Ulrich Hasel veoma je lepo primljen u Beogradu u junu 1930. Dok je njegov prethodnik, socijaldemokrata Adolf Kester govorio da je došao u ime demokratske, nove Nemačke, Hasel je govorio da je emisar Nemačke. Najzad je nemačka manjina dobila tražene povlastice. Čehoslovački poslanik je zabrinuto posmatrao uspehe nemačkog poslanika.⁵⁵ Istovremeno je nemačka privreda u krizi sve veću pažnju posvećivala Jugoistoku; u nemačko-rumunskim pregovorima već je Nemačka obećavala posebne povlastice za rumunski izvoz (preferencijal). Jugoslovenski predstavnici su iz Nemačke javljali o sve većem porastu interesovanju nemačkih privrednika i političara za Jugoistok.⁵⁶ Već početkom 1930. nemački profesor Valter Hofman osnovao je „Srednjeevropski institut” u Drezdenu — za upoznavanje i ekonomski prodom u Podunavlje. Jugoslovenska štampa je tome posvetila uvodnike pune simpatija.⁵⁷ Od 1928. do 1930. nemački uvoz iz Jugoslavije popeo se od 66 na 75 miliona maraka, nemački izvoz od 117 na 172 miliona maraka. Jugoslovenska štampa se oduševljavala nemačkim posetama, prenosila članke nemačkih novina, ali je istovremeno beležila da je Nemačka u krizi i da zato preduzima mere agrarnog protekcionizma, što je presecalo jugoslovenski izvoz. U Nemačkoj se računalo da je Jugoistok budući centar nemačke ekonomske ekspanzije.⁵⁸ Nove nemačko-jugoslovenske veze su veoma zabrinule čehoslovačkog poslanika, koga je posebno zaplašila poseta ministra trgovine Demetrovića Berlinu (septembra 1930).⁵⁹ Jugoslovenska štampa je zatražila da Nemačka potpiše preferencijalni ugovor s Jugoslavijom. Nemački poslanik je to zaista obećao kralju Aleksandru.⁶⁰ Istina, sep-

⁵³ Preradovich, *Navedeno delo*, 250. PA, Jug-Ung. Band 1, izveštaj iz Beča od 27. novembra 1930.

⁵⁴ AMZV, Jug, 53, izveštaj iz Beograda od 30. marta 1930. MAE, Ar. Jug, p. 1370, izveštaji iz Praga od 2. aprila i iz Beograda od 2. maja 1930.

⁵⁵ AMZV, Jug, 194, izveštaj iz Beograda od 25. novembra 1930.

⁵⁶ DA SSIP, Konzularno-trgovinsko odjeljenje (u daljem tekstu: KTO), f. 29, Ju 170, I, 5317, izveštaj gen. konzula M. Markovića iz Diseldorf-a od 6. juna 1930. AJ CPB, 47/105, izveštaji iz Berlina od 21. jula, 30. avgusta i 23. decembra 1930. „Novosti” (Zagreb), 28. oktobar 1930.

⁵⁷ „Jugoslavenski Lloyd” (Zagreb), 28. januar 1930.

⁵⁸ DA SSIP, KTO, f. 29, Jug 170, I, 5317, izveštaj iz Diseldorf-a od 6. juna 1930.

⁵⁹ AMZV, Jug, 141, 145, 146, izveštaji iz Beograda od 3. i 9. septembra 1930.

⁶⁰ „Novosti” (Zagreb), 7. septembar 1930. „Politika”, 14. decembar 1930. PA, Jug-D, Geheimakten, Band 1, izveštaj iz Beograda od 5. novembra 1930.

tembarski uspeh Adolfa Hitlera na nemačkim izborima i vesti o revizionističkim zahtevima nešto su ohladili kralja Aleksandra, koji je video da nacistička štampa stalno napada kraljevski režim (pošto su nacisti pisali u korist Italije). Međutim, nemačka vlast je uverila Marinkovića da nikada neće prići italijansko-mađarskom revizionističkom bloku.⁶¹ Nemačka ofanziva na jugoslovensko tržiste se sada još pojačala, ali je Nemačka forsirala svoj izvoz i nije uzmala agrarne proizvode u većoj meri.⁶²

Strah od desničarskog i proitalijanskog režima u Beču bio je u beogradskim krugovima veoma veliki, a posebno je rastao strah od eventualnog formiranja trojnog bloka Rim — Beč — Budimpešta. Upravo zato je kralj Aleksandar pojačao orijentaciju prema Nemačkoj. U Beču na vlasti Aleksandar je najviše voleo Šobera, onoga istoga koji je polako spremao anšlus.

3. Beogradski režim u dilemi oko Austrije 1931

Krajem 1930. ubrzani su tajni austrijsko-nemački pregovori o carinskoj uniji. Nemački poslanik je 19. decembra 1930. javio iz Beograda da Nemački Rajh treba da sklopi ekonomski blok s Austrijom, Mađarskom, Jugoslavijom, Rumunijom (bez Čehoslovačke).⁶³ Italijanski poslanik je u Beču jasno video Šoberove namente.⁶⁴ U Berlinu su računali da će nemačko-austrijski blok brzo naterati Čehoslovačku da se ekonomski potični. Cirkular Kurcijusa od 17. marta 1931. postavio je jasne ciljeve: zadobiti nezavisni grad Dancig, poljski „Koridor”, jedan grad od Čehoslovačke. Onda je 19. marta 1931. svetu saopšteno da Austria i Nemačka pripremaju carinsku uniju. Smesta je došao žestoki otpor iz Praga i Pariza: po svaku cenu onemogućiti nemački blok u Srednjoj Evropi, blok koji bi zadobio Mađarsku, Jugoslaviju, Rumuniju. Carinska unija nije mogla da se sproveđe, ali je to bio kraj evropskog povernja u Nemačku. Istovremeno je nemačka vlast izgubila ugled pred sve jačim nacistima. U maju 1931. je engleskoj vlasti bilo jasno da Nemačka priprema uspostavljanje hegemonije u Srednjoj Evropi.⁶⁵

Međutim, jugoslovensko-nemački odnosi bili su sada tako dobri da se od januara 1931. pregovaralo o sklapanju novog trgovinskog ugovora, na preferencijalnoj bazi. Kada je u Beogradu 29. marta 1931. otvorena izložba modernog nemačkog slikarstva, francuski i italijanski poslanik su govorili o „flertu” Jugoslavije s Nemač-

⁶¹ PA, Jug-D, Geheimakten, Band 1, izveštaj iz Beograda od 5. novembra 1930. PA, Ital-D, Band 7, izveštaj iz Beograda od 29. novembra 1930.

⁶² AMZV, Jug, 220, izveštaj iz Beograda od 1. januara 1931.

⁶³ PA, Jug-D, Band 3, izveštaj iz Beograda od 19. decembra 1930. Akten, B-XIV, 1980, 290, 293; Isto, B-XV, 1980, 551.

⁶⁴ MAE, Ar, Austria f. 890, izveštaj iz Beča od 2. decembra 1930.

⁶⁵ K. Jaitner, *Deutschland, Brüning und die Formulierung der britischen Aussenpolitik*, „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte”, 4/1980, 459.

kom.⁶⁶ Obnova manjinskog „Kulturbunda”, posete, izložba itd. bili su prava tema dana u evropskoj diplomaciji. Zato je kralj Aleksandar bio u pravom iskušenju kako da se opredeli u martu 1931. Neki listovi su pozdravljali carinsku uniju i izražavali nadu da će veliko austrijsko-nemačko tržište više uzimati jugoslovenske agrarne proizvode.⁶⁷

Jugoslovenski poslanik je nemačkoj vladi saopštio da beogradska vlada pozdravlja događaj, ali ona ne može prići bloku, jer je politička vezanost za Francusku jača od svega. Francuska štampa je uplašena pisala da Jugoslavija nije više sigurna kada pozdravlja nemački udarac. Poslanik Hasel je u Beogradu obećao da će Nemačka dati velike ustupke agrarnim državama i dodao da bi beogradska vlada morala više voleti veliku Nemačku nego Austriju na granici. Kralj Aleksandar se s tim složio.⁶⁸ Posle žestokog francuskog pritiska i parisko-praških obećanja, ministar spoljnih poslova Marinković se opredelio protiv Nemačke, a Rumunija je obustavila trgovinske pregovore. Međutim, Marinković je istovremeno besneo protiv francuske vlade, jer ga „tretira kao kolonijalca koji mora da sluša”.⁶⁹ Kada se u savetu Društva naroda i njegovim komisijama diskutovalo o carinskoj uniji, Marinković je 18. maja 1931 žestoko napao Nemačku. To je izazvalo pravo zaprepašćenje u Nemačkoj.

Musolini se isprva opredelio za Nemačku, ali onda je morao da zauzme suprotan stav, kako bi sprečio anšlus. Odlučio je da ubrza stvaranje trojnog bloka. Po novom sistemu kreditiranja i premiranja „Broki” (nazvanom po imenu italijanskog funkcionera) od aprila 1931. povedeni su pregovori za ekonomski blok triju država. Ali je slom austrijske Kreditne banke 12. maja 1931. povukao celu privredu u još veću krizu, pa je novu austrijsku vladu sastavio Karl Bureš, sa Soberom kao ministrom spoljnih poslova (jun 1931). Trebalo je po svaku cenu dobiti strani zajam. Istovremeno je vrhunac ekonomsko-finansijske krize udario po Nemačkoj jula 1931. Ekonomski slom Nemačke bio je u centru evropskog interesovanja. To je silno pomagalo nacistima, koji su napadali „nesposobni demokratski sistem”. Poslanik Balugdžić je 20. oktobra 1930. bio javio da niko naciste ne uzima ozbiljno.⁷⁰ To je bila njegova pobožna

⁶⁶ MAE, Ar, Jug f. 1/1931, Raporti politici 2, izveštaj iz Beograda od 3. aprila 1931. AJ CPB, 28/62, izveštaj iz Pariza od 16. aprila 1931. Isto, 38/36, izveštaj iz Pariza od 13. aprila 1931.

⁶⁷ M. Houštecky, *Plan rakousko-nemecke celní unie v roce 1931, a postoj Čs., „Československé hist. časopis“*, 1/1956, 35. „Narodno blagostanje“, 28. april 1931, 201. „Trgovinski glasnik“, 9. april 1931. „Letopis Matice srpske“, april—maj 1931, 127, 129.

⁶⁸ PA, RM, Oes, Band 6, razgovori u Berlinu 9. aprila 1931. PA, Jug-D. Geheimakten Band 1, izveštaj iz Beograda od 17. aprila 1931.

⁶⁹ B. Сояк, *Внешняя политика Чехословакии 1918—1939*, Москва 1950, 257, 258.

⁷⁰ DA SSIP, LP, f. II, I-16, 877, izveštaj poslanika Živojina Balugdžića iz Berlina od 20. oktobra 1930.

želja, pošto su nacisti propovedali reviziju, a stalno u štampi napadali Jugoslaviju 1930-31. godine.⁷¹ Nacisti su iz Minhenia stupili u vezu s emigrantom Augustom Košutićem, liderom HSS, koji je boravio u Beču, ali je on odbio njihove ponude.⁷²

U letu 1931. Pariz i Prag su podneli predloge o „ekonomskoj reorganizaciji“ Podunavlja i o „neutralizaciji“ Austrije da bi se ona spasla od anšlusa. Mussolini je to odbio. Grandi je 16. juna 1931. smatrao da Nemačka već ima veliki uticaj u Jugoslaviji i da zato Rim mora energičnije da spasava Austriju i Mađarsku. Italijanski ambasador u Parizu je smatrao da je veoma dobro što se Francuska toliko boji anšlusa: onda će Francuska lakše dići ruke od Jugoslavije samo da se sporazume s Italijom.⁷³ Austrija se najzad u avgustu 1931. obratila Društvu naroda da dobije novi zajam.⁷⁴

Jugoslovenski poslanik u Beču Grga Andelinović je 20. marta 1931. upozorio Šobera na loše pisanje austrijske štampe o Jugoslaviji. U Beču su sedeli separatisti, ustaše; u junu 1931. Pavelić je zatražio oružje za ustanački kojbi izbio posle atentata na kralja Aleksandra.⁷⁵ Jugoslovenska štampa je napadala Austriju koja daje azil ustašama, a austrijskom poslaniku je predat veoma oštari protest.⁷⁶

Dvanaestog septembra 1931. u Štajerskoj je lider hajmverovaca Pfrimer izveo puč, nadajući se u saglasnost armije i vlade. Vojska je rasterala pučiste i Pfrimer je pobegao u jugoslovenski Maribor. Ako su se u Beogradu obradovali zbog lakog sloma pučista, mnogo su se više bojali uspona habsburške ideje u Austriji. Marinković je strepeo od svake vesti o Habsburzima, pogotovu kada su u maju 1931. francuski i čehoslovački poslanik u Beču govorili da treba pristati na restauraciju kao jedini lek protiv anšlusa. Kralj Aleksandar je u avgustu 1931. ispričao nemačkom poslaniku da Italija spremila restauraciju. Dobio je odgovor da ako se kralj boji Habsburga, neka odobri anšlus.⁷⁷ Tada je i Beneš smatrao da je bolji anšlus od restauracije.⁷⁸

Austrijski nacisti su naglo ojačali, kako je javljao jugoslovenski poslanik. Uz jugoslovensku granicu u Štajerskoj nacisti su postepeno preuzimali hajmverovske pristalice. Hitler je u julu 1931. imenovao Tea Habichta (iz Visbadena) za šefa austrijskih na-

⁷¹ AJ CPB, 48/106, izveštaji iz Berlina od 13. aprila, 2. jula, 12. septembra, 19. septembra 1931.

⁷² MAE, Ar, Jug. f. 1, Rap. politici 1, izveštaj iz Beča od 15. juna 1931.

⁷³ MAE, Ar, Austria, f. 18/1, No. 4128, 2304, izveštaj iz Pariza od 23. jula 1931.

⁷⁴ G. Klingenstein, *Die Anleihe von Lausanne*, Wien-Graz 1965, 43.

⁷⁵ MAE, Ar, Jug. f. 13, separatismo croato 1, izveštaj iz Rima od 30. juna 1931.

⁷⁶ Državni arhiv u Budimpešti. Ministarstvo spoljnih poslova (Országos levéltár, Külügyi miniszterium, u daljem tekstu: OL, Küm), 11/11, 5402, izveštaj iz Beča od 11. decembra 1931.

⁷⁷ PA, Jug-D, Band 3, izveštaj iz Beograda od 18. avgusta 1931.

⁷⁸ Pierre-Etienne Flandin, *Politique française 1919—1948*, Paris 1947, 238.

cista, a Štarenberg je očajavao što mu nacisti odvlače pristalice.⁷⁹ Musolini je morao da pozuri sa stvaranjem trojnog bloka.

Međutim, Jugoslavija je pala u strahovitu krizu. Nastalo je veliko bekstvo stranih kapitala, akutni talas bankarske krize zahvatio je Jugoslaviju u letu 1931. Stabilizacija je uništena, ulagači su navalili na banke.⁸⁰ Beogradска vlada je s velikim podozrenjem krajem 1931. i početkom 1932. slušala o francuskim planovima za trojni ekonomski blok Čehoslovačka — Austrija — Mađarska. Nalazeći se u najvećoj krizi, beogradski režim je energično poveo novu politiku trgovinskog zbližavanja s Nemačkom na bazi preferencijala. Nemačka je agrarnim državama ponudila stvaranje ekonomski vezanog Podunavlja i 1931. stala je na prvo mesto u listi jugoslovenskih snabdevača. Jugoslavija je bila nemačko izvozno tržiste: od 1922. do 1932. za jedanaest godina, jugoslovenski uvoz je izneo 9,4, a izvoz svega 6,2 milijardi dinara. Već tokom marta i aprila 1931. mnogo se diskutovalo o nemačkim ponudama, ali se sumnjalo da bi Nemačka mogla i sprovoditi agrarni protekcionizam i kupovati jugoslovensku robu. Štampa je tražila novi trgovinski ugovor s preferencijalima i kontingentima.⁸¹ Ministarstvo trgovine i industrije je 9. jula 1931. molilo Marinkovića da poradi oko novoga ugovora, pa je Balugdžić javio da Nemačka pristaje da pruži preferencijal za jugoslovensku pšenicu. Istovremeno je godišnja skupština Udruženja izvoznika jasno zatražila preferencijalni ugovor s Nemačkom.⁸² Tokom septembra 1931. jugoslovenska vlada se konačno saglasila s novim pregovorima, pa je Balugdžić odgovorio da nemačka vlada pristaje na pregovore. Jugoslavija je zatražila iste povlastice kao i Rumunija i Mađarska. Načelni sporazum postignut je u Berlinu od 12. do 16. oktobra; u decembru 1931. u Beogradu je boravio jedan visoki nemački funkcioner i pregovori su odloženi za 1932.

Tako je godine 1931. u doba najveće ekonomske krize u Evropi, jugoslovenska vlada, iako je ustala protiv nemačkog plana, veoma mnogo računala na Nemačku.

4. Austrija ulazi u italijanski blok

Na vest o pripremi ekonomskog bloka Prag — Beč — Budimpešta bivši mađarski premijer Betlen je dojurio u Rim i 14. januara 1932. zatražio stvaranje bloka Rim — Beč — Budimpešta, što je Musolini prihvatio. U Rimu, Beču i Budimpešti započeli su

⁷⁹ MAE, Ar, Austria, p. 1, Raporti politici 2, izveštaj iz Beča od 2. septembra 1931.

⁸⁰ MAE, Ar, Austria, f. 1. Raporti politici 2, izveštaj iz Beča od 26. novembra 1931.

⁸¹ „Trgovinski glasnik”, 7. mart, 18. april 1931. „Jugoslavenski Lloyd” 12. april, 12. maj 1931.

⁸² „Trgovinski glasnik”. 9. jul 1931. „Narodno blagostanje”, 18. jul 1931.

ekonomski pregovori. Mađarska je usvojila plan, a Šober je sve primao pod uslovom da pride i Nemačka. Međutim, nemačka vlada je uložila veto kod Šobera, pa su sklopljeni samo novi trgovinski ugovori italijansko-austrijski i italijansko-mađarski tokom februara 1932. Krajem januara je Šober ispao iz vlade, pa je jugoslovenski poslanik očekivao najgore posledice, a onda su na pokrajinskim izborima od 24. aprila 1932. nacisti doživeli velike uspehe — oni su „pojeli” agrarce, velikonemce i suzbili hajmverovce. Već krajem 1931. francuski poslanik se bojao ne više hajmverovskog, nego samo nacističkog puča. I u Moskvi su zapažali uspon nacista, koji su sada dobili pola miliona glasova.⁸³ Musolini je naredio hajmverovcima da prekinu sve veze s nacistima koji žele anšlus.

Zaplašena austrijska vlada je odlučila da izbore više ne održava i da se što više osloni na Italiju. To se simbolično odigralo kroz novu vladu kancelara Engelberta Dolfusa od 20. maja 1932: koalicija hrišćansko-socijalne stranke hajmverovaca i agraraca zalažala se za punu nezavisnost Austrije, vezivanje za Italiju i sprovođenje desničarskog kursa. Dolfus je dobio međunarodni zajam i potpisao „lozanski protokol”, što je svet shvatio kao veliki proboj austrijske ideje nasuprot anšlusu. Parlament je sa 81:80 izglasao protokol 17. avgusta 1932 — socijaldemokratija i nacisti su bili protiv Dolfusa. Svet je video preokret: anšlus je propao, Italija preuzima vlast. Štarenberg je sada stalno tražio italijansku pomoć za formiranje pravog desničarskog režima; on je u oktobru uspeo da voda bečkih hajmverovaca major Faj postane državni sekretar za bezbednost. Musolini je 4. oktobra 1932. poručio mađarskom premjeru Đuli Gembešu da treba „ukloniti austrijsku zavesu između Italije i Mađarske, kao i razbiti Jugoslaviju”, a Gembeš je tražio da se Austrija što pre orijentiše sasvim udesno. Gembeš se u Rimu sastao sa Musolinijem i 10. novembra 1932. doneta je odluka: sve za Dolfusa, za hajmver, za desničarski kurs u Austriji, za trojnu carinsku uniju. Dolfus je u oktobru 1932. italijanskom poslanku obećao da će „udariti udesno” i osloniti se na Hajmver. Musolini se sastao s austrijskim ministrom prosvete i zatražio uredbe protiv „crvenog Beča”. To je italijanski poslanik zatražio od Dolfusa 7. decembra 1932. Tokom decembra 1932. italijanski pritisak na Dolfusa dostigao je najveće razmere.⁸⁴ Tokom novembra i decembra 1932. svet je govorio o trojnom ekonomsko-političkom savезу. Musolini je fašizaciju Austrije povezao s rušenjem Jugoslavije — razbijanje jugoslovenske države postalo je značajan deo italijanske politike od jeseni 1932.

Mađarski poslanik u Rimu je 10. avgusta 1932. saopštio da treba ubrzati raspad Jugoslavije. Musolini je prekinuo tajne prego-

⁸³ A. D. Low, *The Soviet Union, the Austrian Communist Party and the Anschluss Question, 1918–1933*, „Slavic Review”, March 1980, 8. „Novosti”, 26. april 1932. „Trgovinski glasnik”, 26. maj 1932.

⁸⁴ MAE, Ar, Austria, f. 7, 4820/2801, izveštaj iz Beča od 19. decembra 1932.

vore s Jugoslavijom.. „Lički ustanak” od septembra 1932. bio je test jugoslovenske čvrstine, kako je govorio Perčević u Beču.⁸⁵ Musolini je odlučio da od Francuske dobije slobodne ruke prema Jugoslaviji, a Štarenberg je očekivao skori ustanak u Hrvatskoj. Kralj Aleksandar se, međutim, pre svega bojao restauracije Habsburga, pa je u razgovoru s nemačkim poslanikom, avgusta i oktobra 1932, samo pitao da li je Nemačka sigurno protiv austrijske restauracije.⁸⁶

Francuska je od januara 1933. otpočela velike pregovore s Musolinijem, ali je on ucenjivao Francusku senkom novog nemačkog kancelara Hitlera. Ovaj je govorio da je spreman odmah da odleti u Rim i sklopi sporazum dveju fašističkih država. Međutim, Nemačka nije htela ništa da plati za italijansku podršku, nego se spremala da pomoći austrijskim nacista sprovode anšlus, osvajanje one Austrije koju je Musolini smatrao za svoju interesnu sferu. Italijansko-nemačka temperatura naglo je pala u februaru 1933.

Sve je ovo silno zaplašilo kralja Aleksandra — vesti o savezu Musolini — Hitler uz žestoke italijanske pretnje mogle su navestiti kraj Jugoslavije. Anketa ministra spoljnih poslova Boška Jevtića utvrdila je onda da oko Austrije nastaje pravi sukob Musolinija i Hitlera, to jest da nema nikakvog saveza i da italijansko-nemački antagonizam, na koji se kralj oslanjao od 1927, očevidno traje i dalje. Žestoka borba dvaju fašističkih diktatora pozdravljena je u beogradskim krugovima, ali niko nije bio za Musolinija, koji je branio Austriju.

Kancelar Dolfus nije imao ni fašističku partiju ni mase, pa nije ni želeo da fašizira zemlju, ali je Musolini tražio da se Austrija fašizira „od gore”.⁸⁷ Hajmver je Dolfusa stalno terao „udesno”. U februaru 1933. došlo je na austrijsko-jugoslovenskoj granici do velike zategnutosti.⁸⁸ Štarenberg se u Rimu 15. februara sastao s Musolinijem. Najzad je Dolfus u martu 1933. uspeo da isključi parlament i stavi štampu pod izvesnu kontrolu, pa je italijanskom poslaniku obećao da će uskoro potisnuti socijaldemokratiju.⁸⁹

Beogradski režim je bio u navećem stepenu uzbune zbog opšte italijanske akcije protiv Jugoslavije, koja je tekla paralelno sa stvaranjem trojnog bloka i sa sprovođenjem desničarskog kursa u Austriji. Kralj Aleksandar je u septembru 1932. inkognito posesto Minhen, gde je sa strepnjom slušao o eventualnoj bavarskoj res-

⁸⁵ MAE, Ar, Jug, f. 16, Separatismo croato, izveštaj iz Beča od 14. novembra 1932.

⁸⁶ PA, Jug-D, Geheimakten, Band 1, izveštaj iz Bleda od 30. avgusta i 20. oktobra 1932.

⁸⁷ F. L. Carsten, *Faschismus in Oesterreich*, München 1977, 228. Oširnije u V. Vinaver, *Svetska ekonomika kriza i nemački prodom u Podunavlje 1929—1934* (u štampi).

⁸⁸ PRO FO, vol. 16830, izveštaj iz Beča od 20. februara 1933. PA, Jug—Oes, Band 2, izveštaj iz Klagenfurta od 8. februara 1933. DA SSIP, Društvo naroda, f. 19, No. 8, 119, izveštaj iz Beča od 21. februara 1933. Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, Beograd 1985, 231-232.

⁸⁹ MAE, Ar, Austria, f. 15/1, izveštaj iz Beča od 14. marta 1933.

tauraciji i o nemačkom oružanju.⁹⁰ Strepeo je od promena, ali ni-kako nije htio da dopusti Musoliniju akciju u Austriji. U sukobu Italije i Nemačke oko Austrije kralj je bio protiv Italije.

Sredinom januara 1933. jugoslovenski poslanik u Berlinu je svome mađarskom kolegi pričao da beogradска vlada više voli anšlus nego italijansku vlast u Austriji; čehoslovački ministar spoljnih poslova Beneš je italijanskom poslaniku govorio da se zna da beogradski režim stoji uz Nemačku u pitanju Austrije: nemački poslanik je iz Beograda javio da zapaža „nezavisnu politiku“ prema Srednjoj Evropi. Jugoslovensko shvatanje da je bolji anšlus nego italijanska vlast u Austriji i ulazak Austrije u italijanski blok, vesti o restauraciji Habsburga, zbliženje Austrije i Mađarske, vladavina desnice u Beču uz tolerisanje legitimista, ustaša, hrvatskih separatista itd. bilo je opštepoznato. Na austrijskom polju je vlada iz Beograda jasno stajala protiv Musolinija, a za Nemačku.

Austrija je odigrala krupnu ulogu u „zbližavanju“ jugoslovenskog režima i Nemačke. „Približavanje“ kralja Aleksandra Nemačkoj uvek je bilo funkcija italijanske opasnosti: Musolini je te-rorao režim kralja Aleksandra u nemački zagrljaj. Austrijski problem je onda jasno opredelio Aleksandra za Nemačku.

Tako su stvorenni uslovi za veliku prekretnicu jugoslovenske spoljne politike, za orijentaciju prema Nemačkoj, za postepeno napuštanje dotadašnje isključive orijentacije na Francusku i Malu antantu. Na pitanju Austrije Nemačka je još pre januara 1933. dobila dobrovoljnog saveznika u režimu kralja Aleksandra.

Bogdan Krizman je precizno pokazao da je kralj Aleksandar, faktički rukovodilac spoljne politike jugoslovenske monarchije, u doba evropske krize oko Austrije izabrao ono što je mislio da je najmanje zlo za njega i njegov režim — anšlus, jer se bojao restauracije i italijanske dominacije u Podunavlju.⁹¹ Novi dokumenti su pokazali da je taj sud i tačan i dokumentovan, a istovremeno da je kralj na ovoj bazi došao u poziciju „zbliženja“ s Nemačkom, u poziciju koja je tokom vremena dovela Jugoslaviju u najtešnje odnose s Hitlerom, u doba kada se Nemačka spremala da osvoji Evropu.

Već 1929. u zvaničnim jugoslovenskim krugovima pojavila se izvesna „ljutnja“ na Francusku, koja kao da je kriva što se Austrija opredeljuje za Italiju, a protiv Jugoslavije. Francuski poslanik se 18. maja 1929. žalio na slabljenje odnosa Beograd — Pariz i na očijukanje Aleksandrovog režima s Nemačkom. Čehoslovačko poslanstvo se 30. marta 1930. žalilo da beogradski režim želi saradnju s Nemačkom, a Malu antantu je spremjan da napusti ako samo ne-kako dobije bezbednost prema Italiji. Godine 1930. francuska po-

⁹⁰ AMZV, Jug, 135, izveštaj iz Beograda od 9. septembra 1933.

⁹¹ Bogdan Krizman, *Jugoslavija i Austrija 1918—1938*, „Časopis za suvremenu povijest“, I/1977, 19, 21. B. Krizman, *Stvaranje jugoslovenske države i njeni međunarodni odnosi u „Istorijsi Jugoslavije“*, ČSP, 2/1973, 41.

litika je smatrala da je bolji i povratak Habsburga nego anšlus, što je silno ozlojedilo odgovorne beogradiske krugove. Nije čudo da je Titulesku početkom januara 1933. prosto kukao „ostali smo bez gazde”, a onda u Parizu, aprila 1933. stekao najgori utisak o spremnosti Francuske da brani Podunavlje.⁹² Poslanik Nažjar je u martu 1933. govorio da je ugled Jugoslavije u Francuskoj silno opao⁹³ A kada je 1933. Hitler počeo da juriša na Austriju, beogradski režim je otvoreno stao uz Hitlera, a protiv Musolinija, koji je u dogovoru sa Francuskom počeo da brani Austriju.

Na austrijskom polju došlo je ne samo do jugoslovensko-nemačkog zbliženja nego i do jugoslovensko-francuskog hlađenja, što je sada teklo i paralelno i nužno zajedno. Pored toga, austrijsko pitanje se neposredno vezivalo za sudbinu Jugoslavije i njenog eventualnog raspada: Berlin je smatrao da bi raspad Jugoslavije doveo do vezivanja Slovenije i Hrvatske za Austriju, što bi otežalo sprovođenje anšlusa, dok se Rim bojao da bi se otrgnuta zapadna polovina Jugoslavije, u strahu od Musolinija, opredelila za Nemačku, što bi ubrzalo anšlus. Pitanje Austrije postalo je sudbinski vezano za Jugoslaviju i njen režim pa je na ovome pitanju jugoslovenski režim izvršio korenitu preorijentaciju svoje spoljne politike — prema Hitleru.

⁹² AMZV. Jug, 27, izveštaj iz Beograda od 9. februara 1929. MAE. AD. Italie, vol. 117, No. 102, izveštaj iz Beograda od 18. maja 1929. AMZV. Jug. 53, izveštaj iz Beograda od 30. marta 1930. DA SSIP, LP, I-4, 626, 718, izveštaji iz Budimpešte od 28. maja i iz Praga od 14. jula 1930. Isto, I-10, 956, izveštaj iz Beča od 10. novembra 1930. AJ, CPB, 23/64, izveštaj iz Beča od 9. junia 1930.

⁹³ Documents diplomatiques français. 1 serie, vol. II, Paris 1960, 421. PRO FO, vol. 16825, izveštaj iz Bukurešta od 14. juna 1933. AMZV. Jug, 68, 92, 93, izveštaj iz Beograda od 14. marta i 14. aprila 1933.

Вук Винавер

РЕЗЮМЕ

„АВСТРИЙСКАЯ ПРОБЛЕМА“ И ЗНАЧИТЕЛЬНАЯ ПЕРЕОРИЕНТАЦИЯ КОРОЛЯ АЛЕКСАНДРА НА ГЕРМАНИЮ (1929—1933)

После первой мировой войны югославское правительство считало аншлюс неминуемым, итальянское влияние опасным, опасаясь при этом что Австрия обеспечит прибежище хорватским эмигрантам и сепаратистам и, главным образом, что возможна реставрация Габзбургов. Демократическая левая и социал-демократия высказывались за аншлюс, а правая, склонная к реваншизму, была за независимость Австрии. Консервативное югославское правительство, напуганное итальянским вдавлением, считало обе группы нежелательными.

Югославское правительство, свыкшееся со временем с идеей аншлюса, высказалась за аншлюс, опасаясь реставрации, итальянского влияния, хорватских сепаратистов. С 1927 года Муссолини предпринимает широкие действия против Югославии — в Вене итальянские посланцы вступают в связь с сепаратистами, венгерский премьер заключает пакт с Италией и предлагает блок Рим—Вена—Будапешт—Берлин, в то время как различные балканские террористические организации оказываются под итальянским контролем. В Австрии Италия опирается на „Heimwehren“ — австрийских правых-фашистов, требующих с 1927 года оружие и деньги.

Для югославского правительства и масе итальянская опасность становится преобладающей с 1926—1927 годов, вследствие чего аншлюс им кажется наименьшим злом — Австрия представляется им государством полным легитимистами, сепаратистами, италофилами, путинистами. План политика Корошеца заключался в том, чтобы дать согласие Германии на аншлюс пока еще существует „Веймарская Республика“ для того, чтобы на Караванках не появились милитаристские и реваншистские немцы в союзе с опасной Италией, следовательно дать согласие на аншлюс демократической Германии, преданной Локарнским соглашениям, желающей помириться с Францией, а не вступить в союз с Муссолини.

С 1928 года Италия подготавливает путч в Австрии, блок с путчистской Австрией и с реваншистской Венгрией, старается подрыть югославское государство — используя внутреннее положение в Югославии и централистское правительство тогдашнего строя, была за независимое хорватское государство. Новая югославская диктатура с января 1929 года с огромным воодушевлением воспринимала новое германское экономическое вторжение в Подунавие и на Балканы, а из-за Муссолини была готова подхватить германскую руку. Итальянский министр ино-

странных дел Гранди открыто потребовал образование цепи малых государств на Адриатическом Море, которая бы охватила Албанию, Черногорию, Хорватию, Далмацию, Словению под итальянским командованием.

В результате глубокого австрийского экономико-политического кризиса произошел значительный подъем в деятельности членов Геймвера, поддерживавших связь с правым крылом правой партии. Югославское правительство захватила настоящая паника в страхе от Италии, Геймвера, венгерского реваншизма, хорватских сепаратистов. Канцлер Шобер (Johannes Schober), в коалиции с промышленниками, „пангерманцами“ и аграриями казалось королю весьма подходящим — а он держал курс на аншлюс. К концу 1929 года в Германию был направлен политик Антон Корощец, пообещавший германскому министру иностранных дел согласие Югославии с аншлюсом. Первый этап итальянских действий в Вене закончился югославским поворотом к Берлину.

Новой паникой был охвачен белградский режим осенью 1930 года когда было образовано прогеймверовское правительство, а французские и чехословацкие послы считали это положительным ввиду того, что оно, правое, не желает аншлюса. Выборы в ноябре 1930 года привели к провалу Геймвера. Германское влияние в Югославии возросло, югославский посол в Вене восхвалял Шобера.

Попытка создать германско-австрийский таможенный союз в 1931 году в югославских кругах вызывала различные позиции, однако по французско-чехословацкому требованию правительство выступило против аншлюса. В течение целого 1931 года правительство вело переговоры с Германией пытаясь осуществить преференциальный торговый договор.

Новые известия о реставрации, о деятельности Хеймвера, о прибежище для „усташей“ и итальянское влияние оказали воздействие на весьма отрицательные позиции югославского правительства по отношению к Австрии. Когда с 1932 года начались переговоры относительно экономического блока Рим—Вена—Будапешт, а в Австрии было образовано правительство Дольфуса, австрийская политика ясно определилась. Осенью 1932 года Муссолини сочел действия по создании тройственного блока с действиями по подрыву Югославии. Вслед за приходом на власть Гитлера, энергично отстаивающего аншлюс, итальянско-германский союз, которым Муссолини шантажировал Францию и Англию, оказался неосуществимым. Муссолини бросился защищать Австрию, находящуюся под серьезной угрозой, повернулся в сторону Франции и Англии, но для короля Александра и для его режима это не являлось защитой одной маленькой страны. Он оказался перед дилеммой „итальянского или германского разрешения австрийского вопроса“ и выскажался за германское решение, то есть против Италии, Франции, Чехословакии.

Югославское правительство таким образом стало на сторону нацистской Германии ввиду того, что у них обнаружилась общность интересов — во-первых в Австрии, а во-вторых, ему был необходим новый защитник в отношениях с Италией. Австрийский вопрос стал катализатором значительных перемен в югославской политике.

Данный очерк является сжатой частью более обширного труда, посвященного югославско-австрийским отношениям с 1918 по 1938 год и основывается в первую очередь на архивных материалах.

ZDENJEK SLADEK
(Prag)

EKONOMSKA SARADNJA ZEMALJA MALE ANTANTE U PERIODU 1934—1938

Originalni naučni rad

339.5

Uslovi za ekonomsku saradnju zemalja Male antante sastojali su se od niza objektivnih političkih i ekonomskih faktora. U njih je pre svega spadao zajednički interes zemalja Male antante da se očuva i zadrži ona politička konfiguracija koja je bila rezultat posleratnih mirovnih ugovora. Zajednički interes zemalja Male antante bio je da se zagarantruje ispunjavanje ne samo političkih već i ekonomskih odredaba mirovnih ugovora i da se spriči svaki pokušaj koji bi mogao da dovede do obnavljanja hegemonističke pozicije bivših političkih i ekonomskih centara Austro-Ugarske.

Sledeći faktor bili su struktura zemalja Male antante i karakter njihovih ekonomskih odnosa, čiju je suštinu sačinjavala vezanost između, s jedne strane, industrijski relativno razvijene Čehoslovačke, a s druge strane, uglavnom agrarne Rumunije i Jugoslavije. Ovaj bilateralni odnos predstavljao je srž ekonomskih odnosa Male antante, dok su bilateralni odnosi između Rumunije i Jugoslavije bili marginalnog karaktera i zanemarljivi su za objašnjavanje suštine ekonomskih odnosa unutar Male antante. Pomenuti karakter ekonomskih odnosa između Čehoslovačke i njenih partnera iz Male antante omogućavao je ČSR da svoje partnera, snabdeva ne samo robom široke potrošnje već i investicijama i da na taj način doprinosi realizaciji njihovih programa industrijalizacije. Partneri Čehoslovačke u Maloj antanti mogli su, sa svoje strane, da snabdevaju čehoslovačko tržište ne samo poljoprivrednim proizvodima već i industrijskim sirovinama.

U objektivne faktore koji su pružali podršku razvoju ekonomskih odnosa između zemalja Male antante spadaju i tradicije austrougarskog tržišta, zbog kojih su između zemalja Male antante postojali mnogi trgovinski, finansijski i saobraćajni kontakti koji su predstavljali oslonac za razvoj ekonomskih odnosa.

Ekonomski odnosi zemalja Male antante razvijali su se u nekoliko etapa. Prva etapa, u periodu 1920—1924, bila je obeležena teškoćama koje su proizlazile iz posleratne ekonomske situacije i iz političkih događaja koji su predstavljali i glavni podsticaj za osnivanje Male antante. Sledeci period od 1925. do 1930. godine pokazao je da ekonomski odnosi u Maloj antanti ulaze u novu fazu karakterističnu po tome što svaka od zemalja Male antante počinje da ulaže napore za svestrani razvoj sopstvene privrede, što

potom dovodi do jačanja zaštitnih trendova u carinskoj politici. U trećoj etapi — 1931 — 1933. ovi trendovi se još više ubrzavaju i produbljuju. Krizni momenti koji su se javljali i u prethodnom periodu postaju permanentna pojava. Uzajamne ekonomiske veze se raspadaju. Članice Male antante bivaju privučene ekonomskim potezima koji su slabili ne samo koheziju Male antante već i celokupni versajski sistem.¹ Upravo tih godina počinju potresi ovog sistema pod pritiskom velikih sila, a zbog njihovih težnja za novom podelom tržišta i sfera uticaja.²

Namera je ove studije da izvrši analizu poslednjeg perioda ekonomskih odnosa između zemalja Male antante u periodu 1934 — 1938. godine, kada su osnovale poseban ekonomski organ — Ekonomski savet Male antante koji je trebalo da podržava i maksimalno razvija njihovu saradnju. Ovaj deo istorije Male antante do sada je bio samo fragmentarno objašnjen. Autor ove studije je sebi postavio za cilj da dâ njegovu kompaktnu sliku, i to oslanjajući se na detaljno proučavanje prvenstveno čehoslovačkih arhiva.³

Neposredni povod za osnivanje Ekonomskog saveta Male antante dat je na konferenciji zemalja Male antante održanoj decembra 1932. godine u Ženevi. Politički faktori koji su uticali na ove pregovore i na dalji razvoj priprema već su detaljno opisani u literaturi.^{3a}

Manje je, međutim, poznato da se zbog ekonomске saradnje u okviru Male antante, još pre nego što je ta saradnja i počela, razvila borba u privrednim krugovima čehoslovačke države. Tokom 1933. godine jasno su se izdiferencirale tri struje. Njihov stav prema ekonomskoj saradnji unutar Male antante bio je uslovijen njihovim odnosom prema uvozu poljoprivrednih proizvoda i drugih sirovina iz zemalja srednje i jugoistočne Evrope, prema redukciji čehoslovačkih zaštitnih mera i drugim karakteristikama čehoslovačke ekonomске politike.

Agrarni krugovi su prema svim integracionim projektima, uključujući i Malu antantu, zauzimali odbojni stav, jer su bili u

¹ Vid. studiju: Z. Sládek, *Hospodářská Malá dohoda a agrárni blok zemí střední a jihozápadní Evropy (1930—31)*, u: „Slovanský přehled”, 1977, str. 219—231.

² Vid. studiju: Z. Sládek, J. Tomaszewski, *Próby integracji ekonomicznej Europy Środkowej i Polnocno-wschodniej w latach trzydziestych XX w.*, u: „Sobótka”, 1979, br. 3, str. 377—401.

³ Osnovne informacije o radu i rezultatima Ekonomskog saveta Male antante daje R. Olšovský (Olšovský) u 5. poglavljju svoje knjige *Světový obchod a Československo 1918—1938*, SNPI, Praha 1961. Ostale podatke i dokumenta o njegovom radu sadrži knjiga D. Đorđevića: *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja države Srbija, Hrvatska i Slovenaca do rata 1941* sa dopunom dr Save Obradovića o plurilateralnim sporazumima Jugoslavije 1934—1941. i s predgovorom akademika Mije Mirkovića, Zagreb 1960. Na ovu problematiku se odnose i mnogi radovi o političkim aspektima razvoja Male antante. Na neke od njih se pozivam u daljem tekstu ove studije.

^{3a} Vid. pored ostalog i studiju V. Bistrickog (Bystrickyg) *Pokus o politické a hospodárske upevnenie Malej dohody (1933)*, u „Slovanské študie”, XVIII, Bratislava 1977.

suprotnosti s nihovom težnjom za poljoprivrednom autarkijom ČSR i monopolističkim položajem na domaćem tržištu. Nisu bili protiv svakog uvoza poljoprivrednih proizvoda iz inostranstva. Naprotiv, davali su podršku uvozu ovih proizvoda, naročito iz prekomorskih zemalja. U pogledu cena taj uvoz je bio povoljniji nego uvoz poljoprivrednih proizvoda iz zemalja srednje i jugoistočne Evrope. Zbog toga je omogućavao veći profit na domaćem tržištu.⁴ Agrarni krugovi su zbog toga sprečavali uvođenje bilo kakvog preferencijskog sistema koji bi olakšao uvoz robe iz zemalja srednje i jugoistočne Evrope. Ali i za slučaj da sistem preferencijala bude prihvaćen, imali su tajno oružje. U zakonu o carinama za žitarice donetom 1933. godine utvrđeno je da preferencijski uvoz žitarica može iznositi maksimalno 1/3 ukupnog uvoza. To znači da uvoz nije bio utvrđen apsolutnim brojem. Njegova je faktička visina, stoga, zavisila od ukupnog uvoza, koji je bio u rukama agrarnih organizacija. O tome do koje mere ovakva klausula carinskog zakona može da postane efikasno oružje u rukama monopolističke organizacije svedoči članak u agrarnim novinama „Venkov” u kome je već avgusta 1933. godine objavljeno da zemlje Male Antante ne mogu računati s izvozom žitarica u ČSR sve do proleća 1934. godine.⁵

U slučaju da ni ova mera ne bude dovoljna, agrarni krugovi su nameravali da sprovedu radikalnu izmenu monetarne politike, odnosno devalvaciju monete. Polazili su od pretpostavke da će devalvacija povećati cene uvoznih sirovina i time pojačati i zaštitne barijere, a istovremeno olakšati izvoz industrijske robe, što bi zadovoljilo izvozne krugove čiji su predstavnici bili i u najvišim organima agrarne stranke. U ovom projektu kraći kraj je trebalo da izvuku čehoslovačke banke, koje su se, nasuprot tome, zalagale za politiku čvrste monete i deflacijske kako bi obezbedile svoje rezerve kapitala. Zbog toga su bile uznenimirene namerama agrarnih krugova. Vrhovni direktor Zanatske banke J. Prajs (J. Preiss) je još 17. jula napomenuo da pohod na čehoslovačku monetu vodi „...poznata agrarna grupa na čelu s Levenštajnom (Loevenstein)“.⁶ Uz nemirujući izveštaji o namerama agrarnih krugova u to vreme su stizali sa svih strana. Glavni informator J. Preissa o namerama agrarnih krugova bio je vrhovni direktor Narodne banke Kučera, koji je od agrarnog eksperta prof. Brdlíka doznao da agrarni krugovi žele da ČSR sledi primer Engleske i SAD i da nameravaju da od 1. septembra 1933. godine sprovedu devalvaciju u visini od 25% vred-

⁴ Npr. 1933. godine uvoz pšenice iz Kanade iznosio je preko 10% ukupnog uvoza i mnogostruko je prekorčio uvoz iz Rumunije i Jugoslavije. I mast i slanina su se u velikim količinama uvozile iz prekomorskih zemalja.

⁵ „Venkov“, Praha, 18. avgusta 1933.

⁶ Arhiv Državne čehoslovačke banke (u daljem tekstu samo: ASBČ), zaostavština Tilea (Tille), ŽB-S-VII/1-I; Levenštajn je bio vrhovni direktor Škodinih zavoda

nosti čehoslovačke krune. Na Kučerine argumente o očuvanju čvrstine monete, prof. Brdlič je navodno odgovorio: „Ja ne znam, oni (tj. princi agrarne stranke — prim. autora) stalno melju jedno isto.”⁷ Početkom septembra 1933. godine Kučera je obavestio J. Prajsa da glavni razlog agrarnih krugova za devalvaciju jesu niske cene poljoprivrednih proizvoda na domaćem tržištu. J. Prajs je ulagao velike napore da osuđeti namere agrarnih krugova.

Rukovodstvo Narodne banke ČSR se više priklanjalo stavu industrijskih izvoznih krugova da treba proširiti uvoz poljoprivrednih proizvoda. Banka nije davala podršku devalvacionim planovima, ali nije želela ni da protiv njih istupi otvoreno, jer se njen rukovodstvo plašilo da bi time moglo da se nađe u žrvnju političke borbe.⁸

Finansijski kapital je odbijao da napadne monetarnu politiku čehoslovačke vlade. J. Prajs je kao izlaz iz teškoća predložio plan o carinskoj uniji Male antante, odnosno upravo suprotno od onoga što su hteli agrarni krugovi. U svom izlaganju na sastanku Centralnog saveza čehoslovačkih industrijalaca krajem juna 1933. godine izjavio je da se monetarnim sredstvima izvoz ne može povećati i da bi ostvarivanje dela E. Beneša (tj. ekonomski Male antante) doprinelo i čehoslovačkoj poljoprivredi. U svom izlaganju je, pored ostalog, rekao: „Snažan uticaj velike carinske teritorije, kakvu bi mogle sačinjavati Čehoslovačka, Jugoslavija i Rumunija, u velikoj meri bi se mogao odraziti i privlačno delovati i na druge susedne zemlje. Mislim i uveren sam da je i naša poljoprivreda veoma zainteresovana za ovakvo rešenje i da bi i za nju bilo korisno kada bi, nasuprot velikim zapadnim celinama, istupila velika srednjoevropska celina s jedinstvenom carinskom politikom koja bi od ostalih država mogla da izdejstvuje značajne ustupke.”⁹ Razlozi J. Prajsa bili su evidentni. Bankovni kapital se angažovao u provrilačkim transakcijama na domaćem i stranom tržištu. Devalvacija bi mogla da obezvredi ova potraživanja, kao i rezerve koje su banke nakupile. Zbog svog učešća u industriji, bankovni kapital je bio zainteresovan za izvoz u inostranstvo, iako se od početka krize orijentisao na domaće tržište.¹⁰

Za razliku od finansijskog kapitala, čehoslovačke industrijske izvozne grupacije nisu gajile tako markantno interesovanje za očuvanje stabilnosti čehoslovačke monete. Njihov je prvenstveni cilj bio da poboljšaju mogućnosti izvoza, i zbog toga su podržavali integracione planove, jer su u njima videli put za povećanje uvoza poljoprivrednih proizvoda u ČSR. U proglašu trgovinske i zanatske komore, koje su po pravilu tumačile interes industrijskih i trgovinskih krugova, izdatom 9. oktobra 1933. godine, kaže se: „Komore priznaju poljoprivredu za značajnu i neophodnu komponen-

⁷ Isto, dopis od 31. avgusta 1933.

⁸ Isto, fond Narodne banke ČSR, V, 15.

⁹ „Věstník průmyslový”, Praha, 1933, XX, br. 27—28.

¹⁰ Vid., pored ostalog, i „Přítomnost”, Praha 1934, XI, str. 41—42.

tu naše privrede, ali ni u kom slučaju ne za bazu koja bi bila tako odlučujuća da pred njenim zahtevima treba da se povuku vitalni interesi ostalih komponenata naše privrede, industrije, zanatstva i trgovine.”¹¹ Proglas je osudivao težnje agrarnih krugova za poljoprivrednom autarkijom. Trgovinske i zanatske komore su istovremeno pružale podršku izvozu u obliku osiguranja izvoznih transakcija za slučaj promene valutnih kurseva, likvidacije zamrznutih potraživanja i poreskih olakšica.¹²

Dok su agrarni krugovi izlaz iz situacije tražili na račun industrije i finansijskog kapitala, finansijski kapital je, zajedno s izvoznom industrijom, preporučivao da se situacija reši na račun agrarnih krugova. Industrijski izvozni krugovi ČSR su se od banaka razlikovali samo po tome što nisu odbacivali mogućnost devalvacije. Primer uspešnih stranih konkurenata koji su se oslanjali o devalviranu monetu bio je primamljiv i ubedljiv.

Borba za čehoslovačku spoljnu ekonomsku politiku u 1933. godini još uvek nije bila odlučena. Prevaga je, međutim, polako išla na stranu agrarnih krugova. J. Prajs je s punim pravom u Izvršnom odboru Zanatske banke 15. novembra 1933. godine konsstatovao da se „...unutrašnja ekonomski politika, kao i spoljna, kretala ne u pravcu rezultante interesa pojedinih grupacija, već uglavnom u agrarnom pravcu, što je imalo za posledicu da je čitav niz mera pogodio našu industriju”. Prajs je dodao da ovakva politika izaziva poskupljenje životnog standarda, povećanje socijalnih i poreskih opterećenja i šteti čehoslovačkoj industriji.¹³

Razumljivo je da je u ovakvoj situaciji bilo kakav integracioni program u Srednjoj i Jugoistočnoj Evropi morao izazivati sumnju. Tim je vrednije pažnje to što je ministar E. Beneš u jesen 1933. godine ponovo energično upozorio na projekt integracije u okviru Male antante. U svom govoru pred Spoljnopolitičkim odborom Narodne skupštine 31. oktobra 1933. godine izjavio je da je saradnja u okviru Male antante neophodna s obzirom na neuspeh medunarodne konferencije o ekonomskim pitanjima, a naročito posle neuspeha Londonske konferencije. Naveo je da je neophodno izraditi ne samo godišnje planove uvoza i izvoza već da glavni cilj saradnje u okviru Male antante predstavljaju strukturalne promene, tj. stvaranje velike ekonomski celine, koja bi, pored ostalog, izazvala otklanjanje prekomerne autarkije i podelu rada u poljoprivredi.¹⁴

Kao i godinu dana ranije, E. Beneš istupa s idejom o integracijski privreda zemalja Male antante, mada su iskustva iz 1933. godine pokazala da bi se takav plan mogao ostvariti samo pod izuzetno povoljnim uslovima. Smatram da se E. Beneš nadao da će

¹¹ Arhiv federalnog ministarstva spoljnih poslova ČSSR, Prag (u daljem tekstu samo: AFMZV), IV sekcija, kasetu br. 680, kolona 9, br. 114388.

¹² Isto, fond Kabineta ministra, 1934, br. 768.

¹³ ASBČ, ŽB-I/b-1, prilog 10/33.

¹⁴ E. Beneš, *Boj o mir a bezpečnost národní*, Praha 1934, str. 789—796.

naglašavanje političkog značaja ekonomske integracije Male antante olakšati realizaciju ove ideje i da je, osim toga, ponovo podlegao svojoj urođenoj mani — da je pobrkao želje i stvarnost.

Prvo zasedanje Ekonomskog saveta Male antante, koje je krajem januara 1934. godine održano u Pragu, predstavljalo je probni kamen za stavove pojedinih struja čehoslovačke privrede i velikih concepcija koje je razvijao ministar E. Beneš.

Pregovori Male antante pripremani su na preliminarnom sastanku eksperata održanom krajem novembra 1933. godine u Beogradu. Rezultat ovog sastanka bio je obiman materijal o pitanjima kojima je Ekonomski savet trebalo da se bavi: rečni, železnički i vazdušni saobraćaj, veze (pošta, telefon, telegraf), standardizacija (to se uglavnom odnosilo na naoružanje armija Male antante), trgovinsko-politička pitanja (kao primer su navedeni tzv. dvostruko oporezivanje i turizam), direktna saradnja između privrednih institucija, naročito proizvodnih grana.¹⁵

Jezgro celog pripremnog zasedanja činilo je pitanje robne razmene. Ministarstvo spoljnih poslova ČSR izradilo je plan robne razmene između ČSR i njenih partnera u Maloj antanti. Robna razmena između ČSR i Rumunije je 1934. trebalo da dostigne 566 mil. Kč, a s Jugoslavijom 500 mil. Kč.¹⁶ Plan je sačinjen tako da podstakne uzlazni trend trgovinskih odnosa. Ograničio se samo na robnu razmenu između ČSR i njenih partnera u Maloj antanti. Ostavio je po strani robnu razmenu između Jugoslavije i Rumunije.

Čehoslovački plan je 23. decembra 1933. godine podnet na odobrenje čehoslovačkoj vladu. E. Beneš ga je označio kao maksimum onoga što se partnerima u Maloj antanti može ponuditi, naročito u stočarstvu. Plan je bio izdiferenciran prema kategorijama roba. U prve kategorije uvršćene su robe koje su podlegale režimu dozvola i čiji su uvoz obezbedivale monopolističke organizacije u ČSR. Kod ove vrste roba plan je bio utvrđen u obliku kontingenta. Kod sledećih kategorija roba, čiji je uvoz reegulisala devizna komisija, čehoslovačka strana je obećavala da će prema svojim partnerima postupati s „maksimalnom susretljivošću“. Poslednje kategorije spiska sačinjavali su proizvodi čiji uvoz nije bio ograničen nikakvima merama.¹⁷

Posle ovih priprema, aktivnost Ekonomskog saveta Male antante počela je njegovim prvim zasedanjem u Pragu. Počelo je 9. januara 1934. godine. Rezultati zasedanja obuhvaćeni su protokolom koji je razgraničio osnovne oblasti delovanja Ekonomskog saveta, a koje su nabranjem konkretnih zadataka razvijene u dodacima uz protokol. Odnosili su se na saobraćaj, veze, bankarstvo, industriju, standardizaciju, radne i carinske propise, poljoprivredu, pros-

¹⁵ AFMZV, IV sekcija, kaseta 448, kolona 2.

¹⁶ Ove brojke su se oslanjale na optimističku extrapolaciju dotadašnjeg trenda. Kč je skrać. za reči „Čehoslov. kruna“ (novac).

¹⁷ AFMZV, IV sekcija, kas. 443, br. 148837.

vetu, putnički i turistički promet.¹⁸

Zasedanje Saveta odvijalo se tako što su se delegati posle uvodnog zasedanja podelili u pojedine komisije, i to za robnu razmenu, koja je organizovana na bilateralnom principu, zatim za železnički saobraćaj, saobraćaj vodenim putevima, za finansijska pitanja i za redakcione poslove. U rezoluciji o rezultatima zasedanja navedeno je da pregovori o železničkom saobraćaju nisu zaključeni i da su rezultati komisije predati na odlučivanje Stalnom savetu Male antante. Delegacije su zatim odlučile da njihove brodarske kompanije moraju do kraja februara 1935. godine raskinuti ugovore s ostalim podunavskim kompanijama. U protokolu se zatim napominje da je čehoslovačka delegacija zamolila jugoslovensku delegaciju da njena vlada obnovi plaćanja za kupone nekih predratnih i posleratnih zajmova.¹⁹

Već tokom zasedanja Ekonomskog saveta pojavile su se teškoće koje su ugrožavale suštinu planiranja robne razmene. U obrazloženju ministarstva inostranih poslova ČSR navodi se da Čehoslovačka u 1933. godini ima dovoljno pšenice²⁰, tako da računa s tim da će biti potrebno da se ova stavka — u interesu ispunjenja plana robne razmene — zameni drugim proizvodima. Kada se radi o Rumuniji, u obrazloženju se navodi da je u Rumuniji 1933. godine rod pšenice podbacio, te da će se mogućnost izvoza čehoslovačkih proizvoda u Rumuniju time smanjiti za 71 mil. Kč.²¹ Ukupna procena je bila da će čehoslovački izvoz u Jugoslaviju i Rumuniju u 1934. godini biti za 41 mil. Kč manji od planiranog.²² Plan saradnje unutar Male antante nije još ni zaživeo, a već je bilo neophodno redukovati utvrđeni plan.

Čehoslovačka vlada je svojim partnerima dala pravo da sami biraju komisionare koji će se brinuti za plasman njihovih proizvoda na čehoslovačkom tržištu, s tim da ovi komisionari moraju od februara 1934. godine biti na spisku uvoznika koji odobrava čehoslovačka vlada. Čehoslovačke firme su, nasuprot tome, imale pravo da na tržištima svojih partnera u Maloj antanti direktno kupuju u visini od 25% od dogovorene količine. Trebalo je da ove mere eliminišu nepovoljne momente do kojih je moglo da dođe monopolizacijom tržišta u ovim zemljama.

Čehoslovačka vlada je tokom zasedanja Ekonomskog saveta obećala Rumuniji preferencijale za pšenicu u visini od 16,9 mil. Kč, a to i u slučaju da se pšenica ne izveze u Čehoslovačku, već na treće tržište. Čehoslovačka vlada se zatim obavezala da će Ru-

¹⁸ Isto, kas. 445, kol. 5; vid. i citirani rad D. Đorđevića, str. 266—268

¹⁹ AFMZV, IV sekција, kas. 455; zaključni protokol od 17. januara 1934.

²⁰ Vid. rad V. Lacine Krize československého zemědělství 1928—34, Institut za svetsku i čehoslovačku istoriju Čehoslovačke akademije nauka, Prag, 1974.

²¹ AFMZV, IV sekciјa, kas. 443, kol. 7, br. omota 9129.

²² Isto.

muniji platiti preferencijale u visini od 60 Kč po grlu stoke.²³ Ovu neuobičajenu benevolentnost su, po mom mišljenju, sprovedli čehoslovački proizvodači naoružanja koji posle uvođenja klirinškog platnog prometa između zemalja Male antante nisu imali drugu mogućnost da postignu momentanu naplatu svojih potraživanja. Narednih godina preferencijali su isplaćivani direktno čehoslovačkim proizvođačima oružja.

Jugoslovenska vlada je naknadno saznala za preferencijalne aranžmane između ČSR i Rumunije i sprovedla je sličan aranžman o plaćanju čehoslovačkih potraživanja iz oblasti naoružanja u Jugoslaviji.

Prvo zasedanje Ekonomskog saveta je, dakle, donelo obimni program rada, konkretni plan robne razmene i prvi aranžman o preferencijalima. To je neosporno predstavljalo korak napred u poređenju s dotadašnjim stanjem, ali u poređenju s vizijama koje je E. Beneš slikao u svojim govorima, zasedanje Ekonomskog saveta bilo je „tresla se gora . . .”

Dalje teškoće stvorila je devalvacija čehoslovačke monete, izvršena februara 1934. godine.²⁴ Ubrzo su se pokazale posledice ove mere. Dana 20. februara 1934. godine jugoslovenska vlada je ukazala na to da je devalvacija čehoslovačke krune izazvala poskupljenje jugoslovenskih proizvoda na čehoslovačkom tržištu i da je čehoslovački otkup žitarica, duvana, svinja i masti znatno opao. Zahtevala je da se posledice devalvacije izmire povećanjem preferencijala, i to u obliku restitucije celog iznosa sindikatske takse i smanjenjem carine za poljoprivredne proizvode. Zatim je preporučila da se u odnosima između ČSR i Jugoslavije zavede isti platni sistem kakav je bio na snazi između ČSR i Rumunije. Osim toga, podnела je zahtev da se čehoslovački kontingenti za uvoz žitarica iz Jugoslavije ubuduće ne određuju u procentima od ukupnog čehoslovačkog uvoza žitarica, već konkretnom stavkom. Jugoslovenska vlada je ukazivala i na visoke iznose koje su čehoslovački preduzetnici i trgovci obračunavali za trgovinske transakcije.²⁵

Ministarstvo spoljnih poslova je zauzelo pozitivan stav po ovim zahtevima. Sekcija za nacionalnu ekonomiju pripremila je elaborat o situaciji u kome je istaknuto da je devalvacija izazvala poskupljenje rumunskih i jugoslovenskih proizvoda i povećala čehoslovački aktivni saldo u uzajamnom platnom bilansu. Preporučila je da partneri Čehoslovačke u Maloj antanti dobiju pravo da žitarice koje ČSR nije mogla da preuzme u okviru planiranih kontingenata izvoze u treće zemlje i da im se i za ove žitarice isplate preferencijali. Predložila je još da se povećaju preferencijali za svinje, mast i salamu.²⁶

²³ Isto, kas. 448, kol. 2, tajni dopis E. Beneša od 22. januara 1934.

²⁴ *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918—1945*, SNPL Praha 1961, str. 395.

²⁵ AFMZV, IV sekacija, kas. 539, kol. 13, br. 54135.

²⁶ Isto, kas. 539, kol. 3; informacija za ministra datirana 28. aprila 1934.

Pozitivan stav Ministarstva spoljnih poslova ČSR u vezi sa zahtevima Rumunije i Jugoslavije, a koji ćemo imati prilike da pratimo u sledećim fazama saradnje u Maloj antanti, bio je, naravno, motivisan političkim ciljevima. Osim toga, tu se manifestovao i uticaj čehoslovačkih političkih krugova koji su imali prvenstveni interes za odnose sa zemljama Male antante. Radilo se pre svega o čehoslovačkim proizvođačima naoružanja koji su upravo u to vreme pregovarali s vladama Rumunije i Jugoslavije o obilnim isporukama kod kojih je kao otplate trebalo obezbediti uvoz rumunskih i jugoslovenskih proizvoda. Zahteve proizvođača oružja podržavalo je Ministarstvo narodne odbrane ČSR, koje je u program saradnje unutar Male antante ubacilo tzv. standardizaciju. Radilo se pre svega o standardizaciji naoružanja. Sekretarijat Saveta za odbranu zemlje je ukazivao na to da se samo povećanjem uvoza može obezbediti nadoknada za isporuke oružja u Rumuniju i Jugoslaviju.²⁷ Sledeći faktor koji je bio zainteresovan za uvoz iz Rumunije i Jugoslavije predstavljali su, naravno, izvozni krugovi, naročito iz oblasti robe široke potrošnje. Glasogovornik ovih krugova bio je, pre svega, Centralni savez čehoslovačkih industrijalaca, okružne trgovinske i zanatske komore i njihova centrala, kao i Ministarstvo trgovine ČSR. U ovu borbu su se uplele i čehoslovačke banke, koje su, s jedne strane, davale kredite za izvozne transakcije, a sa druge strane, bile zainteresovane za otplate svojih potraživanja i investicija u zemlji i inostranstvu. Sekcija za nacionalnu ekonomiju Ministarstva inostranih poslova ČSR, koja je pripremila platformu za zasedanje Ekonomskog saveta i za bilateralne pregovore između Čehoslovačke i njenih partnera u Maloj antanti, predstavljala je, stoga, glasogovornika političkih i ekonomskih interesa uticajnih čehoslovačkih krugova.

Maja 1934. godine održano je 2. zasedanje Ekonomskog saveza koje se bavilo pre svega organizacionim pitanjima. Komisije osnovane za pojedine oblasti saradnje unutar Male antante počele su da razraduju program rada i da pripremaju konkretnе sporazume. Vredno je pažnje da se u zapisniku s ovog zasedanja Ekonomskog saveta konstatiše da temelj ekonomskih odnosa zemalja Male antante mogu i moraju postati bilateralni sporazumi. Ova izjava je odgovarala faktičkom stanju stvari i u velikoj meri je bila u suprotnosti s početnim razmišljanjima o budućoj ekonomskoj integraciji Male antante.²⁸

Druge zasedanje Ekonomskog saveta nije rešilo pitanje povećanja preferencijala koje je Jugoslavija tražila aprila 1934. Spor po tom pitanju se nastavio do leta 1934. godine i zaključen je tajnim čehoslovačko-jugoslovenskim sporazumom 11. avgusta 1934. godine.²⁹ Čehoslovačka vlast je u tom sporazumu prihvatile preferencijale za uvoz jugoslovenskih svinja, i to u obliku delimične

²⁷ Isto, kas. 477, kol. 1, dopis od 26. aprila 1934.

²⁸ Isto, kas. 488, protokol od 9. maja 1934.

²⁹ Isto, kas. 915, kol. 3, br. 103662

restitucije carina. Ovaj ustupak nije zadovoljio jugoslovensku vladu i ona je zahtevala još i preferencijalni contingent pšenice u visini od 10 000 vagona, isplatu 19 mil. Kč za neizvezenu pšenicu u periodu 1933—1934. godine i povećanje preferencijala za stočarske proizvode.³⁰

Ovakav zahtev je u jesen 1934. godine podnela i Rumunija. Prema beleškama Ministarstva spoljnih poslova ČSR, vlade Rumunije i Jugoslavije su zahtevale povećanje preferencijala za svinje, preferencijale za mast i slaninu u iznosu od 30% carine, ukidanje poreza na luksuz za tzv. petrinjsku salamu i preferencijale za jaja i kukuruz. Dana 18. septembra 1934. godine Ministarstvo spoljnih poslova ČSR informisalo je ministarski savet ČSR o ovim zahtevima i preporučilo da vlada ispuni ove zahteve. Istaklo je argument da nezadovoljavajući uvoz jugoslovenske i rumunske robe prouzrokuje visoki aktivni platni saldo.³¹

Na trećem zasedanju Ekonomskog saveta Male antante, održanom krajem septembra 1934. godine, ipak je došlo do kompromisa. Čehoslovačka delegacija se u poverljivom protokolu obavezala da će povećati preferencijale za uvoz svinja, kao i za mast i slaninu. Preferencijali za kukuruz utvrđeni su u istoj visini i za Jugoslaviju i za Rumuniju.³² Ovaj sporazum predstavlja najznačajniji rezultat 3. zasedanja. Preferencijali za rumunske i jugoslovenske proizvode povećani su u odnosu na početak 1934. godine. Na ovaj način delemečno su otklonjene teškoće izazvane devalvacijom čehoslovačke monete. Povećanje preferencijala nije bilo nimalo laka stvar. Ministarstvo poljoprivrede je odbijalo ustupke i rezultate 3. zasedanja Ekonomskog saveta nije smatralo definitivnim.

Treće zasedanje Ekonomskog saveta odnosilo se i na druge oblasti ekonomske saradnje. Parafirano je ukupno sedam tripartitnih sporazuma o železničkom, rečnom, vazdušnom i poštanskom, odnosno telegrafskom saobraćaju.³³ O ovim pitanjima će detaljnije biti reči u kasnijem izlaganju. Čehoslovačka delegacija je uglavnom bila zadovoljna rezultatima pregovora. Napisala je da je postignuto više nego što se moglo očekivati. Glavnim doprinosom zasedanja smatrala je trgovinsko-politička pitanja. Delegacija je istovremeno ukazala i na to da teret odnosa unutar Male antante i dalje leži na ČSR. Konstatovala je da je uspešno zaustavljeno opadanje robne razmene, ali da nije postignut planirani obim.³⁴

Glavnu teškoću predstavljalo je neispunjavanje plana uvoza. Klirinški saldo se povećao, ali u uslovima klirinškog platnog prometa to je značilo da se potraživanja čehoslovačkih izvoznika zamrzavaju, što je poskupljivalo troškove transakcija i odvraćalo naročito sitnije izvoznike.

³⁰ Isto, br. 103367; zapisnik od 16. avgusta 1934.

³¹ Isto, kas. 443, kol. 6, br. omota 104986.

³² Isto, kas. 443, kol. 8, br. 129046, protokol od 1. oktobra 1934.

³³ Isto, kas. 448, kol. 2; zaključni protokol od 30. septembra 1934.

³⁴ Ni u slučaju trgovine s Rumunijom niti s Jugoslavijom.

Jedno od sredstava kako da se podrži razvoj odnosa i poveća uvoz jugoslovenskih i rumunskih proizvoda u ČSR trebalo je da bude tzv. saradnja industrijskih grana zemalja Male antante. Pod ovim nazivom se krila ideja da se čehoslovački uvoz iz zemalja Male antante proširi industrijskim sirovinama. Za obezbeđenje ovog programa računalo se s povećanjem učešća čehoslovačkog kapitala u industrijskom razvoju Jugoslavije i Rumunije, naročito u oblasti eksploatacije i prerade sirovina. Čehoslovački privredni krugovi, međutim, nisu pokazivali interesovanje za industrijsko preduzetništvo u Jugoslaviji i Rumuniji. Njihov stav i razloge obuhvaito je izveštaj Centralne trgovinske i zanatskih komora od 20. decembra 1934. godine. Iz njega proističe da je najveći deo čehoslovačke industrije na partnere iz Male antante gledao kao na tržište za svoje finalne proizvode, a da se negativno postavlja prema njihovoj industrijalizaciji. Žalio se na zaštitnu politiku Jugoslavije i Rumunije i isticao da bi trebalo da se održi „... prirodni prirast stare, iskusne i uhodane industrije“. Tekstilna, porcelanska, keramička i kožna industrija su tvrdile da bi osnivanje filijala štetilo čehoslovačkim interesima. Metaloprerađivačka industrija je saopštila da se s osnivanjem preduzeća i obučavanjem radništva u Rumuniji i Jugoslaviji postupa uzdržano, jer transakcije ove vrste predstavljaju izvoz idealnih dobara (u današnjoj terminologiji „know how“) za koji je neophodno postići adekvatnu protivvrednost. Hemijska industrija je, istina, pokazivala određeni interes za uvoz sirovina, ali je napomenula da nije moguće naterati preduzeća na takav korak. Kožare su napisale da im nije stalo do osnivanja filijala. Drvna industrija je saopštila da carinska zaštita čehoslovačkih partnera u Maloj antanti onemogućava izvoz opreme koja bi bila neophodna za osnivanje filijala.³⁵

Pripremama ekonomске saradnje unutar Male antante u 1935. godini posvećen je izveštaj Ministarstva inostranih poslova od 20. decembra 1934. godine koji je upućen ministarskom savetu. Ministarstvo spoljnih poslova ČSR tražilo je da se produži važnost dotadašnjih izmena uvoza i izvoza i dotadašnjih preferencijala, i to najkasnije do marta 1935. godine. Istovremeno je upozorilo da visina dotadašnjih preferencijala za mast nije, s obzirom na povećanje čehoslovačkih carina od 1. januara 1935. godine, dovoljna i da će biti neophodno da se oni povećaju.³⁶

Plan za 1935. godinu je pripremljen uglavnom po istom principu kao i za prethodnu godinu. Kontingenti su utvrđeni samo za proizvode koji su potpadali pog agrarne monopole. Visina kontingenata utvrđena je kao i za 1934. godinu, s tim što je umesto dotadašnjeg procentualnog kontingenta za uvoz pšenice utvrđena fiksna stavka. Jugoslavija i Rumunija su pri tom imale pravo da ovaj kontingenet izvezu u treće zemlje ukoliko ČSR ne bi bila zainte-

³⁵ AFMZV, IV sekција, kas. 447. izveštaj od 20. decembra 1934.

³⁶ Isto, kas. 443, br. 157390.

resovana da ga kupi. Plan robne razmene odobrila je čehoslovačka vlada, a 4. zasedanje Ekonomskog saveta Male antante ga je razmotrilo u drugoj polovini februara 1935. godine. I pregovori o preferencijalima su uspešno završeni. Spisak proizvoda za koje su preferencijali isplaćivani proširen je i vinskim destilatom. Korigovani su i delimično povećani i preferencijali za svinje jaja i mast. Samo za pšenicu nije postignut sporazum. Rumunska i jugoslovenska delegacija su zahtevale preferencijale u visini od 25 Kč za 100 kg, dok je čehoslovačka delegacija nudila samo 18 Kč.³⁷ Vlada je odobrila sve ove korekcije i čak je i donela odluku da su kontingenți utvrđeni ovim planom obavezni za čehoslovački monopol žitarica i da ovaj princip važi i za monopol stočarske proizvodnje.³⁸ Jugoslovenska vlada je ČSR kao protivvrednost obećala carinske olakšice za čehoslovačku mineralnu vodu i piva i tarifne povlastice za prevoz čehoslovačkog šećera u Solun.³⁹

Rezultati rada prve godine Ekonomskog saveta Male antante nisu bili loši. Opadanje robne razmene je zaustavljeno, ali preciznu sliku o razvoju trgovinskog prometa deformisala je devalvacija čehoslovačke krune. Zatim, uspešno je stvoren preferencijalni sistem, koji je omogućavao kupovinu rumunskih i jugoslovenskih poljoprivrednih proizvoda i koji je stvorio uslove za finalizaciju pregovora o naoružanju između ČSR i njениh saveznika u Maloj antanti. Osim toga, zaključen je niz trgovinsko-političkih i saobraćajnih sporazuma. Ali ni ovi pozitivni momenti nisu mogli da prikriju činjenicu da kompleks pitanja kojima se Ekonomski savet bavio nije prevazišao okvire manje-više uobičajenih ekonomskih odnosa. Planovi o integraciji su ostali na papiru. ČSR je, kao i Rumunija i Jugoslavija, nastavila sa svojom autarkističkom politikom. Nije učinjen ni pokušaj da se uvede podela rada. Mada je tokom godine stvoren organizacioni aparat Ekonomskog saveta, saradnja u okviru Male antante je i dalje, po svojoj suštini, predstavljala sistem bilateralnih odnosa. Zasedanje Ekonomskog saveta predstavljalo je jednu od tribina za vođenje pregovora u bilateralnoj ravni. Tripartitni sporazumi su zaključivani samo u oblastima koje nisu mogle bitno da utiču na celokupni karakter ekonomskih odnosa između zemalja Male antante.

Glavni problem ekonomskih odnosa između zemalja Male antante tokom 1935. godine predstavljala je realizacija dogovorenih kontingenata. Iako je čehoslovačka vlada početkom 1935. godine priznala ugovorene kontingenete poljoprivrednih proizvoda za obavezne, čehoslovačka delegacija na 5. zasedanju Ekonomskog saveta jun 1935. godine je izjavila da se ČSR ne može obavezati da će preuzeti dogovorene kontingenete.⁴⁰ Ali neposredno pred završetak

³⁷ Isto, kol. 8, br. 34044.

³⁸ Isto, kas. 447, kol. 1; datirano 12. aprila 1935.

³⁹ Cit. rad D. Đorđevića, str. 72

⁴⁰ AFMZV, IV sekcija, kas. 451, kol. 1.

zasedanja čehoslovačka delegacija je ponudila Jugoslaviji da otkupi 10 000 vagona pšenice, tj. celokupni kontingenat, i 32 vagona šaranina. Ovim je uspešno prevaziđena sporna tačka. U protokolu o rezultatima sa 5. zasedanja se zatim konstatiše da su uspešno postignuti sporazumi koji se odnose na saobraćaj i na turistički promet.

Sesto zasedanje Ekonomskog saveta održano je oktobra 1935. godine. Njegovi rezultati predstavljali su iznenadenje. Čehoslovačka delegacija je, naime, prihvatile povećanje kontingenata. Jugoslaviji su dati dodatni kontingenti za svinje, mast, slaninu, jaja i puter. Rumuniji su dati dodatni kontingenti za svinje.⁴¹ Odobreni su i preferencijali za ove dodatne kontingente. Ovaj neočekivani korak čehoslovačke vlade nije predstavljao izraz novog prilaza saradnji unutar Male antante. Povećanje uvoza poljoprivrednih proizvoda predstavljalo je konjunkturu meru da bi se dopunile rezerve domaćeg tržišta. Politika agrarnih krugova nije gubila iz viđa svoj glavni cilj — autarkiju ne samo u ratarstvu već i u stočarstvu. Sledeci faktor koji je igrao ulogu bilo je donošenje ekonomskih mera protiv Italije.⁴² Kako je, naročito kod slabijih zemalja kod kojih je trgovina s Italijom zauzimala značajno mesto u njihovim spoljnotrgovinskim odnosima, bilo neophodno računati s nepovoljnim posledicama sankcija, ekonomski snažnije zemlje su se obavezale da će im pomoći. ČSR je u ovoj akciji učestvovala odnosom prema svojim partnerima u Maloj antanti, i to kako povećanjem kontingenata, tako i povećanjem preferencijala.

Posle završetka 6. zasedanja Ekonomskog saveta pojavio se predlog da se učestalost zasedanja Saveta ograniči. Sekcija za nacionalnu ekonomiju Ministarstva spoljnih poslova ČSR podržala je ovaj predlog. Ukazivala je na to da su položeni organizacioni temelji Ekonomskog saveta i da, zbog kratkih intervala između pojedinih zasedanja, nije moguće rešavati ozbiljnije probleme. Ovi razlozi su odgovarali stvarnosti, ali ovde su očigledni i drugi razlozi. Dalji razvoj je, naime, pokazao da su se i kod ograničenog broja zasedanja Ekonomskog saveta brojni ozbiljni problemi rešavali bilateralnim pregovorima izvan okvira Ekonomskog saveta i da je ova institucija postajala organ koji je u suštini samo registrovao rezultate pregovora u drugim forumima.

Februara 1936. godine održano je 7. zasedanje Ekonomskog saveta. Dotadašnji rezultati njegovog rada pozitivno su ocenjeni. Predstavnik ČSR u Ekonomskom savetu L. Niderle (L. Niederle), je o dotadašnjim rezultatima rada napisao brošuru u kojoj je istakao da su rezultati 1935. godine prevazišli očekivanja. Konstatovao je da se čehoslovački uvoz iz Rumunije u periodu 1934—1935. udvostručio, a da je povećanje uvoza iz Jugoslavije u 1935. godini

⁴¹ Isto, kas. 443, kol. 8, br. 157442.

⁴² „Documents on International Affairs”, London 1935, sv. II, str.

iznosilo polovinu čehoslovačkog uvoza iz Jugoslavije u 1933. godini.⁴³ Ova tvrdnja odgovara stvarnosti, ali situacija nije ni izdaleka bila idealna. O tome govore i sledeći podaci:

Trgovinski odnosi ČSR s Jugoslavijom i Rumunijom u periodu
1929—1935. u % u poređenju s 1929. godinom

Zemlja	1929.	1932.	1933.	1934.	1935.
Rumunija	100	51	32	37	52
Jugoslavija	100	53	29	31	46

Trgovinski odnosi između Čehoslovačke i Jugoslavije su se u 1935. godini znatno proširili. Još izrazitije se povećala čehoslovačko-rumunska trgovina. A i pored toga, nivo spoljnotrgovinske razmene između ČSR i njenih partnera u Maloj antanti se nalazio ispod nivoa iz 1932. godine. Povećanje uvoza robe iz Rumunije i Jugoslavije vodilo je snižavanju tačke zamrzavanja u kliringu. Trgovinski bilans između ČSR i Jugoslavije je u 1935. godini iznosio 44 mil. Kč pasive za ČSR.

Kontingenti plan ČSR za uvoz poljoprivrednih proizvoda u 1936. godini bio je isti kao i prethodnih godina. Pregовори o njemu začudo nisu izazvali teškoće. Čini se da je povećanje kontingenata u 1935. godini ublažilo rezerve koje su gajile Jugoslavija i Rumunija i izazvalo nadu da će se s ovom praksom nastaviti. Čehoslovačka delegacija je, osim toga, dala saglasnost za tzv. sankcione takse. Manifestovale su se kako povećanjem dotadašnjih preferencijala za svinje tako i širenjem preferencijala na druge vrste roba. Rumuniji su odobrene sankcione takse za suve šljive, ovce, ovnove, jagnjad, svinje, živinu, vino u buradima i salamu. Jugoslavija je dobila sankcione takse za grožde, suve šljive, pekmez, ovce, ovnove, jagnjad, živinu, svinje, puter, vino u buradima i salamu. Sankcione takse su povećavale ukupni iznos preferencijala. Imale su vremenu važnost koja je ograničena na period trajanja ekonomskih sankcija protiv Italije. A u stvari su postale trajni sastavni deo preferencijala. Omogućavale su uvoz poljoprivrednih proizvoda, čije su cene rasle zbog oživljavanja svetskog tržišta i zbog povećanja nivoa cena na rumunskom i jugoslovenskom tržištu, na kome je počeo da preovladuje uticaj nacističke Nemačke.

Ostale tačke 7. zasedanja Ekonomskog saveta odnosile su se na tekuća pitanja. Ekonomski savet je primio k znanju ratifikaciju

⁴³ M. Niederle, *Hospodářská Malá dohoda*, Praha 1936, str. 6—7.

13 trgovinsko-političkih sporazuma između zemalja Male antante.⁴⁴ Velika pažnja je posvećena saradnji između ekonomskih institucija zemalja Male antante. Njihov je zadatak bio da prodube ekonomski kontakte i da traže nove puteve za proširenje trgovine. Ovi pokušaji su, kako je već rečeno, naišli na odbojni stav brojnih čehoslovačkih industrijskih i trgovackih krugova. Priličnu aktivnost su, međutim, razvijale čehoslovačke trgovinske i zanatske komore. Praška trgovinska komora je vodila brigu o kontaktima s Jugoslavijom, a bratislavsko Trgovinskoj komori je bila zadužena za Rumuniju. Ekonomski savet je odlučio da odstrani dotadašnju rascepkanost u radu institucija koje su bile zadužene za uzajamne trgovinske odnose. Njihova organizacija je data u trgovinskim komorama, mešovitim komorama,⁴⁵ centralnim industrijskim organizacijama i izvoznim institutima. Dalji razvoj ove organizacije je — kako ćemo videti — doveo do osnivanja jedinstvene institucije u Maloj antanti nazvane Ekonomski centar, koji je osnovan oktobra 1936. godine.

Kao što je već rečeno, zadatak Ekonomskog saveta Male antante bio je da popuni pukotinu koja je postojala između političke i ekonomске saradnje zemalja Male antante. Međunarodna zbivanja u Evropi od 1935. godine još više su istakla značaj ovog zadatka. Zapadne sile su punom parom plovile k vodama pomirljive politike, i agresivne akcije fašističkih zemalja bogato su čaščavane. Srednjoevropske zemlje su u izuzetno velikoj meri bile uz nemirene zapadnim reagovanjem na remilitarizaciju Rajske oblasti početkom 1936. godine. Francuska politika je u vezi sovim događajem zauzela izrazito pasivan stav. Intenzivna izgradnja Mažino-linije izazvala je pitanje na kakav način, u stvari Francuska ima nameru da pruži eventualnu vojnu pomoć svojim srednjoevropskim saveznicima. Niz uticajnih srednjoevropskih političara postao je svestan toga da se s efikasnom francuskom vojnom pomoći Srednjoj Evropi teško može računati s obzirom na to da Francuska pokazuje takvu neuračunljivost i kada se radi o njenim neposrednim interesima.

Politička pomirljivost imala je svoju paralelu i u oblasti privrede. Od svetske ekonomске krize zapadni kapital je počeo da poveća svoja potraživanja iz Srednje i Jugoistočne Evrope. Finansijski zajmovi davani srednjoevropskim zemljama početkom tridesetih godina trebalo je da potpomognu repatrijaciju najvećeg dela zapadnog kapitala koji je bio investiran u ove zemlje. Trgovinski odnosi sa zapadnim zemljama su stagnirali. Engleski i francuski vladajući krugovi davali su prednost razvoju ekonomskih odnosa prvenstveno u okviru sopstvenih imperija. Politička pozicija Francuske se posle pada zlatnog bloka mnogo pogoršala. Ekonomska zavisnost Francuske od Engleske, a naročito od SAD, veoma se po-

⁴⁴ AFMZV, IV sekcija, kas. 443.

⁴⁵ Cit. brošura M. Niderlea, str. 14—15

većala. Stav zapadnih velikih sila prema Srednjoj i Jugoistočnoj Evropi se u pravoj boji pokazao tokom antiitalijanskih sankcija. Zapadne sile su ignorisale teškoće zemalja srednje i jugoistočne Evrope koje su učestvovali u sankcijama, a njihov stav prema Rumuniji i Jugoslaviji bio je bukvalno rečeno bezobziran.⁴⁶

Nacistička politika je, nasuprot tome, u ovoj oblasti radila tendenciozno i nasrtljivo. Polovinom 30-tih godina još uvek nisu nacisti bili u stanju da zauzmu pozicije koje su do tada bile u rukama zapadnih sila i da ih na taj način izbace iz njihovog učešća u eksploataciji prirodnog bogatstva. Zbog toga se njihova politika usredsredila na trgovinske kontakte. Već od 1934. godine Nemačka je smisljeno povećavala kupovinu sirovina i polufabrikata, i njena metoda pasivnog klirinškog salda, kombinovana s elastičnom tehnikom platnih transfera, bacala je njene partnera u položaj sve veće zavisnosti.⁴⁷

Čehoslovačka politika je sa sve većom uzinemirenošću pratila uspon nacističke Nemačke. Čehoslovačka ambasada u Bukureštu je već polovinom 1935. godine javila da se nemačka politika aktivira u neuobičajeno velikoj meri. „Nemačka daje velike preferencijale vraćanjem carine za rumunsku stoku i obavezuje se da kupi 19 000 vagona pšenice po 45 000 leja. Platiće zamrznutim lejima kojih ovde ima 2 milijarde, a žito će prodati Holandiji. Osim toga, Nemačka investira u petrolejsku industriju Creditul-minier 30 miliona maraka, većinom kroz isporuke mašinske opreme za rafinerije, cevi, rezervoare i brodove. Za rudarstvo, pre svega za eksploataciju bakra, Nemačka je izdvojila 35 miliona maraka, uglavnom u mašinama. Za luku Konstanca Nemačka nudi opremu u iznosu od 400 miliona leja. Rumunija treba da je otplaćuje petrolejom, benzinom i bakrom iz povećane proizvodnje.”⁴⁸ Još veću uznemirenost je, međutim, izazvao razvoj jugoslovenskih trgovinskih odnosa s Nemačkom. U jesen 1935. godine čehoslovačka ambasada u Beogradu jejavila da su nemački proizvodi već istisnuli deo čehoslovačkog izvoza. Najbolniji udarac za čehoslovačke političke i privredne krugove bila je velika porudžbina za zavode u Zenici ugovorena s firmom Krup (Krupp). Pregovori jugoslovensko-nemačke ekonomski komisije, marta 1936. godine, praćeni su sa s napetom pažnjom. Čehoslovačka ambasada u Beogradu je konstatovala da korišćenje pasivnog klirinškog salda primorava trgovinske partnera Nemačke da se pri uvozu robe vezuju za nemačko tržište i upozoravala je na to da će se nemačka konkurenca agresivno namet-

⁴⁶ Vid. rad Ž. Avramovskog *Balkanske zemlje i velike sile 1935—1937. Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd 1968, str. 76.

⁴⁷ Vid. pored ostalog, i studiju: Z. Sládek i M. Tejchmann: *Hospodářské pronikání nacistického Německa do zemí jihovýchodní Evropy v letech 1933—1940*, u: „Slovanské historické studie”, XI, Academia 1976, str. 175—206.

⁴⁸ AFMZV, Telegrami prispevi 1933, br. 272 od 27. maja 1935.

nuti prilikom dodeljivanja jugoslovenskih državnih porudžbina.

Na osnovu ovih izveštaja Ministarstvo spoljnih poslova je za vladu ČSR pripremilo specijalni elaborat o nemačkom prodoru u Jugoslaviju. U njemu je upozorilo ne samo na nemačke trgovinsko-političke metode već i na druge mere koje su trgovinu s Nemačkom činile povoljnog. U njih je spadalo pre svega uvođenje tzv. klirinških čekova, koji su zbog niskog kursa tzv. klirinške marke na jugoslovenskom tržištu omogućavali povoljnu kupovinu nemačke robe. Ukažalo je i na uvođenje režima dozvola u Jugoslaviji za koji se s pravom pretpostavlja da će davati olakšice za trgovinu s Nemačkom. Ministarstvo je zato insistiralo da se bez odlaganja poveća uvoz robe koju bi bilo moguće odmah kupiti, i to poljoprivrednih proizvoda. Preporučilo je da se ne samo poštuje plan kupovine u okviru saradnje u Maloj antanti već i da se i preko toga povećaju kontingenți svinja, živine, jaja, putera, vina i riba, kao i da se kontingenți prošire novim vrstama robe (pored ostalog i krušnom stokom).⁴⁹

Ovi predlozi su, međutim, naišli na ozbiljne prepreke. Ministarstvo poljoprivrede se energično postavilo protiv povećanja kontingenata. Saopštilo je da se, nasuprot tome, računa s uvođenjem „komercijalne baze” za uvoz poljoprivrednih proizvoda i povećanje kontingenata je označilo kao katastrofu za čehoslovačku poljoprivredu. Zato je energično zahtevalo da se bez njegove saglasnosti ne pregovara o povećanju kontingenata. Međutim, prihvatio je kompromis po pitanju sankcionih taksa. Iako su sankcione mere završene polovinom 1936. godine, Ministarstvo narodne odbrane ČSR je insistiralo da se nastavi s isplaćivanjem sankcionih taksa. Ovaj zahtev čehoslovačkih proizvođača naoružanja uspešno je sproveden prilikom razgovora između šefa sekcije za nacionalnu ekonomiju Ministarstva spoljnih poslova J. Fridmana (J. Friedmann) i ministra poljoprivrede 10. jula 1936. godine. Sankcione takse su produžene do kraja oktobra, izuzev za grožđe i živinu.⁵⁰ Ali ni ovaj ustupak nije postignut bez borbe. Ministarstvo poljoprivrede iznosilo je primedbe kojima se ovoga puta priključilo i Ministarstvo trgovine. Argumentovalo je da je ustupak učinjen bez uzimanja u obzir interesa ostalih izvoznika, a naročito bez obzira na teškoće vezane za izvoz čehoslovačkog uglja i koksa u Jugoslaviju.⁵¹

Ostale komplikacije su nastale zbog toga što su partneri ČSR u Maloj antanti čehoslovačke ustupke smatrali nedovoljnim.⁵² Jugoslavija, koja je stanjem ekonomskih odnosa sa ČSR bila veoma nezadovoljna, zahtevala je novo povećanje preferencijala za mast i slaninu, i to do kraja 1936. godine, i proširenje sankcionih taksa

⁴⁹ Isto, sekcija IV, kas. 705, kol. 6. br. 56493.

⁵⁰ Isto, kas. 443, kol. 8

⁵¹ Isto, br. 94948, dopis od 10. jula 1936.

⁵² Ovaj stav se pojavio i prilikom razmatranja Hodžinog plana. Onemu vid. u knjizi R. Kvačka: *Nad Evropou zataženo. Československo a Evropa 1933—1937, „Svoboda“*, Praha 1966, IX glava.

do oktobra 1936. godine na sve vrste roba. Uzvratno je za ove zahteve obećavala carinske olakšice i povoljni tretman čehoslovačkog izvoza u okviru svog režima dozvola.⁵³

Borba po ovim pitanjima nastavljena je i u jesen 1936. Ne posredno pred početak 8. zasedanja Ekonomskog saveta, oktobra 1936. godine, došlo je do intervencije Ministarstva poljoprivrede, koje je kategorički odbilo otkup „sankcionisane robe“ i negiralo obaveznost kontingenata.⁵⁴ Ministarstvo spoljnih poslova je, pored toga, utvrdilo i da je ministarski savet bez njegovog znanja odlučio da se Jugoslaviji i Rumuniji oduzme pravo na slobodan izbor komisionara kod prodaje stoke i stočnih proizvoda. Ovaj korak bi doveo do toga da uvoz ovih proizvoda iz Jugoslavije i Rumunije zagospodari čehoslovačkim agrarnim stočarskim monopolom, sa svim posledicama koje bi iz toga proistekle kako po visinu kontingenata tako i po uslove za utvrđivanje cena. Ministarstvo spoljnih poslova bilo je veoma uznemireno ovim korakom. Istaklo je da rveme nije pogodno za ovaku akciju i da vlada mora celu stvar još jednom da razmotri.⁵⁵ Kao kruna svih komplikacija, oktobra 1936. godine izvršena je još jedna devalvacija čehoslovačke krune.

Tok zasedanja Ekonomskog saveta Male antante pokazao je da se ovi konflikti ne mogu prevazići odjednom. Jugoslovenska delegacija je insistirala na jugoslovenskim stavovima. Zahtevala je da ČSR za pšenicu i kukuruz plaća veće cene i da poveća preferencijale. Zahtevala je i povlastice za jugoslovenske šljive, specijalni contingent za pekmez i jaja, ie da se nastavi s isplatom preferencijala. Osim toga, insistirala je na daljem povećanju preferencijala za svinje i živinu.⁵⁶ Čehoslovačka delegacija je obećala povećanje preferencijala za svinje. Devalvacija čehoslovačke krune predstavljala je ozbiljan argument i nije bilo sumnje da se relacije cena moraju korigovati. Razmatranje ostalih zahteva bilo je, međutim, odloženo. Protokol sa zasedanja Saveta izbegao je ova sporna pitanja, a istakao zaključivanje sporazuma između podunavskih plovvidbi zemalja Male antante, tripartitni sporazum o ukidanju viza i druge akcije.⁵⁷

Oktobra 1936. godine istovremeno je počeo s radom i Srednjoevropski ekonomski centar. Jezgro ovog centra trebalo je da čine ekonomske institucije zemalja Male antante. Septembra 1936. godine naimenovani direktor Čehoslovačke sekcije Ekonomskog centra i jedan od rukovodećih faktora Batinog koncerna H. Vavrečka otpotovao je za Bukurešt i Beograd da osnivanje Ekonomskog centra razmotri s tamošnjim činiocima.⁵⁸ Osnivački sastanak Eko-

⁵³ AFMZV, IV sekcija, kas. 444, kol. 3, beleška od 12-19. oktobra 1936.

⁵⁴ Isto, kas. 455; beleška od 1. oktobra 1936.

⁵⁵ Isto, fond Kabineta ministra, 1936, br. 4317.

⁵⁶ Isto, IV sekcija, kas. 540, br. 143991.

⁵⁷ „Zahraniční politika“, Praha 1936, str. 705—706.

⁵⁸ AFMZV, IV sekcija, kas. 442, kol. 3, br. 121841.

nomskog centra održan je 17. oktobra 1936. godine u Pragu.⁵⁹ Na čelo Čehoslovačke sekcije postavljen je savetodavni odbor čiji je predsednik bio inž. J. Dvoržáček (J. Dvoraček), guverner Narodne banke ČSR.⁶⁰ Čehoslovačka sekcija je bila agilna i usmerila se na produbljavanje dotadašnjih odnosa, naročito na povećanje uvoza industrijskih sirovina i proširenje učešća čehoslovačkog kapitala u eksploataciji mineralnog bogatstva Rumunije i Jugoslavije. Zasluge za konkretnе rezultate imala su, međutim, pre svega čehoslovačka velika preduzeća koja su bila zastupljena u Čehoslovačkoj sekciji.⁶¹

Čehoslovačka vlada je razmotrila jugoslovenske i rumunske zahteve podnete na 8. zasedanju Ekonomskog saveta i dala saglasnost za povećanje preferencijala za svinje i za nastavljanje isplata sankcionih taksa za živinu, ovce, jagnjad, salame, vino u buradima, puter i pekmez od šljiva. Osim toga, odobrila je dodatne kontingente za živinu i pekmez od šljiva i izdala direktivu da se imaju u vidu partneri iz Male antante prilikom kupovine jaja.⁶²

Na prvi pogled je izgledalo da se uspelo u otklanjanju unutrašnjih i spoljnih konflikata i da će se dotadašnji kurs saradnje unutar Male antante nastaviti. U stvarnosti se pokazalo da teškoće traju i dalje. Ministarstvo poljoprivrede ČSR se javilo neposredno pred razmatranje plana saradnje Male antante za 1937. godinu. Saopštilo je da se u toj godini ni u kom slučaju ne može računati s uvozom pšenice i kukuruza. Pored toga, zahtevalo je da se ukinu preferencijali, koji, po njegovom mišljenju, stvaraju teškoće prilikom pregovora s trećim zemljama. Osim toga, preporučilo je da se likvidira „diktat“ izvoznih organizacija Jugoslavije i Rumunije, tj. da se ukinе pravo njihovih izvoznih organizacija da biraju komisionare u Čehoslovačkoj. Ton Ministarstva poljoprivrede je ovog puta bio vrlo agresivan. Njegov dopis Ministarstvu spoljnih poslova bio je napisan na način kako se postupa s potčinjenim.⁶³ Samouverenost Ministarstva poljoprivrede očigledno je poticala od toga što je njegov stav podržavao i predsednik vlade Milan Hodža. Isplaćivanje preferencijala dozvolio je samo na ograničeni period i insistirao na likvidaciji „monopola“ rumunskih i jugoslovenskih izvoznih organizacija. Ministar poljoprivrede ČSR Zadina zastupao je mišljenje da je svaki kompromis isključen i po cenu raskida.

Ministarstvo spoljnih poslova se plašilo najgoreg. Ekonomski raskid bi produbio teškoće izazvane labilnim političkim odnosima.⁶⁴ Zato je nastojalo da nađe izlaz po svaku cenu. To mu je

⁵⁹ „Zahraniční politika“, Praha 1936, str. 467.

⁶⁰ AFMZV, IV sekcija, kas. 436; izveštaj Centra za zasedanje Ekonomskog saveta Male antante oktobra 1937.

⁶¹ Isto, kas. 443, kol. 8, br. 165841.

⁶² Isto, br. 11524.

⁶³ Isto, Fond Kroftov arhiv, kas. 2, kol. Mala antanta.

⁶⁴ Vid. i studiju L. Deaka „Čehoslovačko-jugoslovenski odnosi 1935—1939“ u: „Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Ju-

pošlo za rukom kod preferencijala. Čehoslovačka delegacija je na zasedanju Ekonomskog saveta podnela predlog da se umesto dotadašnjih preeferencijala isplaćuju kamatne bonifikacije za isporuke oružja. Do rešenja ovog pitanja trebalo je da se nastavi s isplatom preferencijala do oktobra 1937. godine. Preferencijali za svinje su, istina, povećani, ali njihova važnost je ograničena na svega dva meseca. Jugoslovenska i rumunska delegacija dale su na znanje da im je svejedno u kom će obliku dobijati preferencijale. Nasuprot tome, ozbiljan konflikt je izazvao zahtev čehoslovačke delegacije da se Rumunija i Jugoslavija saglase s ukidanjem prava na slobodan izbor komisionara. Delegacije čehoslovačkih partnera u Maloj antanti su na ovaj zahtev reagovale veoma oštro i zapretile otuzakivanjem komercijalnih ugovora.⁶⁵ Spor koji je sačinjavao glavnu temu 9. zasedanja Ekonomskog saveta nije rešen. Dogovoreno je da se nastavi s pregovorima.

Pred početak 10. zasedanja Ekonomskog saveta čehoslovački agrarni krugovi su otkrili karte. Pokazalo se da se u suštini ne radi o ukidanju preferencijala i da promena oblika preferencijala koju je čehoslovačka delegacija predložila na 9. zasedanju ne odgovara njihovim ciljevima. Radilo se o tome da dobiju maksimalne povlastice za svoje ustupke. Predstavnik Ministarstva poljoprivrede je na resorskom savetovanju održanom 24. septembra 1937. godine izjavio da će dati saglasnost za isplatu preferencijala ukoliko se dâ saglasnost za korekciju trgovine stočnim proizvodima na domaćem tržištu.⁶⁶ Ovaj stav se ponovio i na sledećem savetovanju o uslovima srednjevropske saradnje koji su razmatrani u vezi s planom predsednika vlade M. Hodže o srednjevropskoj saradnji. U poverljivom razgovoru između Hodže i ministra poljoprivrede Zadine rečeno je: „Ministarstvo poljoprivrede će internu stajati na stanovištu da će bilo koja žrtva koja bi se u srednjevropskom rešenju odnosila na čehoslovačku poljoprivredu biti izbalansirana”.⁶⁷ Ovaj princip se, prema daljim razgovorima savetnika Ministarstva poljoprivrede Hanoska i J. Fridmana, odnosio i na preferencijalni sistem Male antante.⁶⁸ Agrarni krugovi su na ovaj način izdejstvovali blanko-menicu za svoje zahteve.

Ova uvertira je omogućila nesmetan tok 10. zasedanja Ekonomskog saveta oktobra 1937. godine. Jugoslovenska delegacija je ovoga puta došla sa zahtevom da se preferencijali povećaju za restituciju dažbina za fitopatološki pregled voća. Čehoslovačka delegacija je dala saglasnost za isplatu ovih preferencijala, i to od

goslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.” Vol. 10, Zagreb 1980, str. 111—207.

⁶⁵ Njihov je protest bio opravдан, jer bi inače bili propušteni na milost i nemilost agrarnom stočarskom monopolu.

⁶⁶ AFMZV, IV sekcija, kas. 448, br. 126150.

⁶⁷ Isto, kas. 681, br. 131481.

⁶⁸ Isto.

1938. godine, ali odbila je retroaktivnu isplatu ovih taksa. Spor po ovom pitanju rešen je tek 1938. godine.

Ni ovoga puta konflikti nisu definitivno skinuti s dnevnog reda. Početkom 1938. godine Ministarstvo poljoprivrede se ponovo oglasilo. Zahtevalo je da se preferencijali produže samo do kraja maja. Argument im je bio da treba sačekati efekte čehoslovačko-američkog trgovinskog sporazuma. Vlada SAD, kako se navodi u dopisu Ministarstva poljoprivrede od 5. februara 1938, priznala je princip zblizavanja podunavskih zemalja i preferencijalni sistem, ali, pozivajući se na status najvećeg povlašćenja, zahtevala je da se iste povlastice primene i na američku trgovinu sa ČSR. Dana 25. februara 1938. godine Ministarstvo poljoprivrede je podnelo nove zahteve. Insistiralo je da se preferencijali plate samo do maja 1938. godine i zahtevalo da se smanji restitucija sindikatskih taksa za svinje i da se u potpunosti ukinu preferencijali za živinu, jaja, ovce i jagnjad.⁶⁹ Ministarstvo spoljnih poslova ČSR je ove zahteve označilo kao nepromišljene s obzirom na to kakav položaj zauzima Nemačka na srednjoevropskom tržištu.

I partneri ČSR u Maloj antanti su došli s novim zahtevima. Prema dodatku uz protokol od marta o planu robne razmene za 1938. godinu, zahtevali su da se smanji porez na promet, da čehoslovački organi priznaju važnost njihovih sertifikata o fitopatološkim pregledima voća i da se sprovedu mere koje bi olakšale prodaju rumunskih i jugoslovenskih stočnih proizvoda na čehoslovačkom tržištu.⁷⁰

Novi rumunski i jugoslovenski zahtevi podneti su na 11. zasedanju Ekonomskog saveta. Jugoslovenska delegacija je zahtevala povećanje cena i preferencijala za pšenicu (pozivala se na trgovinske uزانе с Немаћком), povećanje kontingenata i preferencijala za svinje (ukazivala je na to da su preferencijali priznati i Mađarskoj i da su time eliminisane povlastice za partnere ČSR u Maloj antanti) i novu organizaciju direktnog otkupa stočnih proizvoda u Jugoslaviji (partner je trebalo da bude isključivo Jugoslovenski zavod za spoljnju trgovinu). Ovaj poslednji zahtev je propraćen pretnjom da bi negativan stav čehoslovačke delegacije mogao izazvati raskid trgovinskog ugovora. Jugoslovenska delegacija je istupala agresivno i izjavljivala da negativni stav čehoslovačke delegacije u vezi s njenim zahtevima diskredituje ideju saradnje u okviru Male antante. Čehoslovačka delegacija je u svom izveštaju o toku zasedanja Saveta napisala da je pregovaranje bilo veoma nepriyatno i da jugoslovenske zahteve nije definitivno odbila. Kao argument je navela da jugoslovenski izvoznici gube interesovanje za čehoslovačko tržište i da se orijentisu na Nemačku. Sve manji uvoz jugoslovenske robe je u priličnoj meri povećavao čehoslovački aktivni saldo.⁷¹

⁶⁹ Isto, Fond Kabineta ministra, 1938, br. 985.

⁷⁰ Isto. IV sekocija, kas. 444, br. 59755.

⁷¹ Vid. referencu 64, br. 49548/IV-8/38.

Uspelo se da se sporovi koji su na tako markantan način uticali na odnose u Maloj antanti u proleće 1938. godine reše kompromisom. Čehoslovačka vlada je odobrila nastavljanje isplata preferencijala, i to do 31. oktobra 1938. godine. Pokazalo se da su agrarni krugovi tako beskompromisno sprovodili svoje zahteve da bi za ustupke mogli da zahtevaju još veće povlastice. Zahtevi koje su postavljali pre svega jugoslovenski vladini krugovi očigledno su polazili od pretpostavke da su ČSR posle anšlusa toliko neophodni njeni partneri iz Male antante da će im ona na sve načine izaći u susret. Ne može se prenebregnuti ni glavni faktor, odnosno skoro hegemonistička pozicija nacističke Nemačke na srednjoevropskim tržištima.

Politički razlozi koji su činioce Ministarstva spoljnih poslova ČSR rukovodili da se zalažu za ustupke prema partnerima iz Male antante 1938. godine su doveli do toga da se počelo razmišljati o promeni dotadašnjeg kursa. M. Niderle, koji je prvih godina rada Ekonomskog saveta predvodio čehoslovačku delegaciju i koji je spadao u najuticajnije ličnosti sekcijske za nacionalnu ekonomiju Ministarstva spoljnih poslova ČSR, preporučio je da se preferencijalni sistem ukine. Utkazivao je na to da bi taj sistem mogao biti označen kao izraz neprijateljskog stava prema Nemačkoj.⁷² Preferencijali su, međutim, ipak na kraju ostali u važnosti, i to ne samo do septembra 1938. godine već i tokom Druge Republike, pa čak i prvih godina Protektorata Češke i Moravske. Njihova je važnost još pre 1938. godine u ograničenoj meri proširena na Mađarsku i Bugarsku. Preferencijali su postali sastavni deo ekonomске politike koja je morala da prevaziđe prepreke nastale zbog gradacije zaštitne politike u svim aspektima i zbog uslova koje je Nemačka diktirala svojim hegemonističkim položajem na srednjoevropskom i balkanskom tržištu. Minhen je doveo do raspada kako političke organizacije Male antante tako i njenih ekonomskih organa.

Izlaganje na prethodnim stranicama prikazalo je rad Ekonomskog saveta Male antante. Sada nam preostaje da damo opšti pogled na postignute rezultate.

Težište rada Ekonomskog saveta predstavljala je robna razmena. Podaci o trgovinskom prometu između ČSR i njenih partnera u Maloj antanti govore o tome da je nivo trgovinskog prometa od 1934. počeo da se povećava. Stopa ovoga rasta se povećala u drugoj polovini tridesetih godina. U 1937. godini trgovina između ČSR i Rumunije podignuta je na nivo iz perioda pre velike krize. Čehoslovačka trgovina s Jugoslavijom se približila ovom nivou.⁷³

⁷² Isto, IV sekcija, kas, 448, kol. 3, omot „Tajno“.

⁷³ Ovu konstataciju, koju je, pored ostalih, isticao tadašnji ministar spoljnih poslova ČSR K. Krofta, kritikovao je Ginter Rajhert (Günther Reichert) u studiji *Das Scheitern der Kleinen Entente. Internationale Beziehungen im Donauraum von 1933 bis 1938*, München 1971, str. 132—133. Ukažao je na to da se pri tom ne uzima u obzir devalvacija češke Krune i obezvređenje leja. Ova kritika nije u potpunosti opravdana, jer uticaj deval-

Značaj ovog porasta trgovinske razmene može se oceniti samo poređenjem s razvojem čehoslovačke trgovine s ostalim srednjoevropskim zemljama. Dok su krajem 20-tih godina Austrija i Mađarska bile najveći trgovinski partneri ČSR, u drugoj polovini 30-tih godina Mađarska se nalazila na sporednom mestu. Čehoslovačka trgovina s Austrijom je, istina, bila veća nego trgovina s Rumunijom i Jugoslavijom, ali nije se ni izdaleka oporavila od posledica krize, kao što je bio slučaj sa čehoslovačko-jugoslovenskom, a naročito sa čehoslovačko-rumunskom trgovinom.

Ovaj rezultat predstavlja uspeh ekonomске saradnje u okviru Male antante i svedoči o tome da je rad Ekonomskog saveta, i poseđ velikih teškoća, doneo pozitivne rezultate. A ipak nije uspeo da zaustavi trend čiju je suštinu činilo slabljenje uzajamne trgovine između zemalja nastalih s raspadom Austro-Ugarske, a naročito zemalja Male antante, i nasuprot tome, sve do hegemonije nagli porast uticaja nacističke Nemačke na tržištima Srednje i Jugoistočne Evrope. Ova tvrdnja se može dokazati. U 1932. godini ČSR je sa 16% učestvovala u jugoslovenskom uvozu, zauzimala je u jugoslovenskom uvozu prvo mesto od zemalja nastalih posle raspada Austro-Ugarske i njen položaj je bio skoro isto tako jak kao i položaj Nemačke (18%). U 1937. godini ČSR je u jugoslovenskom uvozu učestvovala samo sa 11%. Učešće Nemačke je, nasuprot tome, iste godine iznosilo 32%. Ista se tendencija može primetiti i u razvoju čehoslovačkog učešća u jugoslovenskom izvozu. U 1932. godini iznosilo je 13%, a 1937. samo 8%, dok je učešće Nemačke u 1932. godini iznosilo 11%, a u 1937. godini 22%. Malo bolja je bila čehoslovačka pozicija na rumunskom tržištu. Čehoslovačko učešće u rumunskom uvozu je 1932. godine iznosilo 12%, a 1937. godine 17%. Nemačko učešće se sa 23% povećalo na 29%. Čehoslovačko učešće u rumunskom izvozu je 1932. godine iznosilo 7%, a 1937. godine 8%. Nemačko učešće se u ovom periodu od 13% povećalo na 19%.⁷⁴

Ovi podaci govore o tome da je Čehoslovačka, u poređenju s Nemačkom, gubila svoje pozicije na rumunskom i jugoslovenskom tržištu. Najteža je bila situacija u oblasti rumunskog i jugoslovenskog uvoza. Učešće ČSR u izvozu ovih zemalja je u poređenju s Nemačkom bilo drugorazredno. Posle anšlusa Austrije, Nemačka je praktično postala hegemon na jugoslovenskom tržištu i najuticajniji trgovinski partner Rumunije. Iz ove konstatacije proizlazi nedvosmisleni zaključak: ni preferencijali za Rumuniju i Jugoslaviju nisu mogli da spreče gubitak čehoslovačkih pozicija na ovim tržištima niti postizanje hegemonističkog položaja Nemačke. Ovu bor-

vacije moneta nije bio tako veliki. Zbog toga je, pored ostalog, čehoslovačka devalvacionalna politika postala predmet napada s mnogih strana.

⁷⁴ Vid. studiju: J. Tomaszewski, *Zwiazki gospodarcza państwa sukcesyjnych a Polska u: „Zbigniew Landau, Jerzy Tomaszewski, Druga Rzeczpospolita. Gospodarka, Społeczeństwo, Miejsce w świecie”*, Warszawa 1977, str. 368—369.

bu za ekonomsku bazu Male antante ČSR je izgubila.

Obratimo sada pažnju na strukturu robne razmene između ČSR, Rumunije i Jugoslavije. Čehoslovački uvoz se tokom celog perioda saradnje u okviru Male antante sastojao od nekoliko standardnih stavki. Kada je reč o Rumuniji, to su bili nafta, pšenica, kukuruz, svinje, mast i slanina i još nekoliko poljoprivrednih proizvoda (jaja, živila, puter, jagnjad itd.). Kada je reč o Jugoslaviji, radilo se o duvanu, pšenici, kukuruzu, svinjama, masti i slanini i još nekim vrstama poljoprivrednih proizvoda (jaja, živila, puter itd.). Značaj nekih stavki je, međutim, tokom 30-tih godina počeo da se povlači u drugi plan. To se odnosi pre svega na pšenicu. Nisu se ispunjavali planovi njenog uvoza. Čehoslovačka vlada je, istina, svojim partnerima isplaćivala preferencijale i za pšenicu prodatu u drugim zemljama, ali izostavljanje pšenice uticalo je i na trgovinski i na platni bilans i ograničilo mogućnost izvoza čehoslovačkih industrijskih proizvoda. I uvoz kukuruza je ograničavan, jer je porast domaće proizvodnje žitarica smanjivao potrebu za uvozom iz inostranstva. Ograničavanje uvoza kukuruza uticalo je naročito na jugoslovenski izvoz. Posledice čehoslovačke autarkističke agrarne orientacije uticale su i na uvoz drugih poljoprivrednih proizvoda. Uvoz svinja iz Jugoslavije je, istina, prekoračivao planirane kontingente, ali uvoz svinja iz Rumunije je u priličnoj meri zaostajao za mađarskom konkurencijom. Mađarska se kao konkurent još izrazitije manifestovala kod uvoza masti i slanine, i to naročito nauštrb Rumunije. Domaća proizvodnja je izazvala i ograničenje uvoza jugoslovenskog duvana.

Teškoće s uvozom poljoprivrednih proizvoda iz Rumunije i Jugoslavije proistekale su pre svega, kao što je već rečeno, iz autarkističke politike čehoslovačkih agrarnih krugova. Oni, međutim, nisu uspeli da postignu potpunu autarkiju i neke proizvode stočarstva je ipak bilo potrebno uvoziti da bi potreba domaćeg tržišta u ČSR bile zadovoljne. Agrarni krugovi ČSR su, međutim, kod uvoza ovih proizvoda davali prednost robi iz prekomorskih zemalja, jer su cene njihovih proizvoda bile niže nego cene proizvoda iz evropskih agrarnih zemalja. Relativno visok nivo cena poljoprivrednih proizvoda evropskih agrarnih zemalja predstavljao je posledicu specifičnih — a treba dodati i primitivnih — proizvodnih i kupoprodajnih uslova u ovim zemljama. Na tržište poljoprivrednih proizvoda je, povrh svega, imala uticaju nacistička Nemačka, čijim se metodama konkurencija ČSR — mada nerado i uz teškoće — morala da prilagodi. Čehoslovački agrarni krugovi su, naprotiv, nastojali da budu što manje vezani za rumunsko i jugoslovensko tržište i da kupovinom jeftinih prekomorskih proizvoda maksimalno iskoriste svoj monopolistički položaj na domaćem tržištu.

S obzirom na nezadovoljavajući obim uvoza poljoprivrednih proizvoda iz Rumunije i Jugoslavije, čehoslovački privredni krugovi su nastojali da prošire uvoz ostalih rumunskih i jugoslovenskih

proizvoda, naročito industrijskih sirovina. Ovo nastojanje je, kako smo već videli, nailazilo na velike teškoće. Proizlazile su iz toga što je čehoslovačka industrija bila naviknuta da kupuje iz zapadnih zemalja ili pomoću posrednika. Uspostavljanju direktnih odnosa s Rumunijom i Jugoslavijom je prilazila prilično nerado. Ukaživala je na svoje zalihe, na dugoročne kupoprodajne ugovore sa zapadnim firmama, na nezadovoljavajući asortiman i sl. Tek pod pritiskom situacije počela je da menja svoju politiku. Neophodnosti ove promene postala su svesna prvo velika preduzeća, a naročito koncerni za proizvodnju naoružanja koji su bili direktno zainteresovani za kompenzacione transakcije. Veliku aktivnost na ovom polju razvijale su trgovinske i zanatske komore, a od oktobra 1936. godine i čehoslovački odbor Ekonomskog centra. Zahvaljujući ovim tendencijama, uvoz industrijskih sirovina iz Jugoslavije i Rumunije počeo se povećavati. Uvoz jugoslovenskih minerala, metala i polufabrikata je u 1933. godini iznosio 3,1 mil. Kč, a 1937. godine već 11,9 mil. Kč, tj. 26,6% od ukupnog uvoza iz Jugoslavije. Uvozili su se uglavnom gvozdena ruda, pirit, ruda hroma, baškar, boksit, aluminijum itd. Porast uvoza industrijskih sirovina iz Rumunije bio je još veći. U 1933. godini iznosio je 71,6 mil. Kč, a 1937. godine 235 mil. Kč, tj. 44,7% od ukupnog uvoza iz Rumunije. U ovom porastu čehoslovačkog uvoza lavovski deo je otpadao na rumunsku naftu i neke investicione akcije. Pregovori o čehoslovačkom učešću u eksploataciji jugoslovenskog boksita i rumunske nafte nisu, međutim, doneli rezultate, a kostur ovog investicionog programa predstavljalo je osnivanje firme PLANTA za gajenje soje i fabrike CARBON za proizvodnju čadi u Rumuniji.

Čehoslovački uvoz iz Rumunije i Jugoslavije predstavljao je regulator čehoslovačkog izvoza u te zemlje. I čehoslovački izvoz se sastojao od nekoliko standardnih stavki: roba široke potrošnje (tekstil, staklo, papir, glinena roba, keramika, porcelan, cipele itd.), investiciona roba (proizvodi od gvožđa i čelika, proizvodi mašinogradnje i hemijske industrije) i naoružanje. Osnovna tendencija razvoja sastojala se od ograničavanja izvoza robe široke potrošnje i povećanja izvoza investicione robe. Izvoz ovih proizvoda u Jugoslaviju čak ni 1937. godine nije premašio nivo razmene iz vremena pre svetske krize.

Značajni udio u čehoslovačkom izvozu u Jugoslaviju i Rumuniju imalo je oružje. Pregled o odnosu između izvoza oružja i izvoza druge robe u Rumuniju daje tabela koju je pripremila sekcija za nacionalnu ekonomiju Ministarstva spoljnih poslova ČSR.⁷⁵

⁷⁵ AFMZV, IV sekcija, kas. 1032, kol. 1. Detaljnije vid. u studiji M. Romportlove i Z. Sladeka, *Hospodářské styky mezi Československem a Rumunskem ve 30. letech u: „SFFBU“*, C 10, Brno 1983, str. 23—38.

Izvoz oružja i ostale robe iz ČSR u Rumuniju (u mil. Kč)

Vrsta robe	1934.	1935.	1936.
oružje	337	191	185
ostala roba	237	192	194
u k u p n o	564	383	379

Čehoslovački izvoz naoružanja u Jugoslaviju trebalo je, prema kupoprodajnom ugovoru iz 1935. godine, da iznosi oko 700 mil. Kč, što je iznosilo približno 1/3 celokupnog čehoslovačkog izvoza u Jugoslaviju za period 1934—1938. godine. Iako čehoslovačke isporuke u 1938. godini nisu u potpunosti realizovane, nema sumnje da su isporuke naoružanja i u čehoslovačkom izvozu u Jugoslaviju zauzimale značajno mesto. Parola o unifikaciji naoružanja koju su čehoslovački vojni krugovi i industrija naoružanja zastupali u okviru saradnje u Maloj antanti imala je značajnu ulogu u borbi za rumunsko i jugoslovensko tržište.

Uspesi čehoslovačke industrije naoružanja imali su i tamne strane. Istiskivali su isporuke čehoslovačke robe široke potrošnje i investicione robe s rumunskog i jugoslovenskog tržišta. Koncerни za proizvodnju naoružanja uspeli su da se izbore da zalozi i otplate za njihove isporuke imaju prednost nad potraživanjima ostalih čehoslovačkih izvoznika. Plaćanja za potraživanja industrije naoružanja išla su preko posebnih računa, dok su se potraživanja običnih izvoznika kumulisala na javnim klirinškim računima i njihova je isplata trajala veoma dugo. Na primer, u periodu 1936—1938. godine vreme čekanja za isplatu potraživanja iz Jugoslavije kretalo se u rasponu 1-2 godine. Iako je Narodna banka ČSR odobravala lombard na klirinška potraživanja, a na potraživanja za koja je, prema zakonu iz 1931, garantovala država odobravala je kredit, dugi isplatni rokovi poskupljivali su kalkulacije i odvraćali izvoznike od borbe za tržište. Nije potrebno isticati da su ove teškoće pogadale pre svega izvoznike robe široke potrošnje, koji su i bez ovih prepreka bili prinuđeni da savladaju visoke rumunske i jugoslovenske zaštitne barijere.

Na kraju ovog dela izlaganja može se reći da su čehoslovački vladini krugovi nastojali da daju podršku trgovinskim kontaktima s partnerima ČSR u Maloj antanti. Regulativu robne razmene činio je uvoz čija je poljoprivredna komponenta nailazila na sistematski otpor čehoslovačkih agrarnih krugova. Nasuprot tome, čehoslovački industrijski krugovi bili su zainteresovani za povećanje uvoza iz Rumunije i Jugoslavije. Politički ciljevi koje je zastupalo Ministarstvo spoljnih poslova, odnosno njegova sekциja za nacionalnu ekonomiju, vodili su ka pružanju podrške interesima čehoslovačkih industrijskih krugova. Rezultat ove permanentne borbe bio je po pravilu kompromis. Njegovu značajnu komponentu činili su preferencijali. Čehoslovački agrarni krugovi su na njih gledali s

priličnim nezadovoljstvom, jer су југословенским и румунским производима омогућавали да савладају каринске и друге заштитне барјере ČСР и да угрозе monopolističku poziciju agrarnih krugova na domaćem tržištu. Na preferencijalima je, nasuprot tome, insistirala industrijija naoružanja koja ih je naplaćivala kao sastavni deo otplate za isporuke oružja.

Čehoslovačka trgovinska politika је, dakle, успела да прошири ekonomiske odnose s Rumunijom i Jugoslavijom. Ova konstatacija se može dokazati ne samo statističkim podacima već i poređenjem ovog razvoja s trgovinskim kontaktima između Čehoslovačke i ostalih srednjoevropskih zemalja.⁷⁶ Može se reći da je Čehoslovačka ekonomiske odnose sa svojim partnerima iz Male antante do izvrsne mere razvijala nauštrb trgovine s ostalim zemljama nastalom posle raspada Austro-Ugarske. Postignuti rezultati nisu ni izdaleka predstavljali maksimum. Mogućnosti čehoslovačkog uvoza ni izdaleka nisu bile iscrpene i uz elastičniju trgovinsku politiku i povoljniji monetarni i platni režim mogli su se postići još bolji rezultati. Ali ni sama čehoslovačka privreda, ni uz maksimalno namensku politiku, nije bila u stanju da se takmiči s Italijom, a pogotovo ne s nacističkom Nemačkom.

Sledeća oblast kojoj je Ekonomski savet Male antante posvećivao priličnu pažnju bila je oblast saobraćaja. Relativno najuspešnija bila je saradnja u železničkom saobraćaju. Mogućnosti za poboljšanje situacije bile su prilično velike, a to zbog toga što se železnički sistem izgrađen za potrebe austrougarskog tržišta posle 1918. godine rascepao. Ovaj „Kleinstaaterei“⁷⁷ u železničkom saobraćaju komplikovao je funkcionisanje glavnih arterija i poskupljivao promet.⁷⁸ Čehoslovačka saobraćajna politika se u početku orijentisala na obezbeđenje dvaju glavnih pravaca — Trst i Hamburg. Istovremeno je započela i sa izgradnjom bilateralnog tarifnog sistema, i to s Austrijom, Mađarskom i Rumunijom.⁷⁹ Ova izgradnja se, međutim, nije razvijala na zadovoljavajući način. Čehoslovačka saobraćajna politika bila je potčinjena čehoslovačkoj trgovinskoj politici, koja se oslanjala na posrednike u Beču, Budimpešti, Trstu i Hamburgu. Tarifni sistem je bio pun rupa. Centralni savez čehoslovačkih industrijalaca je stanje čehoslovačkog saobraćajnog sistema sa zemljama Male antante okarakterisao kao žalosno. Ukaživao je na to da je tarifni sistem između ČSR i Rumunije samo skelet, a da ni čehoslovačko-jugoslovenska tarifa nije u boljem stanju. Savez je kritikovao Ministarstvo železnica što je prihvatiло tezu o nepovoljnosti uvoza poljoprivrednih proizvoda i što je svojim tarifama stvorilo barijeru kako za uvoz tako i za tranzit.

⁷⁶ Vid. i studiju M. Romportlove i Z. Sladeka: *Poznámky k československo-maďarským obchodně politickým vztahům v perspektivě narůstající evropské krize 1934—1938*, в: „Časopis Matice moravské“, 1976, str. 27—56.

⁷⁷ Vid. knjigu: E. Hantosch *Mitteleuropäische Eisenbahnpolitik*, Wien 1929, str. 10—15. * Nem.: malodržavnost, usitnjenost na male države.

⁷⁸ Deset let Československé republiky, deo II, Praha 1928, str. 444—446.

Savez je odbacio gledište da bi saobraćajni sporazum između zemalja Male antante čehoslovačkim železnicama doneo samo nepogodnosti i ukazao na to da treba zagospodariti tranzitnim saobraćajem između Jugoistočne Evrope s jedne, i severne Nemačke i Poljske, s druge strane.⁷⁹

Program železničke saradnje odobren je na zasedanju Ekonomskeg saveta u posebnom prilogu uz protokol od 29. septembra 1934. godine. U ovom prilogu navode se sledeći programski zadaci:

- 1) realizacija ekspresnog prevoza osjetljive robe;
- 2) rekonstrukcija linije Černi Arlov — Halmei, Baja Mare — Kluž⁸⁰;
- 3) direktni tarifni pregovori o vezi ČSR — Konstanca i ČSR — Sušak;
- 4) unifikacija reda vožnje;
- 5) unifikacija tehničkih propisa o železničkom materijalu;
- 6) zaključivanje sporazuma o pojednostavljivanju carinskih formalnosti.

Najznačajniju fazu železničke saradnje u okviru Male antante predstavljala je izrada tarifa. U leto 1935. godine uvedena je u praksi direktna tarifa između ČSR i Konstance, čija je svrha bila da omogući tranzit robe s Levanta i iz Bugarske u ČSR i dalje na sever. Dalji tarifni pregovori između ČSR i Rumunije su, međutim, naišli na teškoće. Istovremeno s tim pripremale su se direktnе tarife između ČSR i jugoslovenskih luka čija je rekonstrukcija bila vezana za odgovarajuće sporazume s austrijskim i mađarskim železnicama.⁸¹ Na kraju se uspeло да се ове tarife sačine i да се postepeno prošire. Između ČSR i Jugoslavije je zatim zaključen sporazum o ekspresnom prevozu specijalnih vrsta sezonske robe i sporazum o prevozu putnika i prtljaga. Sporije su tekli pregovori o unifikaciji reda vožnje i tehničkih propisa i o pojednostavljenju carinskih formalnosti. Rad je podeljen u nekoliko komisija, koje су до 1938. godine uspele да доду до redakcije predloga i preporuka.

Sledeći sastavni deo saobraćajne saradnje zemalja Male antante predstavljao je vazdušni saobraćaj. Avionska veza između ČSR i Jugoslavije bila je potčinjena tršćanskoj orijentaciji čehoslovačkog saobraćaja. Prva vazdušna linija je, prema sporazumu iz 1931, povezala Bratislavu i Zagreb. Prema martovskom sporazumu

⁷⁹ AFMZV, IV sekacija, kas. 441, kol. 1, br. 77357.

⁸⁰ Vidi referencu 75.

⁸¹ Tarifa je povezivala ČSR sa Sušakom, Splitom, Šibenikom i Solinom.

ова линија је 1933. године произведена трасом Zagreb — Sušak.⁸²

Pitanja vazduhoplovne сарадње између земаља Male антанте детаљније су разматрана на 3. заседању Економског савета. Том приликом је закључено неколико конвениција о ваздушном саобраћају између ČСР и Југославије: конвенција о оснивању и одржавању редовних линија, конвенција о оснивању и одржавању линије Prag — Brno — Bratislava — Zagreb — Sušak с производством на југ, споразум о такси-саобраћају и споразум о лекарским прегледима летаčког осoblja.⁸³ Током 1935. године ове су конвенције за живеле, а истовремено је између ČСР и Југославије закључен споразум о признавању дозвола за летење.⁸⁴ Чехословачки предлог за оснивање ваздуhopловне федерације Male антанте и за унификацију саобраћајних материјала поднет на 6. заседању Економског савета, октобра 1935, није реализован. Dana 12. марта закључен је још један споразум о произведењу линије Prag — Sušak до Splita i Dubrovnika.

Тешкоће у организованju ваздушног саобраћаја између ČСР и Југославије nastale су zbog тога што је југословенска влада 1937. године, под притиском војних кругова, укинула dotadašnji систем меđudрžavnih уговора о ваздушном саобраћају. Umesto тога, uvela je систем koncesija. Posledica тога bilo je ukidanje чехословачко-југословенских споразума о ваздушном саобраћају iz 1934. i 1936. године. Током 1937. године radila je jedino линија Prag — Sušak, i то само dva meseca. Tek споразумом од 9. октобра 1937. године odstranjen je nastali vakuum. Protokol o одржавању avionskih линија obezbedio je rad линије Prag — Beograd (jedna od тих линија водила je preko Budimpešte), Prag — Sušak i Prag — Zagreb — Split — Dubrovnik — Tirana. Одржавање линија do Tirane izričito je zahtevala југословенска strana.⁸⁵ Sledeći pregovori o ваздуhoplovnoj сарадњи u okviru Male антанте, u 1938. години, ограничили су se на različite momente vezane за одржавање и организацију (ваздуhoplovno pravo, ваздуhoplovne taksene марке, standardizacija, унификација pogonskog goriva, организација takmičenja i друго).

Vazdušni саобраћај између ČСР и Румуније se pre nastanka Економског савета Male антанте oslanjao na споразум из juna 1930. године о оснивању линије Prag — Bukurešt. Ovaj уговор je kasnije dopunjен, a osim тога zakључена je i конвенција о оснивању линије Užgorod — Černovci, која je требало да припреми терен за оснивање линије Prag — Moskva. У 1934. години zakључена je конвенција о оснивању avionske линије do Galatija.⁸⁶ У 1935. години започели su чехословачко-румунски pregovori o линији Prag

⁸² V. Roubík *Naše letecké smlouvy*, u: „Letectví”, Praha 1937, str. 215.

⁸³ AFMZV, IV sekција, kas. 437, kol. 12, br. 20547.

⁸⁴ Isto, kas. 447, kol. 1.

⁸⁵ Isto, kas. 30, kol. 1, br. 134181.

⁸⁶ Cit. članak V. Roubika, str. 215.

— Moskva, o kojoj je 16. maja 1935. godine zaključena konvencija između ČSR i SSSR. Čehoslovačka vlada se tada obavezala da će uslove za održavanje ove linije razmotriti s rumunskom vladom. Prva faza ovih pregovora oktobra 1935. je krahirala. Tek aprila 1936. godine uspeло se doći do sporazuma koji je kombinovan s još jednim čehoslovačko-rumunskim sporazumom, onim o produžetku linije Bukurešt — Prag do Nemačke.⁸⁷ Sovjetska vlada se izjasnila protiv ove kombinacije i iznela primedbe i protiv toga što je Rumuniji kao kompenzaciju bilo obećano pravo na osnivanje linije Akerman — Odesa.⁸⁸ Kako je Rumunija insistirala na svome, nije zaključena definitivna konvencija, ali je rumunska vlada dala sačlanošt za provizorni rad linije Prag — Moskva s međusletanjem u Klužu.⁸⁹ Na tom osnovu je ova linija radila i 1937. godine. U 1938. godini rumunska vlada je zahtevala da se rad linije reguliše tripartitnim sporazumom između ČSR, Rumunije i SSSR. Tokom pregovora u junu predložila je tekst kojim bi Sovjetski Savez trebalo da prizna da Besarabija pripada Rumuniji. Zbog toga su pregovori propali. Tokom sledeće faze u julu 1938. godine odstranjen je najveći deo spornih pitanja.⁹⁰ Ni tada, međutim, nije došlo do definitivne konvencije, a dalji razvoj događaja anulirao je celo pitanje.

Za razliku od vazdušnog saobraćaja, koji je u celokupnoj saobraćajnoj mreži zemalja Male antante imao mali značaj, podunavska rečna plovidba imala je dalekosežni značaj. I u ovoj oblasti su se manifestovale posledice raspada Austro-Ugarske. Dotadašnja saobraćajna flota podeljena je zmeđu novonastalih zemalja, koje su se orijentisale na izgradnju sopstvenog saobraćajnog sistema. Oštra konkurenčija ih je, međutim, naterala da se udruže u kartele. U 1926. godini nastao je tzv. podunavski „pool“ čiji su vodeći članovi bili kompanije Erste Donaudampfschiffahrtgesellschaft (Beč), Ungarische Fluss-und Seeschiffahrtgesellschaft (Budimpešta), Bayrische Lloyd und Süddeutsche Donaudampfschiffahrtgesellschaft (južna Nemačka).⁹¹ U ovim kompanijama učestvovao je i engleski kapital. Brodarske kompanije zemalja Male antante saradivale su s ovim pulom.

Kada je 1929. godine iskrsla ideja o osnivanju organizacije podunavske plovidbe zemalja Male antante, Čehoslovačko dunavsko brodarsko akcionarsko društvo je u vezi s tim predlogom zauzele negativan stav. Argumentovalo je da ovakva organizacija nije moguća u praksi, jer u Rumuniji i Jugoslaviji, osim državnih kompanija, postoje i privatna brodarska društva i da između njih vlada konkurenčka borba.⁹² Stvarni razlog bio je, međutim, strah od ta-

⁸⁷ AFMZV, IV sekcija, kas. 38, br. 7232.

⁸⁸ Isto, telegrami prispeli 1936, br. 218.

⁸⁹ Isto, br. 369.

⁹⁰ Isto, IV sekcija, kas. 39, kol. 2.

⁹¹ DZA Potsdam, AA, Nr. 33000, Bl. 139—140.

⁹² AFMZV, IV sekcija, kas. 446, kol. 1. br. 67931.

rifne борбе која би настала после оснивача подунавске бродарске организације Male антанте.

Ovi циљеви утицали су и на прве кораке подунавске сарадње прilikom почетка рада Економског савета. Dana 29. septembra 1934. године између бродарских компанија земаља Male антанте закључен је споразум о тарифној унији и рационалном коришћењу пловног парка. Само, Румунија је одбила да ратификује овај споразум, а Чехословачко бродарско акционарско друштво је то једва доочекало. Констатовало је да би за njега излазак из подунавског пулa знаčio губитак превоза žita из Мађарске, tj. око 6 mil. Kč.⁹³ Бродарске организације земаља Male антанте су zbog тога и dalje остale članice pula. Преговори између бродарских организација Male антанте су се у 1936. години zato односili uglavnom na текућа пitanja održavanja linija.⁹⁴ Bilateralni karakter trgovinskih kontakata Male антанте manifestovao se i kod подунавске plovidbe. U tom duhu se postupalo i kod споразума o podeli превоза žitarica, generalnih i rasutih tereta za 1937. godinu. Споразум o рационализацији између земаља Male антанте требало је да обезбеди svrshishodnije коришћење prostora na броду, opreme u пристаништу, usluga i sl.

Različitost интереса између земаља Male антанте се код подунавске plovidbe markantno manifestovala u jesen 1937. године прilikom pregovora o reorganizацији пловног и жељезничког система u Podunavlju. Учесници ovog zasedanja bile su sve подунавске земаље. Rumunска делегација, oslanjajuје се на споразум s италијанском grupacijom „Adriatic“, захтевајује je povećanje tarifa za превоз. Чехословачки владини krugovi su ovaj postupak smatrali nepovoljnijim ,jer bi se time likvidirala подунавска trasa kao korekcija tršćanske trase, a to bi poskupelo чехословачки превоз за Levant. Zato su se zalagali за nezavisnost подунавског puta od Trsta i čak su razmišljali o osnivanju sopstvene crnomorske plovidbe. Delegacije земаља Male антанте на ovim pregovorima nisu nastupale јedinstveno i tek постепено je дошло до приближавања njihovih stavova.

Posle anšlusa Austrije nastala je nova situacija. Чехословачки привредни krugovi su se plašili toga da će uključivanje Austrije u nemačku saobraćajnu mrežu lišiti ČSR mogućnosti tranzita i da će je otkazivanjem tzv. jadranske tarife odseći od Trsta. Nemačka je na taj начин могла да postigne blokadu ČSR, jer je kontrolisala i чехословачки превоз preko luka u severnoj Nemačkoj i preko Trsta.⁹⁵ Ova strahovanja se, међутим, nisu obistinila. U 1938. години земаље Male антанте nastavile су са pregovorima o saradnji. Основале су zajednički sekretarijat подунавских plovidbi i istovremeno

⁹³ Isto, kas. 439, kol. 2, br. 26715.

⁹⁴ „Zahraniční politika“, Praha 1936, str. 705—706.

⁹⁵ AFMZV, IV секција, kas. 439, kol. 1, br. 19580.

razmatrale podelu kvota, tehničku saradnju i pravna pitanja (dvostruko oporezivanje).⁹⁶

Podunavska saradnja u okviru Male antante nije, dakle, vodila osnivanju sopstvene organizacije. Brodarske kompanije zemalja Male antante ostale su članice pula i pridržavale se njegove politike. ČSR je bila veoma zainteresovana za dunavski put. Na plovidbu Dunavom gledala je ne samo kao na saobraćajnu arteriju već i kao na protivtežu i tarifni korektiv jadranske tarife i Trsta. Zato je u nekim pitanjima izlazila u susret svojim partnerima u Maloj antanti, ali i ovde su se manifestovale tendencije k bilateralnoj organizaciji u okviru koje su zaključivani sporazumi o saobraćaju i racionalizaciji.

Ostala pitanja saradnje koja se odnose na oblast pravnih normi i propisa, poštanskog, telegrafskog i telefonskog saobraćaja, savetovanja emisionih banaka, turizma, poljoprivrede, zdravstva, standardizacije, unifikacije i statističkih usluga, i pored toga što je i tu postignut izvestan napredak, imala su uglavnom supsidijaran karakter i nisu prelazila okvire uobičajenih bilateralnih međudržavnih odnosa.

Ukoliko želimo da globalno oceniemo rezultate ekonomске saradnje u okviru Male antante u periodu 1934 — 1938, moramo konstatovati da ni izdaleka ne odgovaraju velikim nadama i prognozama iskazivanim prilikom osnivanja Ekonomskog saveta. Ove velike prognoze bile su u prvom redu posledica politike vezane za konkretnu situaciju u 1933. godini.

I pored toga Ekonomski savet je postigao rezultate koji se ne mogu ignorisati. Pad trgovinskih kontakata između ČSR i njegovih partnera u Maloj antanti bio je, istina, priličan tokom krize, ali ipak nije dobio one katastrofalne dimenzije kao što je bio slučaj s odnosima između ČSR i ostalih zemalja Srednje i jugoistočne Evrope. Čehoslovački faktori su, i pored otpora agrarnih krugova, uspeli da sprovedu preferencijale za uvoz poljoprivrednih proizvoda iz zemalja Male antante. I assortiman proizvoda koji su se iz ovih zemalja uvozili u ČSR je uspešno proširen industrijskim ekonomskih odnosa i faktički se preko njih sprovodio i program sirovina. Isporuke naoružanja su sačinjavale trajni sastavni deo unifikacije i standardizacije u Maloj antanti. Ne smeju se previđati ni ostale oblasti u kojima je Ekonomski savet nastojao da sproveđe tešnju saradnju između zemalja Male antante.

Ova fakta, međutim, ne znače da zanemaruјemo činjenicu da su odnosi između zemalja Male antante i pored toga ostali u suštini na bilateralnom nivou. Ekonomski savet nije postao multila-

⁹⁶ Isto, kas. 157, kol. 1, prilog uz akt br. 92139.

teralni organ, već tribina за bilateralne pregovore. ČSR, osim toga, nije uspela da održani svoje pozicije na tržištu svojih partnera. Nije sprečila nacističku Nemačku da faktički zavlada tržištim Rumenije i Jugoslavije i da zajedno s Italijom ne blokira put ka srednjoevropskoj ekonomskoj zajednici, koja je, prema političkim intencijama ČSR, trebalo da spreči jačanje nacističke Nemačke. Ovaj zadatak je premašivao snage Čehoslovačke. Taj je zadatak bio još komplikovaniji zbog toga što je bilo neophodno prevazilaziti i unutrašnje prepreke, tj. otpor čehoslovačkih agrarnih krugova, konzervativizam industrijskih i trgovinskih krugova i tretost trgovinske politike koja je s velikim naporom sprovodila pravac koji je odgovarao političkim interesima ČSR.

Ne može se prevideti ni to da je već prilikom nastanka Ekonomskog saveta Male antante težište ekonomskih interesa pojedinih članica Male antante ležalo negde drugde — van Male antante — kao, uostalom, i njihovi politički interesi. Bilo je teško eliminisati divergentne interese koji su, s jedne strane, bili dati konkretnim istorijskim uslovima koji su na međunarodnom planu određivali politiku svake zemlje, a s druge strane, interesima vladajućih krugova. Ekonomski nacionalizam bio je organska karika kapitalističkog sistema u ovim zemljama i predstavljao je nepremostivu barijeru za bilo kakvu tešnju političku i ekonomsku saradnju koja bi prevazilazila uobičajene međudržavne kontakte.

Sa češkog prevela
Vladislava Stamenković

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Зденек Сладек

РЕЗЮМЕ

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО СТРАН МАЛОЙ
АНТАНТЫ В ПЕРИОД 1934—1938 г.г.

Автор данного научного труда задался целью провести анализ последнего периода экономических взаимоотношений стран Малой Антанты в промежутке 1934—1938 годов, когда ими был образован особый экономический орган — Экономический Совет Малой Антанты. Перед этим Советом стояла задача поддерживать и максимально развивать сотрудничество стран Малой Антанты. Соответствующий раздел истории Малой Антанты до сих пор только частично объяснен. Целью автора данного научного труда было представление цельной картины, при чем он сделал упор преимущественно на тщательное изучение чехословацких архивов.

При оценке результатов экономического сотрудничества в рамках Малой Антанты в период 1934—1938 годов навязывается констатация о том, что это сотрудничество нисколько не соответствовало большим надеждам и прогнозам, высказанным в связи с образованием Экономического Совета Малой Антанты, назначением которого должно было быть способствование дальнейшему положительному развитию взаимоотношений стран-участников. Эти далекоидущие прогнозы являлись, в первую очередь, последствием политики, вытекавшей из конкретного положения в 1933 году.

Но, несмотря на это, Экономический Совет осуществил результаты, которые не следует оставить без внимания. Спад торговых отношений между ЧСР и ее партнеров в Малой Антанте был, правда, значительным в период кризиса, но, все-же, его масштабы не были катастрофическими, каковыми оказались отношения между ЧСР и остальными странами средней и юго-восточной Европы. Несмотря на сопротивление аграрных кругов, чехословацким правителям удалось провести преференциалы на взоз сельскохозяйственных продуктов из стран Малой Антанты. И ассортимент продуктов, ввозимых в ЧСР из этих стран, с успехом был пополнен промышленным сырьем. Поставка вооружения являлась прочной составной частью экономических отношений и, фактически, их посредством осуществлялась и программа унификации и стандартизации в Малой Антанте. Не следовало бы оставить без внимания и остальные области, в которых Экономический Совет старался осуществить более теское сотрудничество между странами Малой Антанты.

Автор не упускает из виду и тот факт, что взаимоотношения стран Малой Антанты, невзирая на все это, по существу остались на двухстороннем уровне. Экономический Совет не стал многосторонним органом, а только трибуной для двухсторонних переговоров. Чехословацкой Республике, кроме того, не удалось отстоять свои позиции на рынках ее партнеров. Она не воспрепятствовала фактическому господству нацистской Германии на рынках Румынии и Югославии и не предотвратила германско-итальянскую блокаду путей к среднеевропейскому экономическому сообществу, которое бы, по политическим замыслам ЧСР, должно было стать препятствием в деле возрождения моши нацистской Германии. Эта задача превышала силы Чехословакии.

Не следует также упускать из виду и то, что уже при образовании Экономического Совета Малой Антанты центр тяжести экономических интересов отдельных участников Малой Антанты. Соответствующий раздел истории Малой Антанты центр тяжести их политических интересов. Не легко было отбросить дивергентные интересы, навязанные конкретными историческими условиями, определявшими политику каждой страны в международных отношениях, с одной стороны, и интересами правящих кругов, с другой стороны. Экономический национализм являлся органическим звеном капиталистической системы в этих странах и представлял собою непреодолимое препятствие на пути к какому-либо более тесному политическому и экономическому сотрудничеству, превышающему обычные межгосударственные контакты.

MILAN RISTOVIC

Asistent Instituta za savremenu istoriju
Beograd, Trg Marks-a i Engels-a 11

BRITANSKA BALKANSKA POLITIKA I JUGOSLOVENSKO---BUGARSKI PREGOVORI
(novembar 1944 - mart 1945)

Originalni naučni rad

940.53154

Petog oktobra 1944. predsednik Nacionalnog komiteta Jugoslavije Josip Broz Tito primio je u Krajovi delegaciju bugarskog Očešenstvenog fronta, koju su predvodili ministri general Dobri Terpešev i Petar Todorov. Tom prilikom postignuta je saglasnost da jugoslovenska strana dopusti angažovanje bugarske vojske u ratnim operacijama protiv nemačkih vojnih snaga na teritoriji Jugoslavije. U saopštenju koje je o tom sastanku nekoliko dana kasnije objavljeno, kaže se da su delegati vlade Očešenstvenog fronta izrazili gotovost da Bugarska sa svoje strane učini sve da bi se ispravile nepravde koje su od strane borisovske Bugarske nanesene narodima Jugoslavije kao i da će „... u punoj meri izgraditi normalne odnose među bugarskim narodima i narodima Jugoslavije u duhu potpune bratske solidarnosti“.¹

Ovaj jugoslovenski akt dobre volje prema svom dojučerašnjem neprijatelju, kao i kasnija zajednička vojna dejstva, i pored toga što su postupci bugarskih jedinica često dovodili do zategnutosti i sumnje u savezničku dobromernost², doprineli su da perspektiva odnosa susednih južnoslovenskih naroda dobije optimističku boju.³

Međutim, nekih desetak dana pre sporazuma u Krajovi krajem septembra 1944, za vreme Titovog boravka u Moskvi, Staljin je u razgovorima s jugoslovenskom delegacijom dao ideju, zapravo preporučio sklapanje jugoslovensko-bugarske federacije, što je podržao i Georgi Dimitrov.⁴

Ova Staljinova inicijativa je na jugoslovenskoj strani prihvadena, ali bez posebnog oduševljenja. Ne može se reći da i na jugo-

¹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: AVII), arhiva NOR-a, k 57-4, reg. br. 6-13/1, Telegram Josipa Broza Tita Moši Pijade. Krajova, 7. oktobra 1944.

² O počecima zajedničkih dejstava vid.: Mihailo Apostolski, *Zajednička dejstva jedinica NOV i PO i jedinica NOF Bugarske u Makedoniji (oktobar-novembar 1944)*. Zbornik radova „Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku“, I, Beograd 1980. O tome vid. građu u AVII, posebno izveštaje GŠ NOV i PO Srbije i Makedonije.

³ Bugarski ministar predsednik Kimon Georgijev dva meseca kasnije u listu „Izgrev“ 13. decembra 1944. izneo je mišljenje da će sporazum u Krajovi postaviti osnovu za „kompletne odnose“ dve susedne zemlje. Public Record Office (dalje: PRO), Foreign Office (dalje: FO), 371/48137/R619/61, telegram Hjouston-Bosvel-a (Houstoun-Boswall) F. ofisu.

⁴ Edvard Kardelj, *Sećanja*, Beograd—Ljubljana 1980. str. 103.

slovenskoj strani nisu bile prisutne u izvesnoj meri slične ideje o mogućnosti ulaska Bugarske u jugoslovensku federaciju, ali ne u neko dogledno vreme i ne po svaku cenu. Nepopularnost Bugarske, što je bila logična posledica njene gotovo četvorogodišnje nečasne uloge na jugoslovenskom prostoru, kao i dalje prisutan (zaodenuť u novo propagandno ruho) stari način razmišljanja posebno o makedonskonskoj problematici, koji je dovodio do čestih nesuglasica i zategnutosti u međudržavnim i partijskim odnosima — sve to nije moglo da ne ostavi traga na nevoljnem prihvatanju na jugoslovenskoj strani ove, može se reći, sa Staljinove strane nametnute i isforsirane inicijative. Ali momenat za izbegavanje neugodnog predloga nije bio ni malo povoljan.

Pregovori jugoslovenskih i bugarskih predstavnika započeti su novembra 1944, da bi se ubrzo pokazalo da je realizacija jugoslovensko-bgarske federacije problem koji se zbog svoje kompleksnosti ne da rešiti „dekretem” ili donošenjem odluke „na najvišem mestu”, što je malo kasnije dovelo do „racionalizovanja” ideje o obrazovanju federacije na pregovore o sklapanju ugovora o savezu, odnosno sporazuma o političkoj, vojnoj i ekonomskoj saradnji, koji je, doduše, prihvatan i shvatan kao temeljac u obrazovanju federacije i na strani njenih pristalica i na strani onih (kao što su bili Britanci) koji su prema celoj stvari imali negativan stav.⁵

I

Efekat koji je otvaranje pregovora na relaciji Beograd—Sofija izazvalo u prestonici Ujedinjenog Kraljevstva bio je veoma ne povoljan. Može se sa sigurnošću reći da je vlada u Londonu — koja je po tradiciji pažljivo pratila balkanska zbivanja, bila svesna da su njene ranije (predratne) pozicije na ovom prostoru bile — posle direktnog sovjetskog političkog i vojnog stupanja na tlo evropskog Jugoistoka — veoma ugrožene i bez imalo izgleda da se u ranijem obimu obnove. Međutim, ulaze se veliki napor da se širenje ovog uticaja pre konačnog svršetka rata zaustavi ili bar uspori. Po svaku cenu je trebalo Sovjetski Savez i susedne zemlje — u kojima su komunisti imali odlučujući uticaj, a koje su po tadašnjim klasifikatorskim uzusima već svrstavane u potencijalne „sovjetske komunističke režime” — zadržati što dalje od Grčke.⁶

⁵ O tome detaljnije vid.: Živko Avramovski, *Devet projekata ugovora o jugoslovensko-bgarskom savezu i federaciji (1944—1947)*. „Istorija 20. veka”, 1983, 2. Takođe, vid. E. Kardelj, n. d., str. 106—111.

⁶ Vlada Velike Britanije uspela je da privoli vodstvo grčkog pokreta otpora da sklopi kompromis s predstavnicima grčke izbegličke vlade u Kazerti 26. septembra 1944. Pregovore je vodio britanski general Skobi (Scobie). Ovaj sporazum omogućio je kraljevskoj vladu i njenim britanskim zaštitnicima da steknu prednost, što im je u kasnijim sukobima, koji izbijaju početkom decembra prvo u Atini, da bi se kasnije proširili na celu Grčku, bilo od velikog značaja.

U samoj Grčkoj, međutim, Britanci su već zagazili svojim vojnim angažovanjem u grčki građanski rat, stajući na stranu kraljevske vlade u njenom nastojanju da suzbije levičarski pokret EAM-ELAS u kojem su rukovodeću ulogu imali grčki komunisti.⁷ Podrška koju je antifašistički pokret EAM-ELAS imao u susednjim balkanskim zemljama, pre svega u Jugoslaviji, bila je zasnovana na nekoliko činjenica. Nije samo u pitanju bilo ratno partizansko savezništvo u borbi protiv okupatora, niti se to može svesti na simpatije jedne KP prema borbi koju je predvodila druga KP. U redovima ovog grčkog pokreta otpora aktivno učešće uzelo je i makedonsko stanovništvo grčkih severnih provincija (Egejske Makedonije i Trakije), za koje je ta borba imala i veliko emancipatorsko značenje i u čijem se vođenju oslanjalo na pomoć i iskustva svojih sunarodnika s druge strane granice.

Znaci o postojanju direktnih veza Makedonaca u Jugoslaviji i Grčkoj, kao i pojava mogućnosti da dođe do obrazovanja jugoslovensko-bugarske zajednice, primani su kao direktna pretnja i ugrožavanje britanskih interesa.

Sve to dovelo je do pokretanja i brze reakcije britanskog spoljnopolitičkog mehanizma, koji kreće u akciju ne bi li blokirao stvaranje ne samo južnoslovenske federacije već i sklapanja jugoslovensko-bugarskog savezničkog ugovora. Ona je bila okrenuta prevashodno Moskvi, jer se računalo s potrebotom da se očuvaju dobri saveznički odnosi i rezultati već utvrđenih preliminarnih dogovora o „sfarama uticaja“. S druge strane, pritisak je trebalo usmeriti i na vladu otečestvenofrontovske Bugarske, čije su mogućnosti i izbor argumenata za odbijanje ovog političkog napada bili skučeni samom činjenicom da kasni prelazak Bugarske u drugi tabor nije bio dovoljan da bi se ravnopravno uključila među države pobednice.

Početak jugoslovensko-bugarskih kontakata bila je razmena verzija predloga ugovora o savezu u prvoj polovini novembra 1944. Britanska vlast je uspela da veoma brzo dođe do informacije o

Britanske trupe su tokom oktobra 1944. započele iskrcavanje na grčko tlo, da bi posle izbijanja oružanih sukoba grčkih komunista i kraljevske polioije i vojske (koje su sukobe i isprovocirale), stale na stranu kraljevske vlade. Ovakva uloga britanske vojske i vlade u grčkim događajima bila je tumačena kao zaštita ugovora iz Kazerte i legitimnih prava monarhije u Grčkoj i kao neutralizovanje komunističkih uticaja koji dovode u pitanje položaj Ujedinjenog Kraljevstva na ovim prostorima.

⁷ O Čerčilovim nastojanjima da suzbije delovanje pokreta EAM/ELAS vid. u: Winston S. Čerčil, *Drugi svetski rat*, IV. Trijumf i tragedija. Beograd (bez godine izdanja). Posebno poglavља: VII (Rim, Grčki problem) i XIX (Božić u Atini). O različitim aspektima ove problematike navešćemo nekoliko novijih dela: S. Sarafis, ELAS, *Greek resistance Army*, London, 1980; Mathias Eshe, *Kommunistische Partei Griechenlands 1941—1949. Ein Beitrag zur Politik der KKE vom Beginn der Resistance bis zum Ende des Bürgerkriegs*, München 1982; Lawrence Witner, *American Intervention in Greece 1943—1949*, New York 1982; Andre Zapantis, *Greek-Soviet relations, 1917—1945*, New York 1980.

tome. Britanski ratni kabinet je 5. novembra bio upoznat jednim dokumentom sa situacijom u Makedoniji i sa stanjem jugoslovensko-bugarskih odnosa, [čiji je autor bio Orm Sardžent (Orme Sargent)] o čemu je 11. novembra isto telo raspravljalo.⁸ Britanski ministar inostranih poslova je predložio da se o problemu jugoslovensko-bugarskih odnosa, čiji je autor bio Orm Sardžent (Orme Sargent), staviti na znanje da će se vlada Velike Britanije odlučno suprotstaviti tim kombinacijama ako je svrha tih menevara da omogući Bugarskoj da se dokopa grčkog područja ili dobije izlaz na Egejsko more. Britanski premijer je zastupao stav da će se komunistički uticaj i bez neke posebne sovjetske akcije proširiti po Balkanu, „osim možda u Grčkoj”, kao i da pre započinjanja razgovora s Moskvom treba srediti stanje u Grčkoj.⁹

Britanski predstavnik u Sofiji Hjuston-Bosvel (Houston-Boswell) je od Bevina (Ernst Bevin), 20. novembra 1944, primio telegram s instrukcijama i stavom svoje vlade prema započetim jugoslovensko-bugarskim pregovorima, kojih se trebalo držati prilikom intervencije na bugarskoj strani. Telegram je sadržao i stav da je britanska vlada spremna da pozdravi federaciju *svih* balkanskih zemalja, uključujući i one koje su imale status neprijateljskih, ali da ne može dozvoliti „ekskluzivnu uniju Jugoslavije i Bugarske”, kao i da je protiv toga da se u budućoj državi obrazuje makedonska država u koju bi bile uključene i grčke teritorije.¹⁰

Ambasadori Velike Britanije u Moskvi i Vašingtonu ser Arčibald Klark Ker (sir Archibald Clark Kerr) i erl od Halifaxa (Earl of Halifax) primili su 27. decembra od svoje vlade naređenje da obaveste dve savezničke vlade o britanskom zvaničnom stavu prema mogućnosti da dođe do uspostavljanja jugoslovensko-bugarske federacije kao i obrazovanja „jedne uvećane nezavisne makedonske države”.¹¹ Identični telegrami upućeni su britanskim predstavnicima u Beogradu, Atini, Kazerti i Sofiji.

Skretala se pažnja da je na jugoslovenskoj strani pokrenuta i razmotrena ideja o stvaranju federacije, a da se u Sofiji potpomaže agitacija za obrazovanje „velike Makedonije” na račun Grčke. Upozorava se da Tito izbegava da po svome običaju govori „s toplinom o jugoslovensko-bugarskom prijateljstvu”, dok su neki od njegovih bliskih saradnika, po mišljenju Forin ofisa (Foreign Office) u svojim javnim istupanjima bili veoma direktni; stavlja im se na teret da su otvoreno postavljali zahteve za priključenjem grčke Makedonije Jugoslaviji.¹²

⁸ Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb 1978, str. 194.

⁹ Isto.

¹⁰ PRO FO 371/48181/R1848/120. telegram Bevina H. Bosvelu, 20. decembra 1944.

¹¹ PRO FO 371/48184/R11861/11/67. Telegram F. ofisa Britanske ambasade u Moskvi i Vašingtonu, 27. decembra 1944.

¹² Isto.

Među informacijama koje su britanskim predstavništvima dostavljene „radi ravnjanja”, navodi se i pisanje bugarske štampe o tome da je u Beogradu u diskusijama o budućem ustrojstvu Jugoslavije načelno prihvaćeno da ona bude obrazovana na federalnom principu, čija će jedna federalna jedinica biti i Makedonija.¹³ Još jedanput je skrenuta pažnja da je „makedonskim propagandistima” dopušteno da u Sofiji održe zbor na kome je diskutovano o obrazovanju „nezavisne Makedonije van slovenske federacije, koja bi obuhvatila bugarske teritorije i različite delove jugoslovenskog naroda”.¹⁴

Insistiralo se da se maršalu Titu i bugarskoj vladi prenese negativno gledanje vlade Velike Britanije na već pomenuto „ekskluzivnu slovensku verijantu” federacije, kao i sumnje da državna veza Jugoslavije i Bugarske ne samo što bi bila bez izgleda da postane federacija (odnosno osnova za federaciju) svih balkanskih naroda već bi dovela do izolovanja Grčke, ugrozivši njen položaj „kao balkanske države”. Na britanskoj strani je insistirano i na krajnje nepoverljivom gledaju na Bugarsku, za koju bi federacija sa svojim južnoslovenskim susedima bila povoljna prilika da izbegne zaslužene posledice svojih postupaka prema susedima u oba svetska rata. Ona bi „stapanjem” svog identiteta sa jednom od zemalja pobednica (Jugoslavijom) to mogla najuspešnije i da ostvari.¹⁵

Ali smatralo se potrebnim da se učini izvesna ograda kada je bilo u pitanju posmatranje budućnosti Makedonije napomenom da je britanska vlada spremna da pristane, bolje rečeno da se pomiri, sa stvaranjem makedonske države, ali samo kao federalne jedinice u budućoj federalnoj Jugoslaviji. Sve to uz garanciju da ta makedonska država ili Jugoslavija u njeno ime neće pripojiti ili postavljati zahteve za pripajanjem teritorija koje pripadaju bilo Bugarskoj bilo Grčkoj na osnovu toga što su etnički makedonske („... on the ground that such territories are ‚Macedonian’”).¹⁶ To se može tumačiti i kao izraz nepoverenja prema jednoj ne samo uvećanoj Makedoniji već i prema snažnoj i uvećanoj Jugoslaviji, u kojoj, po svim spoljašnjim znacima i pored svih nastojanja koja su sa britanske strane činjena, nije bilo mnogo razloga za optimističko predviđanje renesanse političkog uticaja njihovih jugoslovenskih političkih štićenika. Na drugoj strani, nalazi se i strahovanje od ugrožavanja svojih interesa u Grčkoj, u kojoj je britanska „pacifiktorska misija”, kojom je rukovodio general Skobi bila upravo u toku, i koja je po svaku cenu trebalo da spreči obrazovanje komunističke vlade, koja bi uživala podršku Sovjetskog Saveza i njenih balkanskih suseda. Britanski premijer i britanska vlada bili su mišljenja da treba da koriste poslednju priliku da bi sačuvali grčke

¹³ Isto.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

teritorije netaknute i presekli pretnje Egejskoj Makedoniji sa severa.¹⁷

Nervoza je na britanskoj strani pojačavana izborom vesti u kojem se posebno mesto davalо već pomenutoj delatnosti makedonskih propagandista u Bugarskoj, kao i „napadima jugoslovenskih i bugarskih partizana na grčku teritoriju” u vreme kada su Skobijeve trupe po teritoriji savezničke Grčke vodile svoj antikomunistički „mali rat”.

Stav na koji nailazimo u dokumentima Forin ofisa jeste da se sve to dešava u vreme kada „... ljudi u Atini i većini drugih oblasti Grčke imaju da razmišljaju o (drugim stvarima), tako da ne mogu da obraćaju pažnju na događaje na severu”, ali da će morati da razmisle o slovenskoj opasnosti po Grčku kao i da će „... morati da rade snažnije protiv EAM-a, kao i u korist grčkog jedinstva”!¹⁸ Ovde se kao komponenta grčkog jedinstva navodi borba protiv „slovenske opasnosti” — koja je u Grčkoj imala staru slavofobsku tradiciju — kao i borba protiv EAM-a. Ove dve opasnosti zajedno činile su osnovicu straha Atine od širenja komunizma i sovjetskog uticaja ka jugu.

U nagoveštajima nekakvog jugoslovensko-bugarskog sporazuma ili federacije u kojoj bi komunistički politički uticaj bio preovladajući, Britanci su nazirali i uticaje ponovo varskrslog panslavizma inspirisanog iz Kremlja. Po mišljenju koje se može uzeti kao obrazac britanskih pogleda na tu temu, a koje je u jednoj svojoj poruci početkom januara 1945. izneo Džon Balfur (John Balfour), panslavizam je postao važan instrument u izgradnji sovjetskog sigurnosnog sistema, koji je posle okončanja rata trebalo da postavi u slovenskim zemljama Sovjetski Savez u neuporedivo povoljniji položaj u odnosu na velike zapadne saveznike — SAD i Veliku Britaniju.¹⁹

Što se tiče mesta i uloge južnoslovenskih naroda i država u ovom budućem sovjetskom sigurnosnom sistemu, Balfur je smatrao da one imaju veoma istaknuto mesto zbog toga što Sovjeti gledaju na područje Jugoistočne Evrope (ne manje nego na Poljsku) kao na sigurnosnu zonu u kojoj je njihov prevashodni cilj da bude faktor u sprečavanju eventualne obnove nemačkog „Drang nach Osten”.²⁰

To je, po Balfurovom mišljenju, bio deo jedne dugoročne „novе slovenske politike” sa Staljinom kao njenim glavnim protagonistom, koja vodi oživljavanju ruskog predrevolucionarnog imperialističkog panslavizma kao oruđa za postizanje političkog prestiža Moskve. U jednoj poruci Idnu (Anthony Eden) Balfur je poseb-

¹⁷ PRO FO 371/48181/m1255/4. Prime Ministers personal minute, 2. januar 1945.

¹⁸ Isto.

¹⁹ PRO FO 371/48217/R3459/. Pismo Dž. Balfura Kristoferu Vorneru. FO, 16. januara 1945.

²⁰ Isto.

no isticao da je „... službeno isticanje potrebe da se (drugi) slovenski narodi okupe oko Sovjetske Rusije kao moćne majke naroda i sa stalnim pozivom svim miroljubivim Slovenima da se suprotstave nemačkom agresoru, očito isplanirano da bi se harmonizovao ovaj mistički koncept sa zahtevima Kremlja”.²¹

Na britanskoj strani prisutna je takođe i streljna od mogućeg sovjetskog učvršćivanja u Solunu uz pomoć Jugoslovena i Bugara. Britanski predstavnik u Sofiji Hjuston-Bosvel, poručivao je krajem januara 1945. da je došao do informacija „iz poverljivog izvora” da su Sovjeti nagovestili da će zahtevi za Solunom koji od strane buduće jugoslovensko-bugarske federacije budu postavljeni uživati njihovu podršku.²² Malo ranije, šef savezničke Vojne misije u Beogradu Maklejn (Fitzroy Macklean) obavestio je Forin ofis o događaju koji je pomogao „konkretizaciji” utiska o postojanju opasnosti po Grčku — o pobuni novoformiranog 15. korpusa NOVJ u Skoplju početkom januara 1945, kada su isticani zahtevi da se umešto na Sremski front ide na Solun.²³ Obrazovanje brigade u čijem su se sastavu u velikoj većini nalazili Makedonci iz Egejske Makedonije, koja je bila stacionirana u Bitolju, protumačena je u Londonu kao otvorena pretnja Grčkoj, pa je Idn predlagao da se zahteva od Rusije i Tita da otvore karte.²⁴

Maklejn je po uputstvima dobijenim iz Londona krajem decembra postavio Titu pitanje o ovoj makedonskoj brigadi. Tito je da „personal assurance” da Jugoslavija nema neprijateljskih nameara prema Egejskoj Makedoniji, kao i da ova brigada neće prelaziti granicu.²⁵ Tito je još 12. decembra naredio Glavnom štabu NOV i PO Makedonije da makedonskoj brigadi „... ni u kom slučaju ne smiju dozvoliti da... pređe natrag u Grčku”, što bi bio „... međunarodni skandal u ovo vrijeme”.²⁶

²¹ PRO FO 371/Northern 47940/1513. Balfurov spis *Soviet Attitude to pan-slavism*, upućen Idnu 8. januara 1945.

²² PRO FO 371/48181/R1848/24. Telegram H. Bosvela F. ofisu, 24. januara 1945.

²³ PRO FO 371/48181/R 1223/6. Telegram F. Maklejna F. ofisu od 17. januara 1945. O pomenu tomu događaju u svojim sećanjima Svetozar Vukmanović Tempo piše da se: „... radilo [...] o dijelovima brigade formirane u Bugarskoj poslije septembarskog prevrata. Brigade je bila sastavljena od Makedonaca koji su čitav rat proveli u Bugarskoj i nijesu učestvovali u borbama...” (S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, II, Beograd 1971, str. 5-6.)

S druge strane, samo Tempovo delovanje, njegove izjave i veze koje je još ranije s grčkim pokretom uspostavio britanskom predstavniku i šefu savezničke Vojne misije u Beogradu Maklejnu, ostavljale su dosta mesta za kalkulacije o postojanju nekakvog jugoslovenskog plana za akciju prema jugu. O tome vid.: *Tito-Churchill*, strogo tajno, Izabralo i priredio dr Dušan Biber, Beograd-Zagreb 1981, str. 392 (dalje: *Tito-Churchill*), Maklejnov telegram F. ofisu br. 2 od 7. decembra 1944.

²⁴ E. Barker, *n.d.* str. 193.

²⁵ Vid. nap. 11. Isto.

²⁶ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 25, Beograd 1985, str. 103. Telegram G. štabu Makedonije od 12. decembra 1944.

Planirano održavanje Slovenskog kongresa u Sofiji kao i osnivanje Sveslovenskog komiteta u Beogradu britanskim posmatračima izgledali su takođe kao najava podizanja novih sovjetskih političko-propagandnih barikada na Balkanu, postavljenih na uopštene parolama o slovenskoj solidarnosti.²⁷

U jednom pismu koje je britanski ambasador u Moskvi uputio Molotovu 1. januara 1945, a koje se odnosilo na problem jugoslovensko-bugarskih odnosa, napomenuto je da se garancije dobijene od Jugoslovena mogu prihvati kao zadovoljavajuće do daljnjega.²⁸

Iz smeše različitih zvaničnih i „poluzvaničnih“ izjava, kao i neproverenih glasina odabiraju se one najkarakterističnije, odnosno one koje često sadrže najekstremnije stavove o jugoslovensko-bugarskim odnosima. Forin ofis je na materijalu iz izveštaja Hjouston-Bosvela gradio sliku o smisljenoj akciji Sofije, koja je sprovodena preko svih sredstava javnog informisanja, o propagiranju što bržeg pristupanja ujedinjenju s Jugoslavijom. Članovi bugarske vlade, bez obzira na partisku pripadnost, nisu propuštali priliku da u svojim istupima pred javnošću dotaknu i pitanja u vezi s paktom ili federacijom sa svojim zapadnim susedima. Dobar deo ovih istupanja imao je kao „light motive“ „nezavisnu makedonsku državu“.²⁹

Jugoslovenski predstavnik u Sofiji Vladimir Popović je u svakodnevnim kontaktima s mnogim bugarskim političarima i javnim radnicima takođe došao do zaključka da se većina izjašnjavala u prilog federacije, ali iz razloga sasvim pragmatične prirode. To je, po njegovom shvatanju, činilo i rukovodstvo Bugarske komunističke partije motivisano mogućnošću da Bugarska u zajedničkoj državi preuzeme u svoje ruke odlučujuću ulogu.³⁰

²⁷ PRO FO 371/48206 Southern General /R 1221. Maklejnov telegram F. ofisu, „Allslav Committe in Belgrad“, 15. januara 1945. Takođe, telegram H.-Bosvela F. ofisu PRO FO 371/48206/R 3572 od 22. februara 1945.

²⁸ PRO FO 371/4818/(bez broja). Pismo A. K. Kera Molotovu od 1. januara 1945.

²⁹ O tome opširnije: PRO FO 371/4818/R 141/124. Izveštaj H.-Bosvela o govoru bugarskog ministra propagande Kazasova (pripadao političkoj grupaciji okupljenoj oko časopisa „Zveno“), održanog na Radio-Sofiji 3. januara 1945. O izjavama bugarskog arhiepiskopa Stefana u prilog federacije, zatim ministra unutrašnjih poslova kao i pisanju bugarske štampe vid. takođe izveštaj H.-Bosvela PRO FO 371/4188/R2076/124 od 27. januara 1945. Britanski predstavnik prenosi i svoj razgovor sa bugarskim ministrom spoljnih poslova o govoru Dobri Terpeševa koji je održao za vreme svoje posete Jugoslaviji u prilog jugoslovensko-bugarskog ujedinjenja. Bugarski ministar spoljnih poslova pravdao se pred Hjouston-Bosvelom da je to učinjeno na svoju ruku i „without authority“, kao i da „ako narod bude odlučio da se ujedini“, da će biti teško sprečiti ga, ali da nije vreme za davanje takvih prognoza. PRO FO 371/4818/R 1636/124. Telegram H.-Bosvela F. ofisu od 22. januara 1945.

³⁰ Ž. Avramovski, n.d. 195.

Takođe, i na drugoj strani, u Beogradu, Britanci pažljivo prate i beleže sve izjave vezane za makedonsko pitanje, koje svojom kompleksnošću i razlikama u pristupu njegovom rešenju čini okosnicu svih planova vezanih za jugoslovensko-bugarsko ujedinjenje. Ovo ponekad ostavlja utisak policijskog prikupljanja dokazanog materijala, što u isto vreme pokazuje koliko je bilo snažno nastojanje da se sazna što više poedataka ne bi li se bacilo više svetla na jugoslovenske stavove. U tom traganju dobijani su, kada su u pitanju razgovori ili pak javne izjave jugoslovenskih rukovodilaca, veoma različiti rezultati.³¹

E. Barker iznosi mišljenje da je Forin ofis bio sklon da jugoslovensko-bugarske pregovore oceni kao „tipičnu makedonsku urotničku spletku“.³²

Maklejn je početkom januara razgovarao i s Edvandom Kardeljem o karakteru jugoslovensko-bugarskih odnosa, ali bez posebnog uspeha, pa je o Kardeljevom pogledu na karakter tih odnosa, doneo zaključak na osnovu njegovog govora održanog na zasedanju ASNOM-a.³³ Maklejn navodi da je Kardelj govoreći o budućem položaju Makedonije izjavio da će ona biti deo federativne Jugoslavije, ne spomenuvši mogućnost obrazovanja federacije s Bugarskom ili proširivanja jugoslovenskih odnosno makedonskih granica.

S druge strane, zabeležene su i izjave koje su podgrevale britanske sumnje. Tako je Svetozar Vukmanović Tempo, po svedočenju britanskog izvora, početkom januara 1945. izjavio da će ujedinjenje jugoslovenske Vardarske Makedonije s Egejskom i Pirinskom Makedonijom biti vrhunac prirodnih težnja makedonskog naroda.³⁴ Nekim svojim izjavama Tito je stavljaо do znanja da se odnosi dveju susednih južnoslovenskih zemalja kreću pravcem koji ih vodi što tešnjem zbližavanju, ostavljajući prostor za pretpostavke da ne isključuje ni mogućnost sklapanja federacije.³⁵

Maklejn je jednom prilikom iskoristio „trenutak indiskrecije“ jugoslovenskog poverenika za spoljne poslove dr Josipa Smolake, od koga je dobio informaciju da se „... bugarska vlada konačno složila da ustupi bugarsku [Pirinsku] Makedoniju Jugoslaviji“.³⁶

Britanska vojna misija izveštavala je krajem januara o javnim istupima Tempa, Apostolskog i Nedelkovskog uperenim protiv

³¹ E. Barker, n.d., str. 192—193.

³² Isto.

³³ PRO 371/4818/R 310/11/67. Telegram Maklejna, F. ofisu od 4. januara 1945.

³⁴ PRO FO 371/4818/R 2448/11/67, 5. januar 1945.

³⁵ J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom 25, str. 40—41. Odgovori na pitanja bugarskog novinara Stojana Krsteva, druga polovina novembra 1944. U istom smislu formulisana je Titova novogodišnja čestitka predsedniku vlaste otečestvenofrontovske Bugarske, u kojoj je između ostalog stajalo da je „... Naša želja...da 1945. postane takođe godina stvaranja nerazrušive veze između bugarskog i naših naroda“, n.d., str. 169.

³⁶ PRO FO 371/4818/R 1627/6, Maklejnov telegram F. ofisu od 21. januara 1945.

neodgovornih izjava da se okupira Egejska Makedonija.³⁷

Britanska misija javila je 16. novembra iz Beograda o glasinama o nekakvom tajnom sporazumu Tita i bugarske vlade koji se odnosio na pripajanje Pirinske Makedonije Jugoslaviji.³⁸

Sve ove u priličnoj meri protivrečne informacije koje su stizale do britanskog Ministarstva inostranih poslova činile su da jugoslovenski stav bude mnogo zagonetniji nego što je bio bugarski. U vreme kada su se jugoslovenska i bugarska delegacija po pozivu sovjetske vlade već nalazile u Moskvi, gde su razmatrani predlozi nacrta sporazuma, nailazimo u dokumentima Forin ofisa na mišljenje o pomenutim glasovima o pripajanju Pirinske Makedonije. Stav Forin ofisa je bio da se ne može verovati da s ovim nije upoznata sovjetska vlada kao i da to nije s te strane odobreno, a da što se tiče uveravanja koja je Tito dao da ne želi makedonske teritorije koje se nalaze van jugoslovenskih granica, ima osnova da se veruje u suprotno. Predviđa se da bi pripajanje Pirinske Makedonije dovelo i do postavljanja zahteva za grčkom Makedonijom, koji će verovatno biti postavljeni posle zvaničnog sklapanja jugoslovensko-bugarskog saveza.³⁹

Razumljivo je da se prihvatanje Staljinove ideje može smatrati ustupkom, koji je tada bilo teško ili gotovo nemoguće izbeći. S druge strane, to je vladu nove Jugoslavije dovelo u složenu situaciju; pretnja pogoršavanja ionako nimalo idiličnih odnosa s vladom Velike Britanije zbog pregovora sa Sofijom čini razumljivim Titov napor da, upotrebljavajući svu svoju diplomatsku veštinu u razgovorima sa šefom savezničke Misije brigadirom Maklejnom odbiye optužbe i britanska prebacivanja i pokuša da ga razuveri da zbog pregovora s Bugarima ne postoji opasnost da će posle sklapanja saveza biti ugrožena Grčka.

U kontaktima ova dva sagovornika tokom decembra 1944, januara i februara 1945. jugoslovensko-bugarska problematika bila je relativno često zastupljena, kao i njeno reflektovanje na stanje u Grčkoj, naročito na kompleks odnosa sa EAM-ELAS-om i položajem makedonskog življa u severnoj Grčkoj.

Početkom decembra 1944. Maklejn je preneo Titu Čerčilove prigovore zbog jugoslovenskog napada na grčku vladu (o čemu su Britanci obavestili Moskvu), ali je dobio odgovor da su „... Grci počeli kavgu polažući pravo na jugoslovenski teritorij u Makedoniji i da Jugosloveni jednostavno brane svoja prava“.⁴⁰ Tito je takođe

³⁷ PRO FO 371/4818/R 1956, Maklejnov telegram F. ofisu od 25. januara 1945.

³⁸ E. Barker, *n.d.*, 192. Autor „knivicu“ za donošenje predloga da se Pirinska Makedonija pripoji federalnoj Makedoniji, stavlja na dušu Dobri Terpeševa, za koga kaže da ga u Bugarskoj nikao nije uzimao previše ozbiljno, kao i da njegovo mišljenje nisu „...dijelili ozbiljniji bugarski komunisti“!

³⁹ PRO FO 371/4818/R 1848/6, 25. januar 1945.

⁴⁰ *Tito-Churchill*, str. 392, Maklejnov telegram Čerčilu, br. 2 od 7. decembra 1944. Britanski prigovor se ticao Đilasovog istupa na 2. zasedanju

primetio da je u tom pitanju „... stav EAM-a jednako vrijedan prigovora kao i stav Papandreua”. Na Maklejnovu otvoreno pitanje da li postoje jugoslovenske ambicije prema (grčkoj) Makedoniji, Tito je odgovorio da će svi jugoslovenski zahtevi u tom području biti postavljeni na Mirovnoj konferenciji, a nikako ranije. Britanski predstavnik nije bio zadovoljan odgovorom i uzvratio je da ne pridaje mnogo važnosti tom uveravanju, već da će „suditi po događajima”.⁴¹

Tito je 7. januara izneo svoj stav Maklejnu prema planovima za obrazovanje balkanske federacije. Nije isključivao mogućnost eventualnog proširivanja jugoslovenske federacije „u neko vreme u budućnosti”, ali da to sada ne dolazi u obzir stvaranje federalnog saveza s Bugarskom i Albanijom.⁴² Naglasio je da nije spremam da učini jedan takav korak s Bugarskom, pozivajući se na svoju izjavu koju je dao dan ranije bugarskoj delegaciji, o gorkim višekratnim iskustvima, posebno srpskog naroda, s ugovorima o „večnom prijateljstvu”, koji nisu sprečavali bugarsku stranu da iskoristi svaku priliku i pogazi te ugovore. Za zaboravljanje bugarskih postupaka u tri poslednja rata srpskom narodu će trebati vremena, ali da na tim lošim iskustvima ne treba stalno insistirati jer „... ako se mogu postići dobri odnosi bilo bi svima od koristi”.

Maklejn je o istom predmetu po zahtevu Forin ofisa opet, 29. januara, razgovarao s Titom, koji mu je ponovio svoj stav o federaciji s Bugarskom ili nekim drugim od suseda, naime da nije vreme da se nešto takvo pokuša u tadašnjim okolnostima, kao i da nema nameru da traži pripajanje teritorija od Grčke ili Bugarske pre Mirovne konferencije, kada će „... na propisani način izneti sve zahteve koje bi mogao imati”.⁴³

Ni ova izjava nije zadovoljila Maklejna, koji u zaključku spekulise iznoseći uverenje „... da su ta pitanja već rešena s Moskvom i da Tito stoga jednostavno čeka svoje vreme i u međuvremenu priprema javno mišljenje na predložene pripreme. Da li će ove uključivati neku vrstu balkanske federacije ili samo manje spašanje s Bugarskom, ostaje da se vidi.” Ovo podozrenje bilo je potvrhanjivano i nastavljanjem razgovora jugoslovenske i bugarske delegacije uz učešće i sovjetske strane. U Moskvi je, nekoliko dana

AVNO Srbije 7. novembra 1944, kada je u svom govoru optužio Papandreuovu vladu za terorisanje Makedonaca u Grčkoj. Zamereno je i Svetozaru Vukmanoviću Tempu zbog izjave kada je govoreći o rešenju makedonskog pitanja, rekao da makedonski narod želi da se ujedini tako što bi se Egejska i Pirinska Makedonija ujedinile sa federalnom Makedonijom. Takode vid.: E. Barker, *n.d.* 193.

⁴¹ Isto. Dvadesetak dana kasnije u razgovoru na istu temu Maklejn je „preporučio” Titu da se „čuva grčkih poslova” (*Tito-Churchill*, 398, Maklejn F. ofisu, br. 27. od 10. decembra 1944).

⁴² *Tito-Churchill*, str. 415, Maklejnov telegram F. ofisu, br. 21 od 8. januara 1945.

⁴³ *Tito-Churchill*, str. 440. Maklejnov telegram F. ofisu, br. 120 od 29. januara 1945.

pre ovog razgovora, izrađena konačna verzija ugovora o jugoslovensko-bugarskom savezu koju je odobrilo i sovjetsko Ministarstvo inostranih poslova. Načrt ugovora nije sadržao formulacije koje su se tičale federacije i ujedinjenja, ali je dogovorenno da dve vlade prilikom njegovog potpisivanja razmene poverljiva pisma o tome da se ugovor smatra kao osnova za ubrzani rad na sklapanju federacije.⁴⁴

Britanska vlada je 26. januara dala Hjuston-Bosvelu uputstva da bugarsku vladu ponovo upozori na stav Londona prema planovima za obrazovanje federacije, dok je tri dana kasnije britanski ministar inostranih poslova Idn uputio sličnu poruku Titu da britanska vlada ne bi gledala s odobravanjem na stvaranje „ekskluzivne“ jugoslovenske federacije, posebno ne pre svršetka rata.⁴⁵

Britanski otpravnik poslova u Moskvi je krajem januara posnovio mišljenje svoje vlade o pitanju jugoslovensko-bugarskih pregovora zatraživši da čuje sovjetski stav. Njemu je stav sovjetske vlade — što je u isto vreme bio i odgovor na već nekoliko puta ponovljene britanske zahteve — izložio Dekanozov (bivši sovjetski ambasador u Berlinu) 31. januara 1945. On je tom prilikom izjavio da je što se tiče plana za obrazovanje jugoslovensko-bugarske federacije, po informacijama koje sovjetska vlada poseduje, u stanju da potvrdi da su prgovori o sklapanju ugovora o saradnji i uzajamnoj pomoći u toku i da sovjetska vlada to prima sa simpatijama. Međutim, kada je reč o pitanjima koja su u vezi s obrazovanjem balkanske federacije i „delimično jugoslovensko-bugarske“, sovjetska vlada je mišljenja da „za sada“ nisu aktuelna i od praktične važnosti.⁴⁶ Sovjetska strana će se u saobraćanju sa svojim zapadnim saveznicima po ovom pitanju sve vreme dok ta tema bude prisutna u njihovim međusobnim kontaktima, čvrsto i do detalja držati ove formulacije ne odstupajući ni od tvrdnji da pitanje „nije aktuelno“ i da „nije od praktične važnosti“.

Britanski ambasador u Vašingtonu Erl od Halifaksa obaveštio je američkog ministra inostranih poslova Stetinijusa (Edward Stetinius) početkom januara o pregovorima koji su vođeni na relaciji Beograd—Sofija, zamolivši za mišljenje američkog partnera radi orientacije i daljeg zajedničkog delovanja.⁴⁷ Ali američka vlada nije — koliko se to na osnovu dokumenata iz Forin ofisa može zaključiti, sve do početka razgovora na Krimu udovoljila ovoj britanskoj molbi.⁴⁸

⁴⁴ Ž. Avramovski, *n.d.*, str. 95—96. To je bila osma po redu verzija od kojih je jednu, sedmu izradio Višinski.

⁴⁵ PRO FO 371/4818/R 2848/11/67. Telegram F. ofisa H.-Bosvelu, 26. januara 1945. Takođe, Tito-Churchill, str. 440. Telegram Maklina Idnu, br. 120 od 29. januara 1945.

⁴⁶ PRO FO 371/48184/R 2361, Anex B. Telegram britanske ambasade u Moskvi F. ofisu, 1. februara 1945.

⁴⁷ PRO FO 371/48181/R 224. Telegram Halifaksa F. ofisu od 3. januara 1945.

⁴⁸ PRO FO 371/48181/R 2361. Strogo tajni telegram F. ofisa Idnu od 6. januara 1945.

Grčka kraljevska vlada je zatražila da britanska vlada zaštitи Grčku od eventualnog izdvajanja grčkog dela Makedonije od strane njenog severnog suseda.⁴⁹ Nota iste sadržine upućena je i američkom predsedniku Ruzveltu (F. Delano Roosevelt). Ova molba baš nije bila neophodna; britanska vojna intervencija u Grčkoj već je bila u punom zamahu pogađajući i krajeve s makedonskim slovenskim življem, što je po samom britanskom zapažanju, ostavljalo veoma nepovoljan utisak u Jugoslaviji o britanskoj politici prema Jugoslaviji. Javlja se da su otvorene sumnje da Velika Britanija može da pokuša da grčki recept primeni na Jugoslaviju. To je, u svakom slučaju, imalo za rezultat, kako stoji u jednom dokumentu iz sredine februara 1945. upućenom Ormu Sardžentu u Forin ofis, da „[...] i pored toga što su (jugoslovenske — prim. M. R.) izjave uzdržane, nema sumnje da su simpatije partizana, koji su bili skloni da povuku paralelu između stanja u Grčkoj i onog u Jugoslaviji, bile u potpunosti na strani EAM-ELAS-a”⁵⁰.

U jednom kasnijem izveštaju britanskog oficira za vezu maja Dž. Henikera (J. Henniker), koji je upućen Maklejnovim posredstvom Sardžentu u Forin ofis 17. februara 1945, iznesena je pretpostavka da „[...] britansko iskrcavanje i politika u Grčkoj [...] mogli bi da izazovu strah da [...] nameravamo da primenimo sličnu politiku u Jugoslaviji.” Takođe, to je dovelo i do toga da „... svi odgovorni partizani javno govore da nemaju nikakvih zahteva prema grčkoj Makedoniji (i) da [je] skoro sigurno da [zahtev] imaju, ili se nadaju da makedonski problem reše u okviru balkanske federacije koja bi uključivala i Grčku”⁵¹.

I pored sumnji u jugoslovenske namere prema Grčkoj koje su u redovima britanskog političkog vrha postojale, nije se smatralo za potrebno da se grčka vlada upozna sa svim detaljima britanskog gledišta o jugoslovensko-bugarskim odnosima pre nego se na čistinu ne istera jasan sovjetski stav.⁵²

Razgovori u Jalti su već bili u toku kada je Idn kao odgovor na svoj ramiji zahtev upućen Forin ofisu primio 6. februara informaciju o jugoslovenskom stavu i stanju pregovora između Beograda i Sofije.⁵³ Što se tiče Titovog držanja, navodi se da je on oprezan i da nije dao ni nagovještaj o vođenju pregovora, kao i da se posle prigovora s britanske strane ograničio na uveravanje da federaciju nije moguće uskoro ostvariti. Ali u isto vreme primećeno je mnogo novih znakova prijateljstva između dveju zemalja, što

⁴⁹ PRO FO 371/48181/R 420. Nota grčkog ambasadora u Londonu britanskoj vladi od 3. januara 1945.

⁵⁰ Vid. nap. 40. Isto.

⁵¹ PRO FO 371/48809/R 3361/6/92/3841. Izveštaj majora Dž. Henikera O. Sardžentu od 17. februara 1945.

⁵² PRO FO 371/48181/R 3655, 25. februar 1945.

⁵³ Vid. nap. 48. Isto.

se na britanskoj strani ne može smatrati poželjnim, i da sklapanje federacije ne bi trebalo da dođe kao iznenadenje.

Posmatranjem i analizom političkih kretanja i odnosa jugoslovenske i bugarske vlade, koji su trebali da ostanu ako ne pokriveni velom tajne, onda bar neupadljivi da ne bi izazvali negativnu reakciju (koju su već izazvali), Forin ofis je izveo zaključak koji je imao potvrdu u stvarnim namerama dve balkanske zemlje, najčešće da ugovor koji je razmatran u Moskvi, u slučaju da dođe do njegovog ostvarenja, može da se smatra kao prvi konkretan korak ka stvaranju federacije. Bugarska bi, po britanskom mišljenju, uspela da izbegne postupak koji je zasluživala kao poražena neprijateljska država, što bi ostavilo nepovoljne posledice na stanje u Grčkoj. Poručivalo se da se u Jalti stavi prigovor „tehničke prirode“ — o nelegalnosti bugarskog pristupanja pregovorima s Jugoslavijom zbog njenog tadašnjeg međunarodnog položaja, kao i da se insistira na pitanju njenih reparacija Grčkoj.⁵⁴ Ovi elementi biće, kao što ćemo videti, bez većeg improvizovanja s Idnove strane, zaštitnici i branjeni na ministarskom sastanku 10. februara.

Potreba da se dobiju političke garantije koje će bar izvesno vreme — do kraja rata i konačnog raščišćavanja pitanja na Mirovnoj konferenciji — držati na odstojanju SSSR od Balkana, stalno je prisutna u britanskoj spoljnoj politici, ali je krajem 1944. i početkom 1945. postalo sve očiglednije da ovi napori imaju velikih izgleda da ostanu besplodni.

U svakom slučaju, jugoslovensko-bugarska akcija na približavanju i stvaranju zajednice trebalo je — po pomenutom britanskom (Balfurovom) „slovenskom modelu“, da se uklopi u okvire sovjetske političke ekspanzije i učvršćivanja na evropskom Jugostoku. Sastanak „velike trojice“ i njihovih najbližih saradnika na Krimu u prvoj polovini februara 1945. činio se kao dobra prilika da se sovjetskoj strani postavi pitanje i o karakteru jugoslovensko-bugarskih odnosa.

Na ministarskom sastanku održanom 10. februara 1945. Idn i Stetinijus zatražili su od Molotova da iznese svoj odnosno stav sovjetske vlade.⁵⁵

Molotov je ponovio stav svoje vlade, koji je bio identičan usmenoj izjavi koju je Dekanozov dao britanskom ambasadoru 27. decembra 1944. da pitanje federacije još nije postalo aktuelno. Što se tiče pregovora o savezu, sovjetska vlada ih, imajući u vidu či-

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ PRO FO 371/48182/R 3500, Beleška o razgovoru ministara inostranih poslova Velike Britanije, Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Američkih Država održanom 10. februara 1945. u Jalti. — Na listi problema o kojima je diskutovano (osim pomenutog), nalazila su se i sledeća: pitanje austrijsko-jugoslovenske granice, italijansko-jugoslovenske granice, bugarske reparacije Grčkoj, savezničke komisije u Bugarskoj, pomoć u snabdevanju Evrope i problem opreme za eksploraciju rumunske nafta. (PRO FO 371/48217/. Jason Nr. 363 od 12. februara 1945.)

njenicu da Bugarska sada sarađuje s Jugoslavijom u borbama koje se vode protiv nemačkih trupa na jugoslovenskom tlu, podržava i smatra ih za prirodne i poželjne.⁵⁶ Takođe, sovjetski ministar je izjavio da je sovjetsku vladu začudilo pitanje o jugoslovensko-bugarskim odnosima koje se sada postavlja, jer je pre kratkog vremena primila britansku notu kojom se zagovaralo stvaranje opšte balkanske federacije u kojoj bi se našlo mesta čak i za Tursku.

Britanski ministar inostranih poslova je u odgovoru na izlaganje svog sovjetskog kolege, rekao da se raduje što čuje Molotovljevo mišljenje da federacija nije aktuelna, ali je dodao da bi sklanjanje nekakvog jugoslovensko-bugarskog ugovora dovelo do ozbiljnog izniveravanja dogovorenih načela. Britanski je stav da je neprijateljskoj državi, čiji je status regulisan ugovorom o primirju, samim tim onemogućen ulazak u slične aranžmane. Takođe je, po britanskom shvatanju, bilo jasno da bez dozvole i saglasnosti pobedničkih sila, koje su nametnule uslove primirja ne mogu biti preduzeti koraci koji bi doveli do sklanjanja nekakvog međunarodnog sporazuma, kakav je trebalo da bude jugoslovensko-bugarski ugovor o savezu.

Britanski ministar je takođe izrazio zabrinutost zbog efekta koji bi savez sklopljen između dveju južnoslovenskih država mogao da izazove i na pitanje reparacija čiju je isplatu Bugarska dugovala Grčkoj, a koje su već bile ugovorene. Idn je tražio da se o tome sastavi poseban edmemoar.⁵⁷

Molotov nije imao primedaba na ovaj Idnov stav i složio se da sve obaveze koje je Bugarska po ugovoru o primirju imala da ispuni ostanu na snazi i da se ne mogu bez saglasnosti „okupacionih snaga“ menjati. Potvrđio je da je primio notu britanske vlade kojom se izražavalo „principijelno“ protivljenje uspostavljanja ugovornih odnosa između bivših neprijateljskih država, ali se u ovom slučaju radi o „bivšem neprijatelju i jedgoj prijateljskoj državi“.⁵⁸

Takođe se na osnovu podnešenog britanskog predloga o obrazovanju balkanske federacije moglo zaključiti da britanski partner nema ništa protiv jednog takvog ugovora.⁵⁹

Idn se branio da se pod tim podrazumevalo zbrajanje sklanjanja svih međunarodnih ugovora sa svim drugim partnerima izuzev kada postoji jasno odobrenje sila pobednika, a da ni britanski predlog o federaciji ne dolazi u obzir za razmatranje sve dok je režim primirja na snazi.

Smatrao je (po Stettinijusovom svedočenju) da bi bilo poželjno da Jugoslavija i Bugarska „... zasad pričekaju sa svojim ugovorima“.⁶⁰ U britanskom dokumentu koji o tome svedoči stoji da

⁵⁶ Isto. Vid. i: PRO FO 371/48217/R 3168 od 27. februara 1945.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Edward R. Stettinius, *Roosevelt i Rusi*, Zagreb 1952, str. 163.

⁵⁹ Vid. nap. 55. Isto. („...indeed their assent to such treaties might be implied from their suggestion on federal scheme for the Balkans“).

⁶⁰ Stettinius, *n.d.*, str. 164.

se samo Bugarskoj predloži da privremeno ne preduzima dalje korake.⁶¹ Molotov je (po Stetiniju) izbegao da dâ jasan odgovor, izjavivši da on ne može da govori u ime Jugoslavije i Bugarske, na šta ga je Idn podsetio da je „Bugarska potpisala primirje sa Sovjetskim Savezom i nije slobodna da radi po svojoj volji”, stavljajući na znanje da smatra da u donošenju odluka o tom pitanju poslednju reč ima sovjetska strana.

Molotovljev predlog da se idućeg dana opet pokuša da postigne sporazum Stetiniju je odbio zbog žurbe u kojoj se Ruzvelt nalazio i koji je svom ministru preporučio da ubrza tok konferencije.⁶²

Stetiniju je, složivši se u potpunosti s Idnovim stavom, predložio da se s Moltovom dalje o ovoj stvari posredstvom ambasadora Harimana i Kera u Moskvi nastave konsultacije, što je prihvачeno.

Sastanak je zaključen, sagovornici su se razišli a da nije postignuta saglasnost o karakteru jugoslovensko-bugarskih odnosa, što je za britansku stranu značilo da će morati da nastavi sa započetom diplomatskom akcijom na sprečavanju daljeg vođenja pregovora.

II

Pregovori u Jalti su 11. februara bili okončani, ostavivši sporno pitanje jugoslovensko-bugarskih odnosa neraščišćeno. To je imalo kao „sporedan efekat” i pojačavanje nervoze kod bugarskih i jugoslovenskih suseda — Turske i Grčke, koja se manifestovala i u pojačanom „antislavizmu” u sredstvima informisanja. U njihovom propagandnom rečniku je takođe izjednačavan pojam slovenstva s pojmom „boljševizma”.

Na turskoj strani u tome je prednjačio „Tanin”, čiji je vlasnik i urednik bio najuticajniji turski žurnalist Jalčin (Jalçin Çeat), koga je Moša Pijade u jednom svom tekstu kao reakciji na seriju Jalčinovih antikomunističkih i antijugoslovenskih tekstova nazvao „pašom od tri konjska repa zamočena u mastilo”.⁶³ U „Taninu” se bučno ukazivalo na opasnost (po Tursku, pre svega) od formiranja ruskog bloka.⁶⁴

Turske novine su optuživale Bugarsku da svoju staru masku zamjenjuje novom, „slovenskom”, nadajući se da će na taj način izbeći plaćanje odštete. Kao što je od Nemaca dobila Dobrudžu, sada

⁶¹ Vid. nap. 55. Isto.

⁶² Vid. nap. 60. Isto.

⁶³ Moša Pijade, *Izabrani spisi*, tom I, knjiga 3, str. 263.

⁶⁴ PRO FO 371/48209/R 3070. Izveštaj britanskog ambasadora u Ankari o pisanju turske štampe od 13. februara 1945.

se nada da će dobiti Trakiju i Makedoniju, što daje za pravo Grčkoj da traži garantije protiv buduće jugoslovensko-bugarske agresije.⁶⁵

Ova „odbrana“ Grčke, inače starog i nepomirljivog turskog suparnika, značila je da Turskoj, koja je ulaskom u rat „u pet do dvanaest“ pretendovala da opet zaigra na svoju balkansku kartu; perspektiva stvaranja jedne, bilo slovenske balkanske federacije pod sovjetskim uticajem, bilo „pomilovanje“ Bugarske i njeno eventualno teritorijalno širenje pa makar i na grčki račun, nije izgledala nimalo privlačno. Štampa u Ankari je dalje insinuirala da će u slučaju da jugoslovensko-bugarska federacija bude realizovana Balkan morati da bude podeljen, kao i da Tito na taj način želi da izoluje Grčku i Tursku.⁶⁶

U isto vreme grčka vlada je preko svoje ambasade u Londonu skrenula pažnju jednim edmemoarom Forin ofisu na pisanje francuske štampe o sovjetskim balkanskim planovima za balkansku federaciju, kao i o radu „Balkanskog komiteta“ čiji rad pomaze bugarska vlada, što sve ima za cilj da izloži opasnosti konačno rešenje balkanskih problema.⁶⁷

Britanska vlada je 16. februara dobila od grčke kraljevske vlade edmemoar sadržinski sličan prethodnom s tom razlikom što je u njemu stajalo da će se Grčka naći u inferiornoj poziciji, pa čak i u slučaju da u federalnu kombinaciju uđu i Turci.⁶⁸

U Atini se smatralo da je inicijativa potekla s bugarske strane i da se na federaciji naročito insistiralo u Sofiji. Ovo antibugarsko izlaganje zaključeno je tvrdnjom da je „ceo grčki narod“ protiv saradnje s Bugarskom.

Na drugoj strani okeana, u Sjedinjenim Američkim Državama, javljaju se glasovi o potrebi primene nekakvog „američkog recepta“ za balkanska neprijateljstva i nesporazume. Tako je Nju Jork Tajms“ (New York Times) objavio 18. februara izvешtenog Dž. Livaja (J. Levy) članak u kome se ističe da su iz nacionalnih i verskih razloga jedina sila prihvatljiva i sposobna da obnovi jedinstvo Balkana (sic!) — Sjedinjene Američke Države!⁶⁹

Krimski razgovori savezničkih ministara inostranih poslova pokazali su da pre svega pozivanjem britanske strane na razloge formalnopravne prirode nije bilo moguće raščistiti i skinuti s dnevnog reda pitanje jugoslovensko-bugarskog približavanja, pa je pred-

⁶⁵ PRO FO 371/48209/R 3999/1629/67. Telegram Patersona (Ankara) F. ofisu, 22. februara 1945.

⁶⁶ PRO FO 371/48209/R 5067/162/67. Telegram Patersona (Ankara) F. ofisu od 16. marta 1945.

⁶⁷ PRO FO 371/48209/R 3267/16/29/67. Ed-memoar grčke ambasade F. ofisu od 12. februara 1945.

⁶⁸ PRO FO 371/48209/R 3268/1629/67. Ed-memoar grčke vlade Vladi Velike Britanije od 16. februara 1945.

⁶⁹ PRO FO 371/48209/R 4381/1629/67. Telegram erla od Halifaxa F. ofisu od 22. februara 1945.

log američkog državnog sekretara o nastavljanju razmene mišljenja sa sovjetskim ministrom inostranih poslova posredstvom ambasadora dveju zapadnih velikih sila koji su bili akreditovani u Moskvi bio prihvaćen kao privremeno jedino moguć. To je ostavljalo mogućnost Britancima da nastave pritisak na blokiranju pregovora, a sovjetskoj strani da pokuša da očuva po nju veoma povoljan razvoj odnosa na relaciji Beograd—Sofija.

Zvanično britansko mišljenje o pregovorima u Jalti o jugoslovensko-bugarskim problemima bilo je da je jedini praktični rezultat saglasnost o nastavljanju razmene stavova.⁷⁰

Čerčilova poseta Atini po povratku iz Jalte 15. februara trebalo je da pokaže apsolutnu podršku kraljevskoj vladu, koja je uz pomoć britanskih trupa uspela „čeličnom metlom” da, prolivši potoke krvi, suzbije komuniste u glavnem gradu Grčke, tumačena je u „Tajmsu” (The Times) kao „davanje garantije protiv stupanja u dejstvo određenih avanturističkih planova za stvaranje Velike Makedonije sa Solunom kao glavnim gradom, što je [...] naišlo na naklonost u nekim bugarskim i jugoslovenskim krugovima”.⁷¹

Britanska vlast je nastojala da podstakne svog američkog partnera, debitanta na balkanskoj sceni, na aktivnije uključivanje u svoje napore. U tu svrhu američkom Stejt departmentu uručen je 20. februara 1945. edmemoar o daljim britanskim namerama, u kojem je, između ostalog, stajalo da je britanska vlast, zabrinuta za rešenje ovog pitanja, pozvala sovjetsku vlastu da razmotri njen predlog, kao i da bi trebalo zajednički obavestiti bugarsku i jugoslovensku vlastu da „za sada” ne mogu nastavljati razmatranje predloga za sklapanje saveza.⁷²

Vlast u Londonu bila je mišljenja da je potrebno obavestiti Jugoslovene o tom pitanju, kao i da će morati da protekne izvesno vreme pre nego što će britanski ambasador moći u Beogradu da preuzeme u svoje ruke vođenje normalnih diplomatskih odnosa s jugoslovenskom vlastom.

Tako se, pored osnovnog zahteva britanske vlade da njen diplomatski predstavnik ne otpušta u jugoslovenski glavni grad pre obrazovanja zajedničke jugoslovenske vlade i naimenovanja regentskog saveta, kao jedan od dodatnih razloga za političku ocenu političkog vođstva nove Jugoslavije postavlja i zahtev za prekidom pregovora s Bugarskom.

Amerikanci su takođe obavešteni da je britanski ambasador u Moskvi ser Arčibald Klark Ker dobio instrukcije da upozori sovjetsku vlastu da će se britanska vlast na svaki nagoveštaj ili javnu

⁷⁰ PRO FO 371/48182/R 3424, 20. februar 1945. Brigadir Maklejn je dobio novu instrukciju kojom mu je naloženo da prvom prilikom upozna Tita sa stavom britanske vlade.

⁷¹ PRO FO 371/48206/R 3831/1629/67. „The Times“ od 20. februara 1945.

⁷² PRO FO 371/48183/R 4325/51681. Ed-memoar vlade Velike Britanije američkom Stejt departmentu od 20. februara 1945.

aluziju na potrebu sklapanja jugoslovensko-bugarskog pakta osećati obaveznom da svoje stanovište o tome obelodani.⁷³

U istom dokumentu iznesen je i predlog vladi SAD o zajedničkom delovanju u slučaju da se stavovi obeju vlada podudaraju — i to pre nego što njihovi diplomatski predstavnici zauzmu svoja mesta i predaju akreditive u Beogradu. Želja britanske vlade bila je da Amerikanci sa svoje strane preko Harimana Moskvi daju saopštenje sadržinski i po smislu slično britanskom, kao i da se o svemu obavesti jugoslovenski predstavnik u Vašingtonu, koji bi to prosledio Titu.

Odgovor Stejt departmента usledio je 28. februara. Sadržao je detaljno izložene elemente američkih pogleda na federativno uređenje Jugoslavije i osrt na jugoslovensko-bugarske pregovore.⁷⁴

Amerikanci su zastupali mišljenje da se predratne granice u makedonskim oblastima moraju i dalje uvažavati kao zvanične čija izmena može biti dopuštena samo ako bude postojala „slobodno izražena saglasnost direktno zainteresovanog naroda“ (tih oblasti — prim. M. R.) međunarodno pravno sankcionisana kao dela opštег mirovnog ugovora. Dalje, što se tiče makedonskog pitanja, izjavljuje se da ako prilikom „... reorganizacije Jugoslavije vlada i narod odluče da uspostave regionalnu i decentralizovanu administraciju pod kojom će jugoistočna Jugoslavija (sic!) imati izvestan autonomni karakter, neće biti osnova za prigovor od strane vlade Sjedinjenih Američkih Država“.⁷⁵

Vašington je takođe bio saglasan s politikom koju je prema budućoj makedonskoj državi bilo u okviru jugoslovenske federacije, bilo kao nekakvoj nezavisnoj državi — vodila britanska strana, izražavajući saglasnost da „... nema zakonite osnove za bilo kakvim zahtevom učinjenim u korist [teritorijalnog] proširivanja Makedonije ... grčkim makedonskim teritorijama zbog toga što su makedonske.“⁷⁶

Kada su u pitanju jugoslovensko-bugarske granice, bilo bi — kaže se dalje u američkom odgovoru — poželjno zadržavanje starih [predratnih] granica, ali da vlada SAD neće imati nekih primedaba na nagodbu dveju zemalja sračunatu na to da doprinese miru, stabilnosti i opštem blagostanju regiona „... ako se postigne dobrovoljan sporazum između ovih dveju zemalja u vreme kada može da postane jasno da su obe vlade u poziciji da predstav-

⁷³ Isto.

⁷⁴ PRO FO 371/48182/R 4051. Anex c. Telegram erla od Halifaksa F. ofisu od 28. februara 1945. Takođe: PRO FO 371/48184/R 1186/14 27/6 od 28. februara 1945.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto. U ovom, kao i nekim drugim dokumentima iste provinijencije izbegava se upotreba makedonskog imena, odnosno i kada se upotrebljava ne piše se bez znakova navoda. Takođe se upotrebljava termin „oblasti jugoistočne Jugoslavije“, dok se, kada je reč o Egejskoj Makedoniji, koriste termini „Severne grčke oblasti“, „Grčka Makedonija“ i sl.

ljaju stvarnu želju naroda kojih se (sporazum) tiče, uključujući i stanovnike onih delova Jugoslavije koji su još pod neprijateljskom okupacijom. Mišljenje je ove vlade da promena granica Bugarske, za vreme [...] koje prethodi generalnom zasedanju [za sklanjanje mirovnog ugovora] ne može biti izvršena".⁷⁷

Možemo se zapitati ne nalazi li se u ovom stavu ugrađena nada da će se „nekako pokazati” da tadašnje vlade Jugoslavije i Bugarske u kojima su odlučujući ulogu imali komunisti neće biti u mogućnosti da nakon završetka rata budu prihvачene kao legitimne i sposobne da tumače „stvarne želje” naroda, što bi automatski isključilo mogućnost daljeg razvoja odnosa između Sofije i Beograda, a u korist učvršćenja sovjetskog uticaja na Balkanu?

U poslednjem paragrafu ovog odgovora na britanski ed-memoar iznesena je suština američkog pogleda, naime da vlada SAD veruje da će odluka Bugarske i Jugoslavije da obrazuju savez ili zajednicu u datim okolnostima biti pre faktor destabilizacije nego sređivanja stanja u Jugoistočnoj Evropi, koja će od njihovih ne-slovenskih suseda (uključujući i Tursku) biti shvaćena kao ugrožavanje njihove sigurnosti: vlada SAD bi pre bila spremna da se saglasi s planom koji bi obuhvatio sve zemlje balkanskog prostora u granicama jedne federativne zajednice nego što bi prihvatile mogućnost postojanja jednog „slovenskog bloka”, naravno ako bude postojala želja svih zainteresovanih država, uz odobrenje savezničkih vlada, da to grupisanje predstavlja prilog blagostanju i progresu balkanskog prostora.⁷⁸ Pošto verovatnoća da dođe do ostvarenja ovog plana nije postojala, to je služilo i vlasti SAD, kao i u britanskom slučaju, da apsolutno negativno gledanje na uspostavljanje „slovenskog bloka” na Balkanu zamaskira malo „liberalnijom brigom za blagostanje i slobodno izražavanje volje” svih balkanskih naroda.

Nekoliko dana kasnije, nakon što je britanskoj vlasti upućen dokument s odgovorom, Erl od Halifaksa preneo je Forin ofisu da se Stejt department slaže s britanskim gledanjem na jugoslovensko-bugarski pakt, ali da ne zna šta bi dalje valjalo preduzeti.⁷⁹ Britanski ambasador je 8. marta još jednom preneo Forin ofisu američko slaganje s britanskim stavovima, uz obaveštenje da je s američkim negativnim stavom upoznata i Moskva, kao i da je 3. marta stavljen na znanje i jugoslovenskom otpravniku poslova u Vašingtonu.⁸⁰

⁷⁷ Vid. nap. 74. Isto.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ PRO FO 371/48183/R 4088, Southern. Telegram erla od Halifaksa F. ofisu od 1. marta 1945.

⁸⁰ PRO FO 371/48183/R 4564/6. Telegram erla od Halifaksa F. ofisu od 8. marta 1945. Jugoslovenskom otpravniku poslova u Vašingtonu Ivanu Frangešu uručen je 3. marta 1945. memorandum američkog Stejt departmenata u kojem je izneseno mišljenje o „nepovoljnem momentu” za ulazak Bugarske u ugovorne odnose s Jugoslavijom zbog njenog tadašnjeg međuna-

U pitanju dogovorenih konsultacija velikih saveznika o spoljnoj politici Bugarske, Vašington je predlagao čekanje i uzdržavanje do pokretanja pregovora s bugarskom vladom sve dok sovjetska vlada ne iznese svoj stav.⁸¹

Hariman je 7. marta 1945. upoznao Molotova sa stavom svoje vlade, za koji se kaže da je istovetan s britanskim, a da je obaveštenje Bugarima u zakasnjenuz bog mišljenja u njegovoj vlasti da možda sovjetska vlada želi da bugarsku vladu prva obavesti o svom stavu (i negativnom stavu saveznika).⁸²

Po svedočenju Moše Pijade, iznesenom u njegovom govoru u Saveznoj narodnoj skupštini 28. decembra 1949, pregovori između dveju vlada, koji, i pored postignute saglasnosti o tekstu ugovora o savezu, nisu pokazivali znake da će do njegove realizacije odmah doći „na traženje sovjetske vlade” zamrznuti su krajem februara.⁸³ E. Kardelj u svojim „Sećanjima” ne navodi tačan datum prekida pregovora, već piše da je posle njegovog povratka iz Sofije „stigla depeša iz Moskve u kojoj je Staljin zahtevao da sve razgovore o federaciji s Bugarskom prekinemo, jer, navodno, takvo rešenje zapadne vlade neće prihvati i da ćemo takvom federacijom samo komplikovati međunarodne odnose. Tako se završila prva faza razgovora o jugoslovensko-bugarskoj federaciji. Moram da kažem da se mi zbog toga nismo osećali nesrećnim”.⁸⁴

U dokumentima britanskog Ministarstva inostranih poslova nalazimo potvrdu da je nestrpljenje Britanaca od sredine februara bilo sve veće pa su pojačali pritisak da se pregovori prekinu. Nastavili su da se interesuju za sovjetski stav prema teritorijalnom uvećanju jugoslovenske Makedonije, koji im nije bio sasvim jasan.⁸⁵ Britanski ambasador u Moskvi Arčibald Ker je nekoliko puta, u drugoj polovini februara, podsećao Molotova na dogovor o razmeni mišljenja i konsultacijama o jugoslovensko-bugarskim pregovorima. Osim uobičajenog ponavljanja poznatih stavova britanske vlade, 20. februara preneo je Idnov ultimatum Jugoslovenima da je potrebno da sovjetska strana treba da zna da britanski ambasador u Jugoslaviji neće stupiti na svoju dužnost sve dok se ujedinjena (koaliciona) vlada i regentski savet ne konstituišu. To sa-

rodnog statusa, kao bivšeg satelita Osovine i „... još neprijateljske države”. U dokumentu se napominje da Bugarska za vreme dok se nalazi pod kontrolom savezničke komisije ne bi smela da ulazi u pregovore — osim ako ugovor, oko čijeg se nacrta vode pregovori, nije odobren od strane „... glavnih saveznika i drugih zainteresovanih vlada”, kao i da ne bi (Stevit department) „... blagonaklono gledao” na zaključenje jugoslovensko-bugarskog pakta. Vid.: Ž. Avramovski, *n.d.*, 96, nap. 96.

⁸¹ Isto.

⁸² PRO FO 371/48183/51681. Harimanovo pismo Molotovu od 7. marta 1945.

⁸³ M. Pijade, *n.d.*, str. 754.

⁸⁴ E. Kardelj, *n.d.*, str. 105.

⁸⁵ PRO FO 371/48183/R 5464/11/6. Idnov telegram A. K. Keru od 10. marta 1945.

opštenje je učinjeno istog dana kada je izvršena predaja edmenoara američkom Stejt departmentu, koji je sadržao isti činjenički materijal.

Molotov je pismom potvrdio 28. marta Keru da je njegova vlada „primila k znanju“ informaciju, a da je stav njegove vlade u tom pitanju ranije [29. januara] izneo Dekanozov kao i da je sovjetska vlada voljna da nastavi dogovorenu diskusiju u Moskvi.⁸⁶

Sovjetski ministar je potvrdio da je upoznat i s namerom da britanska vlada preko Maklejna obavesti Tita o svom negativnom mišljenju.

U belešci napisanoj u Forin ofisu na ovom dokumentu, koju su potpisali Džon Edis (John Addis) i Hauard (D. Howard), visoki činovnici tog ministarstva, kaže se da je najbolji način da se problem reši pregovorima između Molotova, Harimana i Kera.⁸⁷ Izgleda da britansku vladu нико nije zvanično informisao o obustavljanju daljih pregovora između Beograda i Sofije.

Bugarska vlada, kojoj se prigovaralo da suviše insistira na svom planu o zблиžavanju s Jugoslavijom, nije, po svemu sudeći, do kraja februara davalu nikakav odgovor na ranije britansko pitanje. Forin ofis nije bio zadovoljan ni Titovim odgovorima; Maklejn nije dobio u propisnoj formi („zvaničan“) odgovor o federaciji i „uvećanoj Makedoniji“. Tito je bio „štaviše spreman da potvrdi Maklejnu da projekt federacije nije aktuelan. Što se tiče pakta sa Sofijom, njegov odgovor je bio „...less satisfactory“. Edis je bio mišljenja da se od Tita i ne može očekivati, pre svega zato što je najčešće usmeno razmenjivao mišljenje s Maklejnom, da to učini u nekoj „zvaničnoj“ formi koja bi odgovarala merilima britanske visoke diplomatske birokratije.⁸⁸

Edis je smatrao da bi kasnije možda bilo pogodno zatražiti od nove ujedinjene vlade u Beogradu obećanje da neće preuzimati nikakvu akciju prema Bugarskoj ili u Makedoniji koju britanska vlada ne bi odobravala. On takođe nije imao informacije o obustavljanju pregovora na jugoslovenskoj strani, već je, sudeći po rezultatima Maklejnovih razgovora s Titom — a koji se nisu smatrali okončanim, a još manje zadovoljavajućim zbog slabog rezultata (po britansku stranu), pisao da u tadašnjim okolnostima ne misli da se može očekivati ili tražiti od Jugoslovena neka dalja objašnjenja o paktu. S druge strane, iz Sofije je Hjouston-Bosvel uspeo da dođe do pouzdanih informacija (verovatno od nekog iz rukovodstva Zemljoradničke stranke s kojim je održavao dobre odnose) o tome da je bugarska vlada odlučila da ostavi po strani ideju o federaciji s Jugoslavijom po prijemu direktive iz Moskve.⁸⁹

⁸⁶ PRO FO 371/48183/R 4099/6. Pismo Molotova A. K. Keru od 28. februara 1945.

⁸⁷ Isto. Vid. i: PRO FO 371/48182/R 4051, 1. mart 1945.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Isto.

Interesantno je navesti razgovor koji je britanski predstavnik u Savezničkoj kontrolnoj komisiji u Bugarskoj (Allied Control Commission) imao s jugoslovenskim predstavnikom (šefom Jugoslovenske vojne misije u Sofiji) generalom Vladimirom Popovićem. Popović je smatrao da za federaciju ni jedna ni druga zemlja nije spremna jer je prvo neophodno da izvrše unutrašnju konsolidaciju i reše akutna ustavna pitanja. U izveštaju se napominje da jugoslovenski vojni predstavnik nije želeo da se dalje detaljnije izjašnjava, ali je ipak naglasio da je insistiranje na pokretanju pitanja stvaranja nekakve zajednice na bugarskoj strani „clearly stronger“. Napomenuo je da jugoslovenska strana — dajući na znanje kakav je karakter jugoslovensko-bugarskih odnosa — to shvata kao i da zločini učinjeni od strane bugarskih okupacionih jedinica ni u kom slučaju nisu zaboravljeni.⁹⁰

* * *

Sedmog marta 1945. obrazovana je jedinstvena jugoslovenska vlast, čime je ispunjen zahtev saveznika iz Jalte. Britanska vlada je uputila svog ambasadora R. S. Stivensona (Ralph Skrine Stevenson) u Beograd, gde je stigao 14. marta. To je bio početak uspostavljanja normalnih diplomatskih odnosa između dveju zemalja, još jedan zvaničan čin priznanja nove Jugoslavije, a ujedno i znak da je ispunjen i jedan „sporedni cilj“ britanskih višemesecnih nastojanja da ne dođe do sporazuma vlada Jugoslavije i Bugarske, bilo o federaciji bilo o paktu. Ali, kao po nekakvoj diplomatskoj interciji, izvesno vreme i dalje nailazimo na mlaka nastojanja da se započnu nekakve konsultacije o ovom balkanskom problemu. Ker je Molotova obavestio da je zvanično ovlašćen da preuzme stvari oko konsultacija s njim i Harimanom u što skorije vreme kada to bude odgovaralo obojici.⁹¹ Idn je od Kera zahtevaо da, ako dođe do planiranih konsultacija s Harimanom i Molotovom — insistira na traženju odgovora na ranije postavljeno pitanje upućeno Molotovu o Makedoniji odnosno o makedonskim granicama, kao i, pod uslovom da se sovjetski ministar s tim složi, da unapred obavesti bugarsku vladu o pitanjima vezanim za protivljenje sklapanju pakta. Ali u slučaju da pregovori počnu da se razvlače ovlašćuje ga da saopšti Molotovu da će se britanska vlada obavezati da sama obavesti Bugare, mada bi bilo poželjno da njegov (Idnov) predlog o zajedničkoj izjavi bude prihvaćen.⁹²

⁹⁰ PRO FO 371/48137/R 4407. Telegram britanskog predstavnika u Savezničkoj kontrolnoj komisiji u Bugarskoj F. ofisu od 1. marta 1945.

⁹¹ PRO FO 371/48183/R 51681/122/43. Pismo A. K. Kera Molotovu od 13. marta 1945. Vid. i: PRO FO 371/48184/R 1189. Idnov telegram A. K. Kera od 11. marta 1945.

⁹² Isto.

Britanski ministar inostranih poslova Entoni Idn, pišući 18. marta Čerčilu (u vreme kada je na jugoslovenskoj i bugarskoj strani zbog naredenja Moskve već bilo obustavljeno pregovaranje o sklapanju pakta), napominje da se britanska strana nalazi „usred važnih rasprava sa sovjetskom vladom o jugoslovensko-bugarskim odnosima” i da problem prerasta svoje okvire i pretvara se u raspravu „o ulozi Jugoslavije kao balkanske sile”.⁹³

Što se tiče politike koju prema Jugoslaviji vodi Velika Britanija, smatrao je da je „... realistična i nije preterano ambiciozna”, ali može da ima odlučujući uticaj na celokupnu britansku balkansku politiku.

On zahteva energičnije spoljnopolitičke zahvate preporučujući da se u interesu zaštite pozicija u Grčkoj, pa čak i u Italiji od nadmoćnijeg sovjetskog uticaja od britanskog „polovičnog uticaja” u Jugoslaviji („... koja se nalazi na rubu područja našeg najvećeg interesa”), ne dižu ruke, već da se ova pretvori, koristeći „svojih 50%” u, „što je više moguće ,neutralno’ područje”.⁹⁴ Upozorava da će se, zbog odricanja britanske strane od „... svakog prava na savet ili iznošenje [...] pogleda na vođenje jugoslovenske politike izgubiti [...] jedno od najboljih sredstava uticaja na balkanske poslove u celini”.

Po Maklejnovoj oceni Jugoslavija zauzima ključno mesto u sovjetskoj balkanskoj politici. U jednoj svojoj poruci upućenoj Ormu Sardženetu, Maklejn procenjuje da treba očekivati sve veće padanje Jugoslavije, Poljske, Čehoslovačke, Bugarske, Rumunije, Mađarske i Albanije u vrtlog političke volje i delovanja Moskve, koja će neposredno uticati na međusobne odnose ovih zemalja, doveći to u sklad sa svojom „političkom linijom”.⁹⁵

U tako koncipiranom planu Jugoslavija bi trebalo da postane kičma sovjetskog bloka u Jugoistočnoj i Istočnoj Evropi, izdvojena da bi igrala važnu ulogu „bedema sovjetske moći”. U svetu ove svoje hipoteze brigadir Maklejn posmatra i jugoslovensko-bugarske odnose; bugarsko „popuštanje” i pristanak da se razmatra pri-pajanje Pirinske Makedonije jugoslovenskoj Makedoniji, odnosno, kako navodi, odluka bugarske vlade da ustupi Jugoslaviji bugarsku Makedoniju rezultat je delovanja „pax sovietica”.⁹⁶

Kad se ovakvi stavovi nalaze u pozadini odbojnosti prema jugoslovensko-bugarskim političkim aranžmanima, jasno je da su pri-govori formalnopravne prirode korišćeni u polemici o sporazumu Sofije i Beograda bili samo maska koja je trebalo da pokrije pravo lice nespokojsztva jedne velike sile koja je to bila sve manje. Mogućnost da jedna nova državna formacija u kojoj bi se i onih fiktivnih 50% rasplinulo i u kojoj bi — po svoj prilici — sovjetski

⁹³ Tito-Churchill, str. 496. Idnovo pismo Čerčilu od 18. marta 1945.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto, str. 465. Maklejnov telegram O. Sardžentu od 12. marta 1945; u prilogu Maklejnova beleška o anglo-jugoslovenskim odnosima.

⁹⁶ Isto.

uticaj imao dobrih uslova da se čvrsto ukorenji — koristeći pre svega kao povoljniji „medijum bugarski deo zajednice, koja bi, snažna i samouverena, bila sposobna da zбриše i poslednje tragove imperijalnog britanskog upliva na Balkanu i u poslednjoj odstupnici-Grčkoj nije mogla ni u kom slučaju da izazove ništa drugo na britanskoj strani od onoga što je izazvala. Energična akcija Forin ofisa je dala rezultat posle višemesečnih pritisaka na Moskvu, Beograd i Sofiju, ali se iz dokumenata Forin ofisa ne vidi da je iznudeno obustavljanje pregovora smatrano za veliku diplomatsku pobedu. Umesto toga, očito je da je to prekidanje pregovora shvatanje samo kao dobijanje manevarskog prostora koji bi eventualno otvorio nove mogućnosti u borbi za očuvanje ostataka britanskog političkog prestiža na balkanskom prostoru.⁹⁷

⁹⁷ Razgovori u Moskvi o jugoslovensko-bugarskim odnosima nisu nikad bili započeti. Kroz dokumente britanskog ministarstva spoljnih poslova nazire se da je, po svemu sudeći, jedino britanska vlada barem formalno pokazivala interesovanje za njihovo otpočinjanje. Britanski predstavnik u Moskvi Roberts obaveštava da do sredine aprila američki ambasador još nije bio primio instrukcije za vodenje konsultacija (PRO FO 371/48183/R 6924. Southern. Telegram Robertsa F. ofisu od 17. marta 1945). Roberts je tražio da ministar spoljnih poslova interveniše kod svog američkog kolege, ali kako o tome svedoči jedan kasniji izveštaj iz Moskve datiran 13. avgusta 1945, američki ambasador nije do jula dobio očekivana uputstva, kao i da je „...sada odlučio da obustavi akciju pod izgovorom da neće biti daljih (krajinjih) razgovora o ovom predmetu (u krajnjoj instanci)“. PRO FO 371/48184/R 11861/6. Telegram Robertsa F. ofisu od 13. avgusta 1945.

Milan Ristović

S U M M A R Y

BRITISH BALKAN POLICY AND YUGOSLAV—BULGARIAN NEGOTIATIONS (November 1944 — March 1945)

During the Second World War some of the old Alliance's political plans were activated, but also some new concepts were conceived for establishment of the Balkan Federation or South-Slov Federation. These ideas were also supported among the Anti-Fashistic Forces, first of all Yugoslav and Bulgarian. Motives that inspired the Great Powers to bring this subject forward were various, as well as their political and ideological reasons, but their ultimate object was the same: to set out the preliminary actions for consolidating their position at this strategically important area.

In this article, based on the British diplomatic materials concerned with the period from November 1944 until March 1945, the problem is regarded as a part of the diplomatic and political game. The Soviet Union supported these plans for Yugoslavia and Bulgaria to make a contract for alliance and collaboration, and helped the negotiations to take place as well. In the British Diplomatic Services this was regarded as the first step towards creating the „exclusive” South-Slov Federative State. This was to give the Soviet Union an opportunity for further expansion to the South — towards Greece, the last British South-Eastern strongpoint.

An action that was taken to prevent the creation of either Alliance or Federation of Yugoslavia and Bulgaria lasted for several months continually, from the end of 1944 until the beginning of 1945 and only brought partial results: the negotiations were temporarily ceased, before all because the Soviet Union wanted to avoid widening of the gap in relations between the East and the West Alliance on the eve of the Peace Conference.

But, still, this attempt in no way succeeded in preventing the action of bringing Yugoslavia and Bulgaria closer together. This article also includes inquiries into various kinds of political pressure on Moscow, Belgrade and Sophia Diplomatic Services during the Yugoslav—Bulgarian affair. USA, as a British alliance, also made its appearance in this political event, although ostensibly not very interested in British „Balkan concerns”.

Questions concerning this problem, arguments of the Alliances, as well as the way they led this diplomatic game clearly presented severance of the relations among the Great Powers. Also, their political orientations and methods were obvious, especially towards „small countries” which were to remain only an object of the policy of the Great Ones.

ŽIVKO AVRAMOVSKI
Naučni savetnik Instituta za savremenu istoriju,
Beograd, Trg Marksа i Engelsа 11

NACIONALIZACIJA BRITANSKOG KAPITALA U JUGOSLAVIJI I OBЕŠTEĆENJE VLASNIKA

Originalni naučni rad

339.5

Poznato je da je Kraljevina Jugoslavija kao nerazvijena zemlja usled nedostatka domaćeg kapitala i stručnog kadra, kao i zbog politike koja je godinama vođena, bila primer krajnje zavisnosti od stranog kapitala. U svim privrednim granama, pre svega u rudarstvu, industriji, saobraćaju, bankarstvu i osiguranju, dominirao je strani kapital. Ključna preduzeća bila su u rukama stranaca u celini ili su ovi držali najveći deo akcija i tako ostvarivali svoju kontrolu nad njima.

Velika Britanija se kao izvoznik kapitala u Jugoslaviju nalazila na prvom mestu. U rukama britanskih vlasnika bilo je 759,7 miliona dinara akcijskog kapitala od ukupno 3 914,2 miliona dinara, koliko je iznosio ukupno plasirani strani kapital u privredi Jugoslavije, ili 19,4%.¹ Najveći, pak, deo britanskog kapitala u Jugoslaviji bio je plasiran u rudarstvu i topioničarstvu. U ovoj grani privrede on je predstavljao skoro polovinu stranog kapitala. Odnosno, od ukupno 963,4 miliona dinara stranog kapitala u rudarstvu i topioničarstvu na britanski kapital je otpadalo 426,4 miliona dinara ili 44,7%. Od toga je najveći deo otpadao na kompaniju „Selection Trust Company“ iz Londona, koja je u svojim rukama držala rudnike „Trepča“, „Zletovo“, „Kopaonik“, „Novo Brdo“, „Janejvo“, „Ljuboten“ i topionice u Zvečanu i Šapcu. Samo u ove pogone kompanija je imala plasirano 351 milion dinara, što je predstavljalo 82,3% ukupnog britanskog kapitala plasiranog u jugoslovensko rudarstvo i topioničarstvo.² Ovaj kapital bio je plasiran preko njene afilijacije „Trepča Mines Ltd“.

Zbog ovako velikog udela i zbog značaja rudnika „Trepča“ za proizvodnju u toku trajanja rata i za period obnove porušene industrije, kompanija „Selection Trust“ je još u toku rata bila pokretač akcije da se izvrše pripreme kako bi se odmah posle oslobođenja Jugoslavije preduzeća s britanskim kapitalom vratila njihovim britanskim vlasnicima. U toku tih razmatranja nije bilo govor o mogućnosti nacionalizacije, već je cela akcija bila usmere-

¹ Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd, 1958, 160

² Isto, 52—54.

na na ponovno dobijanje kontrole nad preduzećima i organizovanje proizvodnje za račun britanskih vlasnika kapitala.

Tek kad je britanskoj vladi i britanskim kompanijama postalo jasno da nova vlast u Jugoslaviji posle oslobođenja zemlje vodi odlučnu politiku likvidacije stranog kapitala i ne podleže političkim i drugim pritiscima kad su u pitanju osnovna opredeljenja društveno-političkog razvijanja, britanska vlada i britanske kompanije koje su imale kapital u jugoslovenskoj privredi pomirile su se sa činjenicom da ne mogu da dođu u posed jugoslovenskih preduzeća, prihvatile su nacionalizaciju koju je izvršila jugoslovenska vlada i koncentrisale napore da izdejstvuju što povoljnije obeštećenje britanskih imaoča akcija. I u toj fazi pregovora kompanija „Selection Trust“ je kao najzainteresovanija, sa najvećim potraživanjem, igrala glavnu ulogu u određivanju uslova za pregovore s jugoslovenskom vladom.

I

U prvoj fazi se kao nosilac čitave aktivnosti javlja kompanija „Selection Trust“. Ostale kompanije koje su imale kapitale u jugoslovenskom rudarstvu i drugim privrednim granama čekale su ishod ove aktivnosti, jer bi se uslovi koje bi postigla kompanija „Selection Trust“ sigurno primenili i na ostale britanske vlasnike kapitala u jugoslovenskoj privredi.

Direktor kompanije „Selection Trust“ Čester Biti (Chester Beaty) mladi pokrenuo je pitanje dobijanja kontrole nad rudnikom „Trepča“ odmah posle likvidiranja otpora nemačkih i italijanskih snaga u Africi i savezničkih priprema za iskrcavanje na evropsko kopno u Mediteranu. Pošto su u to vreme postojale kombinacije za iskrcavanje savezničkih trupa na Balkansko poluostrvo, razvitak situacije je mogao brzo da dovede do ulaska britanskih i američkih trupa u Makedoniju i na Kosovo, gde su se uglavnom nalazile koncesije u vlasništvu kompanije. Zbog toga je Čester Biti već 2. juna 1943. godine posetio britanskog ambasadora kod jugoslovenske izbegličke vlade u Londonu Džordža Rendela (Georges Rendell) da bi s njim razmotrio moguća rešenja u vezi s imovinom kompanije u Jugoslaviji. On je izrazio spremnost da kompanija odmah formira jednu grupu stručnjaka, koja bi pošla u Zvečan i Stari Trg čim se za to ukaže mogućnost. On je u vezi s tim želeo da zna i šta saveznici očekuju od „Trepče“.

Rendel nije imao obaveštenja o stanju u kome se nalaze postrojenja rudnika i topionice „Trepče“, ali je podržao potrebu da se pripremi jedna ekipa koja bi otišla na lice mesta čim ovaj region Jugoslavije bude oslobođen. Ova ekipa je imala da dâ stručno mišljenje o potrebnim merama koje treba preuzeti da se postrojenja rudnika i topionice što pre puste u pogon.³

³ Public Record Office, Foreign Office 371 (dalje u tekstu: PRO. FO 371), 1943, fasc. 37646, R 5045 (5045) 92.

Forin ofis je Rendelovom izveštaju o razgovoru s Česterom Bitijem posvetio veliku pažnju, ali ni on nije bio dovoljno obavešten o stanju rudničkih postrojenja i da li je proizvodnja olova i cinka u Jugoslaviji od takvog značaja za saveznike da bi bilo opravdano preduzimanje izuzetnih mera za stavljanje ovog rudnika u proizvodnju što je moguće pre. Zato je Rendelov izveštaj dostavljen Ministarstvu za snabdevanje, Ministarstvu za proizvodnju i Ministarstvu za ekonomski rat i zatraženo njihovo mišljenje.⁴

Ministarstvo za snabdevanje je odgovorilo da će u prvoj godini posle završetka rata svi pogoni za proizvodnju olova i cinka morati da se puste u proizvodnju, ali da je preduzimanje vanrednih mera za osposobljavanje Trepče za proizvodnju prevashodno stvar kompanije, a ne Ministarstva. Ministarstvo se saglasilo s potrebom da se formira ekipa stručnjaka koja bi mogla biti upućena u Mitrovicu čim to bude moguće i koja bi podnela izveštaj o stanju pogona i potrebnim merama za obnavljanje proizvodnje.⁵

Pošto je otpalo iskrcavanje savezničkih snaga na Balkansko poluostrvo, pitanje Trepče je od leta 1943. godine mirovalo čitavu godinu dana. Ono je ponovo aktivirano u letu 1944. godine, u vreme priprema Crvene armije za prodor iz Rumunije u Bugarsku. U takvim uslovima očekivalo se da će nemačke trupe morati da se povuku iz južnog i istočnog dela Balkanskog poluostrva, što bi omogućilo prodor savezničkih snaga u region rudnika. Zato je 7. septembra Ministarstvo za snabdevanje uzelo u razmatranje pitanje ponovnog uspostavljanja kontrole nad rudnikom i topionicom. Do tada je u vladinim krugovima postojalo mišljenje da se pitanje britanskog vlasništva u Jugoslaviji, pa i vlasništva Kompanije „Trepča Mines”, reguliše diplomatskim kanalima. Ministarstvo za snabdevanje je u novonastaloj situaciji obavestilo Forin ofis da umesto akcije diplomatskim kanalima treba ispitati mogućnost da se upute tri eksperta u mediteransko ratno poprište, koji bi zajedno s trupama ušli na područje rudnika i odmah preuzeли kontrolu nad njim. Za ovo je bila neophodna saglasnost savezničke Komande Sredozemlja, pa se Ministarstvo za snabdevanje obratilo i Ministarstvu za proizvodnju da se i ono angažuje za dobijanje saglasnosti Komande Sredozemlja za upućivanje ovih eksperata u zonu fronta.⁶

O ovom pitanju predstavnik Ministarstva za snabdevanje imao je i telefonski razgovor s predstavnikom Forin ofisa. Iz ovog razgovora u Forin ofisu se stekao utisak da iza ove inicijative stoji „Selektion Trust” i da Forin ofis preko ambasade u Moskvi treba da podseti sovjetsku vladu na britanske interese u rudniku Trepča. Iz toga je zaključeno da se Kompanija plaši da po ugledu na postupak s naftonomosnim poljima u Rumuniji sovjetske vlasti ne

⁴ PRO, FO 371, 1943, fasc. 37646, beleška sačinjena u FO 14. juna 1943.

⁵ Isto, Vorkmenovo pismo Forin ofisu od 25. avgusta 1943.

⁶ PRO, FO 371, 1944, fasc. 44386, dokument br. R 14360/14360/92.

ohrabre Jugoslove da preuzmu rudnik i sami organizuju proizvodnju. Da bi se to izbeglo, insistirano je da njeni ljudi u Mitrovicu čim to bude moguće i odmah preuzmu rudnik i topionicu i uspostave kontrolu nad njima.⁷

Posle izvršene analize čitavog problema, Forin ofis je odgovorio Ministarstvu za snabdevanje 18. septembra 1944. godine. On je predviđao dve mogućnosti. Za slučaj da se radi samo o želji da se rudnik što hitnije stavi u proizvodnju, Forin ofis je obećao svoju saradnju u akciji za dobijanje saglasnosti od vojnih vlasti za upućivanje eksperata Kompanije „Trepča Mines” u zonu fronta.

Za slučaj, pak, da se radi o želji Kompanije da uspostavi i očuva svoja prava vlasništva nad rudnikom, izraženo je mišljenje da upućivanje britanskih rudarskih stručnjaka ne bi imalo velike koristi. Forin ofis je, naime, smatrao da će pitanje vlasništva zavisi od opšteg ekonomsko-političkog položaja Jugoslavije i njenih odnosa s Velikom Britanijom. Polazeći od toga zaključeno je da niti jugoslovenska izbeglička vlada niti Titova vlada u zemlji neće pokušati da ospore britansko vlasništvo nad rudnikom Trepča, budući da su jako zainteresovane za dobijanje opreme iz Velike Britanije za obnovu razorenog područja i da zbog toga ne mogu da rizikuju da dođu u sukob s njom zbog osporavanja britanskog vlasništva nad rudnikom.⁸

Međutim, uprava Kompanije ove dve mogućnosti nije predviđala kao alternative, već je želela da odmah obezbedi svoje vlasništvo i da otpočne proizvodnju čim to bude moguće.⁹ Da bi dala snagu svom zahtevu uprava Kompanije je u pismu Forin ofisu naglašavala da tržišna vrednost rudnika iznosi 4 000 000 funti sterlinga i da ima 7 500 vlasnika akcija, čije interese ona zastupa, ali da ona ne oseća odgovornost samo prema vlasnicima akcija već i prema Ministarstvu snabdevanja i prema celoj zemlji, s obzirom na potrebu ponovnog učvršćenja britanskih interesa u prekomorskim zemljama posle završetka rata. Zato je u pismu naglašeno da će svaki korak koji Kompanija bude preduzimala biti u punoj saglasnosti s politikom britanske vlade i Ministarstva za snabdevanje, s kojim je već godinu dana u stalnom kontaktu. U skladu s tim tražen je i sastanak s predstavnikom Forin ofisa.¹⁰

Do sastanka Čestera Bitija mlađeg i predstavnika Forin ofisa Hauarda Smita (Howard Smith) došlo je 26. septembra 1944.

⁷ PRO, isto, beleška sačinjena u Forin ofisu 14. septembra 1944.

⁸ PRO, isto, pismo Forin' ofisa Ministarstvu za snabdevanje od 18. septembra 1944.

⁹ U pismu se naglašava: „Direktori Kompanije žele da budu preduzeti svi potrebni koraci da se Kompaniji omogući da povrati vlasništvo nad svojim rudarskim posedima u Jugoslaviji čim ratne mogućnosti to dozvoli i da ponovo otpočne proizvodnju olova, cinka i srebra”. (PRO, FO 371, 1944, fasc. 44386, pismo uprave Kompanije „Trepča Mines” državnom sekretaru za spoljne poslove.)

¹⁰ PRO, kao gore.

godine. Čester Biti je želeo da dobije bliža obaveštenja o političkoj situaciji u Jugoslaviji, ali ni Hauard nije mogao ništa određeno da mu kaže.¹¹ On je obećao da Kompanija može računati na punu pomoć Forin ofisa u pitanju upućivanja svojih stručnjaka u Jugoslaviju radi obezbeđenja vlasništva nad rudnikom i organizovanja proizvodnje.¹²

U sporazumu s upravom Kompanije Ministarstvo za snabdijevanje je 29. septembra preduzelo konkretnе korake. Ono je od Glavnog štaba za Mediteran zatražilo da obezbedi mogućnost dobijanja izveštaja o stanju u kome se rudnik nalazi i koja je oprema potrebna za njegovo dovodenje u optimalno stanje za proizvodnju. Pošto je jedan od službenika Kompanije „Trepča Mines”, Heč (G. M. Hatch) bio u vojsci u činu majora i nalazio se u Glavnom štabu za Mediteran, Ministarstvo je sugerisalo da bi bilo najjednostavnije ako bi on bio iskorišćen za prvu posetu „Trepči” iako su tri stručnjaka bila spremna u Londonu i jedan u Lisabonu. Majoru Heču je data prednost zbog toga što je ocenjeno da bi bilo jednostavnije i bezbednije ako bi se u toku trajanja rata u Mitrovici pojavilo vojno lice u britanskoj uniformi.¹³

Čester Biti je posetio i britanskog ambasadora kod jugoslovenske vlade u Londonu Stivensona 29. septembra 1944. godine. On ga je upoznao s obećanjem Hauarda Smita da će Forin ofis pružiti punu podršku Kompaniji u pitanju upućivanja njenih stručnjaka u Mitrovicu i zatražio da u tom pitanju uspostavi kontakt s izbegličkom vladom, kako bi se saznalo i njen stanovište o koracima Kompanije za obezbeđenje njenog vlasništva i obnavljanja proizvodnje u rudniku.¹⁴

Stivenson je prihvatio ovu sugestiju i uz njegovo posredovanje organizovan je sastanak Čestera Bitija sa Savom Kosanovićem, koji je u izbegličkoj jugoslovenskoj vlasti imao resor ministra za socijalno staranje, ali je trenutno zamenjivao ministra rудarstva S. Vukosavljevića, koji se nalazio u Bariju u Italiji. Sastanak je održan 11. oktobra 1944. godine. Pored Čestera Bitija sastanku su prisustvovali i funkcioneri Kompanije Forgan i Bradford. Predstavnici Kompanije upoznali su Kosanovića sa željom da povrate svoj posed nad rudnikom i da obnove proizvodnju čim to okolnosti dozvole i zatražili su pomoć izbegličke vlade da to ostvare. Kosanović nije bio u stanju da im da konkretan odgovor, jer vlada nije bila obaveštena o situaciji u ovom delu Jugoslavije, ali je naglasio da su razaranja u Jugoslaviji velika i da na terenu deluju različite političke snage. Pošto se u to vreme predsednik izbegličke vlade Ivan Šubašić spremao da sa pukovnikom Vladimirom Velebitom ode u

¹¹ On je dodao da je situacija u Jugoslaviji „vrlo fluidna”.

¹² PRO, kao u nap. 7.

¹³ PRO, isto, dok. br. R 15623/14360/92.

¹⁴ PRO, isto, dok. br. R 15620/14360/92.

Jugoslaviju radi pregovora s Titom, Kosanović je obećao konkretniji odgovor tek posle završetka Šubašićeve misije.¹⁵

U toku razgovora Kosanović je postavio pitanje na koliko godina je Kompanija dobila koncesiju za eksploraciju rudnika i dodao da su Nemci u toku rata otkupili akcije Borskog rudnika od Francuza, pa će biti potrebno da se izvrši revizija rudarskih koncesija. Predstavnici Kompanije su iz toga zaključili da bi bilo moguće i revidiranje koncesionarskih prava Kompanije „Trepča Mines“ koja su bila data na 50 godina računajući od 1927. godine. Posle razgovora s Kosanovićem obavestili su ambasadu o tome i izrazili nadu da će britanska vlada, imajući u vidu važnost rudnika Trepča, preduzeti mere da zaštiti interes Kompanije i omogućiti obnavljanje vlasništva i proizvodnje.¹⁶

Ambasada je ceo predmet dostavila Forin ofisu. Tamo je zaključeno da u tom trenutku ne može mnogo da se učini, jer je veoma teško predvideti kako će se razvijati situacija u Jugoslaviji posle oslobođenja, odnosno kakav će stav zauzeti buduća jugoslovenska vlada, bez obzira na to kakovog će sastava biti, prema rudarskim koncesijama inostranih kompanija. Verovalo se da će u svakom slučaju u njoj biti dovoljno „ekstremista“ koji će vršiti presiju za nacionalizaciju rudnika, ali je izražena nada da će zbog nedostatka stručnog kadra, kapitala i tehničke opreme, biti prinudena da nastavi da koristi stranu tehničku pomoć i strani kapital. Zaključeno je da britanska vlada ubuduće mora ozbiljno da se angažuje da pomogne Kompaniji i da jedan od najvažnijih zadataka britanske ambasade čim pređe u Jugoslaviju bude da ubedi jugoslovensku vladu u korisnost nastavljanja britanskog učešća u jugoslovenskom rudarstvu.¹⁷

Čester Biti mlađi i Bredford bili su 7. novembra primljeni u Forin ofisu, gde su pokrenuli tri pitanja:

1. upućivanje njihovog predstavnika u Trepču radi utvrđivanja stanja imovine Kompanije;
2. organizovanje razgovora s članovima jugoslovenske izbegličke vlade u Londnu o budućnosti koncesionarskih prava Kompanije u Jugoslaviji i
3. pitanje učešća UNRE u isporuci opreme za obnavljanje postrojenja u rudniku i topionici Trepče.

U pogledu upućivanja predstavnika Kompanije u Trepču već je postojala saglasnost Vrhovne komande savezničkih snaga (Allied Forces Headquarers — AFHQ) da major Heč kao najpogodnija ličnost bude upućen u Trepču u pogodnom momentu. Pošto u odgovoru AFHQ nije bilo bliže određeno kad se može očekivati da nastupi „pogodan momenat“, Forin ofis je 8. novembra uputio tele-

¹⁵ PRO, isto, dok. br. R 16637/14360/92.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

gram residentnministru u Kazerti da stupi u vezu s AFHQ i uredi da major Heč bude upućen u Jugoslaviju što je moguće pre, odnosno čim ratna situacija to dozvoli.¹⁸

Što se tiče drugog pitanja u Forin ofisu je objašnjeno predstavnicima Kompanije da nema mnogo koristi od razgovora s članovima jugoslovenske izbegličke vlade zato što ona nije obaveštena o situaciji u zemlji i što su u toku pregovori o formiraju mešovite vlade, u kom slučaju će neki članovi izbegličke vlade ostati u inostranstvu, pa je neophodno da se sačeka rezultat pregovora i pokretanje daljih koncesionarskih prava s vlastima u zemlji kad hvaćeno i Čester Biti je prepustio Forin ofisu da obavesti Kompanije bude znalo ko će biti nadležni ministar. Ovo objašnjenje je pri nuju kad i s kim treba da stupi u kontakt radi razmatranja ovog pitanja.

Treće pitanje je stvaralo najviše nedoumica i otvaralo probleme. UNRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration), Regionalno odeljenje za Evropu, obratilo se 20. oktobra 1944. godine pismom Kompaniji „Trepča Mines“ u kome je naglasilo da su njegovi eksperti zaključili da će za mere privredne obnove u Evropi biti nužno da se stimuliše proizvodnja cinka i olova u Evropi i da je u skladu s tim potrebama nužno da se izvrši i obnova odgovarajućih rudničkih postrojenja u Jugoslaviji u kojima Kompanija ima svoje interese. Da bi se u program obnove rudarske proizvodnje uključila i nabavka potrebne opreme za rudnik i topionicu u Trepči, UNRA je zatražila od Kompanije obaveštenje o potrebi opreme i materijala neophodnih za obnavljanje proizvodnje u Trepči do nivoa pre izbijanja rata i to u najkraćem roku posle oslobođenja Jugoslavije. O ovom koraku UNRA je obavestila i jugoslovensku izbegličku vladu u Londonu.

Uprava Kompanije je već 23. oktobra dostavila kopiju pisma UNRE Forin ofisu i zatražila njegovo mišljenje kako da odgovori, naglašavajući da nije u stanju da precizno iznese potrebe u opremi i materijalu dok njeni stručnjaci ne izvrše inspekciju rudnika i podnesu izveštaj.¹⁹

Forin ofis nije bio načisto kakve sve zadatke i prava ima UNRA, ali mu je izgledalo neobično već to što je UNRA na svoju inicijativu tražila od Kompanije podatke o potrebi za isporukom opreme za Trepču.

Zaključeno je, ipak, da Kompanija odgovori UNRI, jer bi od bijanje izazvalo sumnjičenje, ali da taj odgovor bude načelan, a ako i kada bude odlučeno da britanska vlada želi da uđe u razgovar man s jugoslovenskom vladom za rekonstrukciju rudnika, da se onda razjasni odnos s UNROM. Međutim, Forin ofis je u načelu bio za isključenje UNRE iz ovog posla, jer ako bi ona preuzeila posao oko finansiranja obnove pogona u Trepči i isporučila opremu,

¹⁸ PRO, FO 371, 1944, fasc. 44386, dok. br. R 16975/14360/92.

¹⁹ PRO, isto, dok. br. R 19669/14360/92.

jugoslovenska vlada ne bi zavisila od Velike Britanije za dobijanje pomoći i bila bi u jačoj poziciji ako namerava da rudničke nacionalizuje i ukloni britansku kompaniju.²⁰

Da bi se razjasnilo ovo pitanje, Forin ofis se obratio Regionalnom odeljenju UNRE za Evropu i zatražio bliža obaveštenja o njegovim merama. Ono je odgovorilo pismom od 18. novembra 1944. godine u kome je objasnilo da nema nameru da ulaze kapital za obnovu Trepča, već da je zatražilo informaciju od Kompanije „Trepča Mines“ da bi kompletiralo pregled potrebne opreme za obnavljanje rudarskih postrojenja na celoj teritoriji koja je bila pod neprijateljskom okupacijom, kako bi moglo da se odgovori zahtevima koji će biti postavljeni. Zato je prepustilo Forin ofisu da obavesti Kompaniju u tom smislu i da je njegova stvar da odluči da li će dati traženo obaveštenje ili ne, ali je ukazalo na rizik da se Kompanija kad bude želeta da nabavi potrebnu opremu nade u situaciji da nijene potrebe nisu predviđene, što bi dovelo do prologiranja isporuka.²¹

U međuvremenu Kompanija je uputila UNRI pismo 17. novembra u kome je naglasila da nema nikakvih obaveštenja o stanju postrojenja i rezervama materijala i delova, kao i stanju rudnih rezervi posle eksploatacije koju je vršila Nemačka u toku celog trajanja rata. Potrebna ulaganja za opremu radi obnavljanja rudnika takođe nije mogla da precizno odredi, već je iznela da ona mogu da se kreću od nekoliko hiljada do dva miliona funti sterlinga, u zavisnosti od stepena oštećenja postrojenja. Takođe je izneto da je uoči rata vrednost robe i delova na lageru iznosila između 150 i 200 000 funti sterlinga.²²

Nova situacija je nastala krajem novembra 1944. godine, kada je londonska radio-stanica objavila vest da su snage NOVJ očistile celu Ibarsku dolinu. Čester Biti je odmah zatražio od Forin ofisa da misija Kompanije bude upućena u Jugoslaviju. Forin ofis je odgovorio da se britanske vojne vlasti u Italiji trude da urede odlazak majora Heča, ali je ukazao i na mogućnost da u Mitrovicu bude upućen pukovnik Bejli (Bailey), koji se u tom trenutku našao u Sofiji kao šef ekonomskog sekcijskog dela Savezničke kontrole komisije u Bugarskoj.²³

Iako se dotle nije pominjala mogućnost upućivanja pukovnika Bejlja pre svega zbog toga što je bilo poznato da je on duže vreme bio član britanske vojne misije kod Draže Mihajlovića, prevagnula je ocena da je s istočne strane najpovoljnije da se dođe do Mitrovice preko teritorije na kojoj su operisale bugarske jedinice. Tako je 2. decembra 1944. godine krenuli iz Sofije grupa u kojoj su bili pored pukovnika Bejlja još britanski pukovnik Blant

²⁰ PRO, isto, dok. br. R 16975/14360/92.

²¹ PRO, isto, dok. br. R 19507/14360/92.

²² PRO, isto, dok. br. R 19917/14360/92.

²³ Isto.

(J. S. Blunt), poručnik Samers (E. M. Sumers) i dva britanska vojnika, ruski oficir za vezu potpukovnik F. M. Komisarov, dva bugarska vozača i tri vojnika. Kolona od 4 vozila stigla je u Niš oko podne i odlučila da tu prenoći. Međutim, komesar XIII korpusa NOVJ Vasilije Smajević je zatražio od njih obaveštenje o cilju puta i dozvolu za ulazak na jugoslovensku teritoriju. Oni su objasnili da idu u Mitrovicu radi inspekcije rudnika Trepča i pokazali dozvolu za kretanje koju je britanskim oficirima potpisao general Oksli (W. H. Oxley), komandant britanske sekcije Savezničke kontrolne komisije u Bugarskoj, a ruski oficiri za vezu dozvolu potpukovnika Zajceva iz sovjetske Vrhovne komande u Sofiji. Oni su objasnili da su ova dokumenta valjana na osnovu toga što Priština i Mitrovica spadaju u operativno područje Crvene armije i da na tom području takođe operišu i bugarske trupe. Smajević je odgovorio da borbu na ovom području vodi NOVJ, a da su bugarske i sovjetske trupe samo pomoćne snage i da dozvolu za ulazak i kretanje na jugoslovenskoj teritoriji može izdati samo Titova vlada i da su oni povredili jugoslovenski suverenitet. Naložio im je da napuste Niš i da se vrate u Sofiju.

Grupa je morala da se vrati neobavljenog posla. Razmatrana je mogućnost da se uloži protest vlasti u Beogradu, ali je zaključeno da za to nema pravne osnove, jer je Saveznička kontrolna komisija u Sofiji imala pravo koje je važilo samo na teritoriji Bugarske do granice iz 1941. godine.

Na traženje Forin ofisa britanska misija u Sofiji dala je objašnjenje da je dozvolila odlazak grupe u Jugoslaviju, jer su u Ibarskoj dolini još trajale borbe u kojima su učestvovale sovjetske i bugarske trupe, pa je zato smatrala da je dovoljna sovjetska dozvola za ulazak u zonu fronta, pogotovo što nije bila obaveštena o stanju organizacije vlasti na terenu u Srbiji.²⁴

Nakon ovog neuspešnog pokušaja da se dode u Mitrovicu bez konsultacije NKOJ-a odlučeno je da se o tom pitanju stupi u kontakt neposredno s Titom. Rezident-ministru u Kazerti, koji je, po svoj prilici, bio inicijator ove ekspedicije, naloženo je da ubuduće ne preduzima slične korake bez prethodne saglasnosti partizanskih vlasti i da više ne šalje pukovnika Bejlja, koji je zbog boravka u štabu Draže Mihailovića „persona non grata” u Jugoslaviji. Umetno toga ponovo je insistirano da se u inspekciju uputi major Heč iz Italije i da Maklejn (Meklean) obezbedi potrebnu dozvolu maršala Tita.²⁵

Rezident-ministar je odgovorio Forin ofisu da ni major Heč nije pogodna ličnost za upućivanje u Jugoslaviju, jer je i on duže

²⁴ PRO, FO 317, fasc. 44386 dok. br. R 20553/8/G/92 i fasc. 48851, dok. br. R 699/104/92.

²⁵ PRO, FO 371, fasc. 44386, dok. br. R 20553/8/G/92. „Selection Trust” se saglasio da u „Trepču” bude upućen major, ali je insistirao na što hitnijem upućivanju prave stručne ekipe zbog komplikovanosti postrojenja.

vreme bio oficir za vezu pri „Jugoslovenskoj kraljevoj gardi” i partizani ga smatraju svojim protivnikom. Zato je predložio da je najbolje ako u Jugoslaviju bude upućeno neko civilno lice koje je do rata bilo angažovano u Trepči kao stručnjak.²⁶

U međuvremenu Čester Biti je imao sastanak s predsednikom izbegličke vlade Šubašićem i izložio mu želju za upućivanje stručnjaka Kompanije u Trepču radi obezbeđenja vlasništva i početka proizvodnje. Šubašić ga je obavestio da je s Titom i članovima NKOJ-a imao razgovore o budućem ekonomskom razvitku Jugoslavije i uveravao ga da oni nemaju namjeru da sprovedu generalnu nacionalizaciju industrije i rudarstva, već pre svega onih kompanija koje su bile u nemačkom vlasništvu.²⁷

U to vreme u Beogradu je doneta odluka o formiranju Državne uprave narodne imovine (21. novembra 1944), koja je uvela kontrolu nad neprijateljskom imovinom i nad imovinom lica koja su odsutna do konačnog rešenja pitanja vlasništva. Sekretarijat ove uprave imenovao je direktore u preduzećima koja su došla u njegovu nadležnost. Između ostalih imenovan je i inženjer Vladimir Orovčić za direktora „Trepče”. Maklejn je tim povodom posetio Tita i zatražio objašnjenje šta znači imenovanje direktora Trepče. To je odgovorio da je dekret o imenovanju loše stilizovan i uveravao ga da nema govora o oduzimanju britanske imovine od strane jugoslovenskih vlasti, već da su preduzete mere samo privremene i imaju za cilj da obezbede proizvodnju rudnika i da se spreči upropasčivanje postrojenja zbog nemara.²⁸

Sledećeg dana Maklejn je ponovo bio primljen kod Tita, koji mu je izjavio da nema ništa protiv dolaska eksperata Kompanije u Mitroviću radi inspekcije postrojenja rudnika i topionice.²⁹

Čim je dobio obaveštenje o ovakovom Titovom stavu Forin ofis je pozvao Čestera Bitija da razmotre koga treba uputiti u Mitroviću. Čester Biti je predložio da budu upućeni Džejms Džekson (James Jackson), Čarls Forgan (Charles Forgan) i Banker (E. G. Bunker). Tako je konačno napuštena kombinacija sa upućivanjem majora Heča. Ostala je samo dilema da predstavnici Kompanije budu upućeni kao civili ili da im se da vojnička uniforma. Ove dileme razvejao je Maklejnov novi telegram u kome je javio da je Tito odobrio dolazak samo jednog civilnog stručnjaka i da bi njegov dolazak u uniformi mogao da izazove sumnjičenja.³⁰

Kompanija je prihvatala upućivanje samo jednog stručnjaka i predložila da to bude Džekson. Britanska ambasada je zatražila vizu i 18. maja 1945. godine javila Kompaniji da Džekson može da dođe u Jugoslaviju i da mu je odobren boravak od mesec dana.³¹

²⁶ PRO, FO 371, fasc. 48851, dok. br. R 389/104/92.

²⁷ PRO, isto, dok. br. R 104/104/92.

²⁸ PRO isto, dok. br. R 1146/104/92.

²⁹ Isto, dok. br. R 1263/104/92.

³⁰ Isto, dok. br. R 2509 i 2891/104/92.

³¹ PRO, FO 371, fasc. 48852, dok. br. R 8758/104/92.

On je 4. juna stigao i 18. juna krenuo iz Beograda za Mitrovicu.³²

Nakon obilaska postrojenja Džekson je 25. juna poslao prvi telegram u London, a 27. opširan izveštaj o stanju postrojenja i proizvodnji, koja je još pre njegovog dolaska obnovljena, zahvaljujući požrtvovanju rudara, koji su sprečili potapanje rudnika.

Njegov zaključak je bio da su Nemci eksplorativali rudnik bez dovoljno održavanja, pa su neophodni veliki radovi za dovođenje pogona u optimalno stanje i postizanje produktivnosti otpre početka rata. Za rudne rezerve je javio da su znatno iscrpljene, ali da je osnovno rudno telo ostalo.³³

Vlada DFJ je 26. juna 1945. godine objavila dekret kojim se svi vlasnici odsutni iz Jugoslavije pozivaju da u roku od 40 dana podnesu zahtev za obeštećenjem za štete nanete njihovoj imovini u Jugoslaviji u toku neprijateljske okupacije. Džekson je ocenio da Jugoslavija nema stručnjaka koji bi bili u stanju da procene namenu štetu Trepči, već da u tom cilju treba da se zatraži saglasnost za dolazak stručnjaka Kompanije iz Londona.³⁴

Džeksonov boravak od mesec dana bio je produžen sve do kraja 1945. godine. Pored toga, Kompanija je predložila da se odobri dolazak Bankera, Forgana i Hilija, koji bi izvršili procenu učinjene štete radi podnošenja zahteva za obeštećenjem. Džekson je zatražio od ministra rudarstva (Bane Andrejeva) dozvolu za dolazak pomenuće trojice, ali on ga je uputio da je za to nadležno Ministarstvo inostranih poslova, a kad dozvola bude data onda neće biti problema da im se omogući odlazak u Mitrovicu i obilazak pogona.³⁵

II

Dok su vođeni ovi pregovori u jugoslovenskoj štampi je 17. avgusta objavljen predlog zakona o nacionalizaciji celokupnog rudnog bogatstva u zemlji. Tim povodom je objavljena i izjava ministra industrije i predsednika Ekonomskog saveta (A. Hebranga) u kojoj se govorilo da su strani koncesionari ostvarivali dominantni politički uticaj u zemlji i surovom eksploracijom rudnika ostvarivali ogromne dividende, pri čemu je naveo podatke o zaradama kompanije „Trepča Mines“ i Francuske kompanije Borskih rudnika. On je takođe izjavio da zakonom neće biti eksproprijsan strani kapital investiran u jugoslovensko rudarstvo, već da će se to pitanje regulisati kasnijim pregovorima s vlasnicima. Britanski ambasador je odmah intervenisao kod ministra spoljnih poslova i ukazao da se uvodni deo predloga zakona ne slaže s izjavom koju je maršal Tito dao Maklejnu januara 1945. godine da britansko vlasništvo ne-

³² Isto, dok. br. 10365/104/92.

³³ On je takođe obavestio da je čuo da je proizvodnja rudnika namenjena za izvoz u Sovjetski Savez. (PRO, FO 371, fasc. 48853, dok. br. R 10883 i 11620 (104) 92.)

³⁴ PRO, FO 371, fasc. 48853, dok. br. R 11947/104/92.

³⁵ PRO, FO 371, fasc. 48854, dok. br. R 1278/104/92.

će biti oduzeto. Ministar je priznao to odstupanje i obećao da će to pitanje pokrenuti na sednici vlade.³⁶ U beleškama koje su povodom ovog izveštaja sačinjene u Forin ofisu zaključeno je da nema izgleda da se dobije poseban tretman britanskog vlasništva u jugoslovenskom rудarstvu i da se treba orijentisati na obezbeđenje fer-kompenzacije.

U avgustu Džekson je po drugi put došao u Mitrovicu i obišao sva postrojenja. U izveštaju koji je poslao upravi Kompanije tvrdio je da nije mogao dobiti precizne podatke o produkciji i finansijskim efektima kao i da se opšte stanje pogona pogoršava zbog nestručnog rukovođenja i organizacije posla.³⁷ U pismu od 22. avgusta izvestio je da se očekuje da postojeća Skupština prihvati predlog zakona o poništavanju svih koncesija i sugerisao je da se od jugoslovenske vlade zatraže uslovi pod kojima bi strane kompanije nastavile eksploataciju. Uprava Kompanije je na to odgovorila da će obustaviti svaku dalju akciju dok upravni odbor ne razmotri situaciju i zauzme stav.³⁸ Forin ofis je zaključio da ukoliko zakon bude usvojen Velika Britanija bi trebalo da bez protesta prihvati ovu odluku jugoslovenske vlade, a da napori budu koncentrisani na dobijanje realne kompenzacije za eksproprijanu britansku imovinu. Predlog zakona je predviđao mogućnost da se postigne sporazum sa stranim firmama koje su već vršile eksploataciju na dobijenim koncesijama za nastavak njihovog rada. Međutim, Forin ofis je smatrao da karakter nove vlasti u Jugoslaviji ne garantuje efikasnu kontrolu stranih kompanija nad radom rudnika. Forin ofis je takođe zaključio da jugoslovenska vlada ima nameru da o otkupu rudarskih postrojenja pregovara se svakom kompanijom ponaosob ali da britanska vlada treba da traži da ona vodi pregovore u ime kompanija i da postigne generalni sporazum s jugoslovenskom vladom.³⁹

S ovim stavom saglasili su se i Ministarstvo za prekomorsku trgovinu i Ministarstvo finansija, pri čemu je poseban akcenat stavljen na način otplate i mogućnosti izvoza proizvoda bivših britanskih kompanija u Englesku.⁴⁰

Pred kraj septembra 1945. godine došlo je do obrta. Jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova je 26. septembra uputilo notu britanskoj ambasadi u kojoj je izjavilo da je ovlašćeno od kompetentnih organa vlasti da izjavи da će budući status britanskih ekonomskih i finansijskih interesa u Jugoslaviji biti na pravi način zaštićeni i da neće biti odlaganja u vraćanju britanske imovine njihovim vlasnicima. Kompanija je odmah odgovorila Džeksonu da

³⁶ PRO, isto, dok. br. R 13951/104/92.

³⁷ PRO, isto, dok. br. R 13951/104/92.

³⁸ PRO, FO 371, fasc. 48854, dok. br. R 14915/104/92 i fasc. 43855, dok. br. R 15897/104/92.

³⁹ Kao nap. 34.

⁴⁰ PRO, FO 371, fasc. 48854, dok. br. R 15299/104/92.

ako jugoslovenska vlada zaista misli da vrati imovinu britanskim vlasnicima, Kompanija mora da ima tačne podatke o uslovima pod kojima može da organizuje proizvodnju pre nego što pošalje u Jugoslaviju svoje osoblje da preuzme kontrolu nad proizvodnjom. Tek kada takav sporazum bude postignut između jugoslovenske vlade, Kompanije i britanske vlade, Kompanija bi poslala svoje stručno osoblje da proceni stanje rudnika i potreбno ulaganje kapitala da bi rudnik radio na stvarnoj ekonomskoj osnovi, jer, u suprotnom Kompanija bi ušla u proizvodnju bez prethodnog regulisanja mnogih administrativnih i finansijskih pitanja od kardinalnog značaja.⁴¹

O ovom pitanju razgovarao je Dikin s državnim podsekretarom za inostrane poslove generalom Velebitom 1. oktobra 1945. godine. Velebit je izjavio da je vlada došla do zaključka da u naredne dve do tri godine neće biti u stanju da nacionalizuje rudničke i koncesije u vlasništvu stranog kapitala, jer ako bi to učinila morala bi da isplati obeštećenje vlasnicima ili u gotovom ili izvom robe, a ona nije u stanju da podnese takvo finansijsko opterećenje. Što se tiče Trepče, Velebit je izjavio da vlada želi da s Kompanijom postigne kratkoročni sporazum i naglasio da vlada smatra svojim vlasniшtvom sve zgrade i instalacije koje su izgradili Nemci, te da svaki sporazum mora da ima to u vidu.⁴²

Ministarstvo inostranih poslova je sredinom oktobra uputilo i pismenu notu britanskoj ambasadi u Beogradu u kojoj je obavestilo da je vlada odlučila da ubrza proces prenošenja uprave nad britanskim industrijskim preduzećima koja su privremeno pod kontrolom države njihovim zakonitim vlasnicima. Naglašeno je da će ovaj transfer biti izvršen pojedinačno, ali je izražena spremnost i za specijalne sporazume, ako se za to ukaže potreba.⁴³

Uskoro je i u britanskoj štampi objavljena izjava Edvarda Kardelja od 17. oktobra 1945. godine da rudarski i industrijski pogoni u Jugoslaviji koji su britansko vlasništvo neće biti nacionalizovani i da će predlog zakona biti povučen. Ovu vest je potvrdio i Dikin u izveštaju od 23. oktobra.⁴⁴

Ove izjave jugoslovenske vlade su analizirane na sastanku predstavnika svih britanskih kompanija koje su imale interes u Jugoslaviji održanom u Forin ofisu. Zaključeno je da se ne prihvati predlog jugoslovenske vlade da pregovore vodi pojedinačno sa zainteresovanim britanskim firmama, već da pregovore u ime svih firmi vodi britanska vlada. Takođe je zauzet stav da se podnese zahtev da jedna tehnička misija, sastavljena od predstavnika Kompanije „Trepča Mines“ pode u Jugoslaviju i izvrši pregled svih

⁴¹ PRO, FO 371, fasc. 48855, dok. br. R 16745/104/92.

⁴² PRO, isto, dok. br. R 17567/104/92.

⁴³ PRO, isto, dok. br. R 18201/104/92.

⁴⁴ Pukovnik Dikin je potvrdio da je tačna Kardeljeva izjava da vlada želi da sklopi sporazume sa stranim vlasnicima koji su voljni da obnove rad u Jugoslaviji. (PRO, FO 371, fasc. 48855, dok. br. R 18075 (104) 92.)

pogona u britanskom vlasništvu. Pre nego što uzmu u razmatranje mogućnost otpočinjanja rada u pogonima u Jugoslaviji, kompanije su tražile da im budu obezbedeni sledeći uslovi:

1) da im se daju pravične olakšice za rad, 2) da profit mogu izvoziti na zadovoljavajući način, 3) da će biti obezbeđen nesmetani transport za pogon rudnika i 4) da jugoslovenska vlada da garancije da ne čeka samo na momenat kad rudarski pogoni budu doveđeni u optimalno proizvodno stanje da bi ih onda ekspropisala.⁴⁵

Početkom novembra jugoslovenska vlada je dala dozvolu za dolazak Hilija, Forgana i Bankera, koji su, zajedno s Džeksonom kao predsednikom, imali da predstavljaju tehničku misiju, iza koje stoje britanska vlada i ambasada u Beogradu. Misija je imala da izvrši procenu stanja u Trepči i drugim britanskim rudarskim koncesijama, kao i potrebna ulaganja za dovođenje postrojenja i proizvodnje na nivo otpre početka rata.⁴⁶

Krajem decembra 1945. godine jugoslovenski ambasador u Londonu Ljubo Leontić uputio je Forin ofisu notu u kojoj je izneo predlog jugoslovenske vlade da se, radi regulisanja pitanja stranog kapitala u Jugoslaviji, formiraju mešovite komisije sa zainteresovanim zemljama. Forin ofis je prihvatio ovu inicijativu, ali je formiranje komisije uslovio davanjem ulaznih viza britanskim stručnjacima radi obilaska postrojenja i podnošenja izveštaja o njihovom stanju. U tom smislu je informisana i ambasada u Beogradu, koja je preduzela korake u Ministarstvu inostranih poslova, gde je dobila obećanje da će vize britanskim stručnjacima biti date.⁴⁷

Jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova uputilo je 14. januara 1946. godine britanskoj ambasadi notu u kojoj je pozvalo britanske članove mešovite komisije da dođu u Beograd radi početka pregovora, ali je Forin ofis početak rada mešovite komisije uslovio prethodnom inspekcijom britanske imovine u Jugoslaviji.⁴⁸

Paralelno s ovim pregovorima vođeni su i pregovori o upućivanju jugoslovenske trgovinske delegacije u London radi potpisivanja trgovinskog sporazuma. Maršal Tito je 15. januara 1946. go-

⁴⁵ Upravni odbor Kompanije „Trepča Mines“ prihvatio je da preuzeme vodeću ulogu i da njegovi stručnjaci sačinjavaju tehničku misiju, ali je tražio da i druge zainteresovane kompanije odrede po jednog svog stručnjaka za obilazak rudnika. Takođe je tražio da tehnička misija bude pod pokroviteljstvom vlade i tako dobije zvaničan karakter. (PRO, FO 371, fasc. 48855, dok. br. R 18201 i 18246 (104) 92.)

Međutim, samo je Kompanija „Central European Mines“ prihvatile da uputi jednog svog predstavnika kao člana tehničke misije, a druge kompanije su prepustile zaštitu svojih interesa Kompaniji „Trepča Mines“. (PRO, FO 371, fasc. 48855, dok. br. R 18246/104/92.)

⁴⁶ PRO, FO 371, fasc. br. 48856, dok. br. R 19210/104/92. Kompanija „Central European Mines“, koja je imala vlasništvo nad rudnikom „Mežice“, odredila je kao svog predstavnika inž. Lidera (Leader) koji bio direktor rudnika između 1939. i 1941. godine.

⁴⁷ PRO, FO 371, fasc. 48857, dok. br. R 21870/104/92 i fasc. 59471, dok. br. R 521/196/92.

⁴⁸ PRO, FO 371, fasc. 59471, dok. br. R 824/196/92.

dine insistirao kod britanskog ambasadora Stivensona da delegacija ode u London dok se tamo nalazi Edvard Kardelj.⁴⁹

Jugoslovenska trgovinska delegacija, na čelu s ministrom spoljne trgovine Nikolom Petrovićem, stigla je u London 22. februara 1946. godine. Zadatak delegacije bio je da zaključi trgovinski sporazum kao početak uspostavljanja trgovinskih odnosa sa Zapadom i da postigne sporazum o povraćaju jugoslovenske imovine u Velikoj Britaniji. Međutim, čim je dobila izveštaj o prispeću jugoslovenske trgovinske delegacije u London, uprava Kompanije „Trepča Mines“ je sugerisala Forin ofisu da pregovori s njom ne počnu dok jugoslovenske vlasti ne daju dozvolu Bankeru i Hiliju, koji su stigli u Beograd 3. februara, da obidu pogone u Trepči. Forin ofis je ovo uvažio i stavio do znanja Nikoli Petroviću da britanska vlada neće moći da prihvati trgovinski sporazum dok ne budu garantovani britanski interesi u Jugoslaviji. Isti stav je ponovljen i od strane britanskog Ministarstva trgovine.⁵⁰ N. Petrović je na ove primedbe izjavio da bi bilo lakše ako bi bile formirane mešovite komisije koje bi razmatrale pitanje britanske imovine u Jugoslaviji pre nego što izvrše obilazak pogona, ali je na insistiranje državnog sekretara Franeta Bevina prihvatio da najpre bude izvršen pregled pogona, pa onda da počne rad mešovite komisije.⁵¹ Pošto su Trepčini predstavnici već mesec dana bili u Beogradu, a nisu dobili dozvolu za odlazak u Mitrovicu, Nikoli Petroviću je 4. marta Ministarstvo trgovine uputilo pismo u kome je, podsećajući na izjavu maršala Tita od 16. januara insistiralo da se ova dozvola dâ i time uslovilo dalje pregovore s trgovinskom delegacijom.⁵² Posle nekoliko dana Džekson, Banker, Forgan i Hili dobili su dozvolu za obilazak pogona u Trepči.⁵³ Oni su završili pregled postrojenja i početkom aprila vratili su se u Beograd, a 3. aprila Hili se iz Beograda vratio u London. Nakon toga britanski ambasador je 10. aprila obavestio notom Ministarstvo inostranih poslova da prihvata formalno sazivanje prve sednice Mešovite komisije, s tim da se ne počinje ni s kakvim konkretnim pregovorima niti saziva druga sedница dok ne bude završen pregled svih pogona u britanskom vlasništvu i dok se ne dobiju izveštaji o njihovom stanju.

Međutim, već tada su se pojavili znaci da Kompanija „Trepča Mines“ nije mnogo zainteresovana za preuzimanje pogona u Jugoslaviji i organizovanje proizvodnje, jer se sumnjalo da bi nova vlast u Jugoslaviji dozvolila da se proizvodnja organizuje na pred-

⁴⁹ PRO, isto, dok. br. R 1265/196/92.

⁵⁰ Uprava Kompanije obavestila je Džeksona da je u Londonu prema jugoslovenskoj delegaciji zauzet „čvrst stav“, ali da je ishod pregovora neizvestan „jer imamo posla s neracionalnim Ijudima“. (PRO, FO 371, fasc. 59473, dok. br. 3224 i 3501/196/92.)

⁵¹ PRO, FO 371, fasc. 59474, dok. br. R 3389 i 3697/196/92.

⁵² PRO, isto, dok. br. R 3783/196/92. U istom duhu britanska ambasada u Beogradu uputila je 4. marta notu jugoslovenskom Ministarstvu inostranih poslova. (PRO, isto, dok. br. R 4301/196/92.)

⁵³ PRO, FO 371, fasc. 59474, dok. br. R 3773/196/92.

ratnim osnovama i zato što je ocenjeno da vrednost koncesije opada usled povećanja troškova proizvodnje koju je organizovala jugoslovenska vlada sa svojim ljudstvom.⁵⁴

Polazeći od toga, posle razgovora sa Česterom Bitijem, u Forin ofisu je zaključeno da pred Mešovitom komisijom „Trepča Mines“ treba da nastoji da postigne sledeće:

1. da dobije svoju koncesiju s punim pravima organizacije proizvodnje;

2. ako to ne bude prihvачeno, što je očekivano, da preuzme organizaciju proizvodnje kao komisionar jugoslovenske vlade sa znatnom slobodom izbora u odlučivanju u pogledu rada rudnika i izvoza olova;

3. ako se ne postignu prihvatljivi uslovi za učešće u proizvodnji, da se postavi zahtev za kompenzacijom koja bi mogla da se sastoji u dobijanju dela prihoda od izvoza olova i cinka u formama i drugoj konvertibilnoj valuti.⁵⁵

Ministarstvo trgovine se nije saglasilo da se pitanje Trepče iznese pred Mešovitu komisiju pre nego bude završen pregled svih britanskih interesa u Jugoslaviji, a kako neke zainteresovane kompanije nisu ni postavile zahtev za upućivanjem njihovih ljudi u Jugoslaviju, Mešovita komisija, koja se sastala prvi put u aprilu 1946. godine i odlučila da sledeću sednicu sazove posle dobijanja izveštaja o stanju svih rudarskih pogona u britanskom vlasništvu, nije se ponovo sastala sve do decembra 1946. godine.

Početkom decembra 1946. godine nastupila je nova situacija, jer je 5. decembra Savezna narodna skupština usvojila Zakon o nacionalizaciji privatnih industrijskih preduzeća, koji je obuhvatio sva preduzeća saveznog i republičkog značaja, što se odnosilo i na sve britanske interese u Jugoslaviji. Otplata naacionalizovanih preduzeća bila je predviđena u državnim bonovima, sem u specijalnim slučajevima u kojima je vlada mogla da odluči da isplata bude u gotovom novcu odjednom ili u ratama. Zakon je takođe predviđao i mogućnost da savezna vlada i republičke vlade mogu poveriti privatnim preduzetnicima eksploraciju naacionalizovanih preduzeća.

U Forin ofisu ovaj zakon nije primljen s iznenadenjem. U belešci koja je tim povodom sačinjena naglašeno je da je još ranije bilo jasno da je jugoslovenska vlada, uprkos izraženoj spremnosti da vrati imovinu britanskim vlasnicima, u stvari nameravala da pod određenim uslovima njima poveri organizaciju proizvodnje

⁵⁴ PRO, FO 371, fasc. 59476, dok. br. R 5419, 5507, 5627 i 5890/196/92 i fasc. 59479, dok. br. R 7753 i 7798/196/92.

Uprava Kompanije „Trepča Mines“ pozvala je 8. maja Džeksona U London radi referisanja, a u njegovom odsustvu ga je u svojstvu zvaničnog predstavnika Kompanije zamjenjivao Forgan (PRO, FO 371, fasc. 59478, dok. br. R 7287/196/92.) O rezultatu obilaska pogona Džekson, Forgan i Banker podneli su 6. maja veoma opširan izveštaj o svim pogonima, rudnicima i o opšploataciji u toku nemacke okupacije (PRO, FO 371, fasc. 59479, dok. br. R 7603(196)92.)

⁵⁵ PRO, FO 371, fasc. 59479, dok. br. R 7798(196)92.

kao komisionarima i da je Kompanija „Trepča Mines” bila takođe svesna ove intencije i razmišljala je da organizuje proizvodnju u svojim rudnicima za račun jugoslovenska vlade pod odgovarajućim uslovima koji bi garantovali transfer njenog profita u konvertibilnoj valuti. Ocenjeno je takođe, da je jugoslovenska vlada donela ovaj zakon u cilju stvaranja jače osnove za postizanje takvog rešenja i za pregovore u Mešovitoj komisiji.⁵⁶

Ovom pitanju bila je posvećena 5. januara 1947. godine jedna sednica u Forin ofisu, kojoj je predsedavao britanski ambasador u Beogradu Pik (C. Peak). On je izneo da se jugoslovenska privreda oblikuje po sovjetskom modelu i da neće biti mesta za rad stranih kompanija. Kao jednu kompaniju koja bi mogla na osnovu člana 21. Zakona o nacionalizaciji da posluje kao vladin komisionar označio je Kompaniju „Trepča Mines”. Prema tome, osnovno pitanje kome je posvećena pažnja bilo je pitanje kompenzacije za nacionalizovanu imovinu. Procenjeno je da vrednost nacionalizovanih britanskih preduzeća i prava iznosi oko 10 miliona funti sterlinga. Kalkulisalo se i sa zaplenom jugoslovenske imovine u Velikoj Britaniji ukoliko jugoslovenska vlada ne bi pokazala spremnost za pravičnu kompenzaciju. Ova imovina se cenila na oko 330 hiljada funti sterilinga, a uključujući brodove, na 3-4 miliona funti. Zaključeno je da ambasador Pik posle povratka u Beograd zatraži od vlade da odmah objavi memorandum o kompenzacijama britanskim vlasnicima i da se odredi datum sastanka Mešovite komisije. Takođe je zaključeno da britanska vlada ne potpisuje nikakav trgovinski ili finansijski ugovor sve dok ne bude postignut zadovoljavajući sporazum s jugoslovenskom vladom o kompenzaciji.⁵⁷

U skladu sa zaključcima pomenute sednici britanska ambasada u Beogradu uručila je 8. januara notu Ministarstvu inostranih poslova u kojoj je naglasila da britanska vlada ni na koji način ne raspravlja o pravu jugoslovenske vlade da nacionalizaciju britanskog imovinu, pod uslovom da platí realnu kompenzaciju njenim vlasnicima u funtama sterlinga i zatražila je objašnjenje o tome kakve predloge ima jugoslovenska vlada za ispunjenje ove obaveze. Takođe je naglašena potreba za sastanak Mešovite komisije radi rešavanja pitanja nacionalizovane britanske imovine. Ministarstvo inostranih poslova je odgovorilo da će u skladu sa Zakonom o nacionalizaciji uskoro biti objavljen dekret o kompenzaciji vlasnicima nacionalizovanih preduzeća i svi će imati mogućnost da učestvuju u proceduri određivanja visine nadoknade, tako da nije

⁵⁶ PRO, FO 371, fasc. 59486, dok. br. R 17674 i 17680(196)92.

⁵⁷ Konstatovano je da britanska vlada ima teškoća da nađe odgovarajućeg čoveka koji bi bio druga ličnost u Mešovitoj komisiji, čiji je predsednik bio ambasador u Beogradu, zbog čega Komisija neće moći da sastane pre februara.

⁵⁸ PRO, FO 371, fasc. 67347, dok. br. R 1308/21/92 i fasc. 67348, dok. br. R 2372/21/92)

potrebno da se pitanje kompenzacije britanskim vlasnicima iznosi pred Mešovitu komisiju.⁵⁸

Ovaj stav jugoslovenske vlade ocenjen je u Londonu kao nastojanje da se oslabe pozicije britanskih vlasnika. Zato britanska vlada nije odustajala od iznošenja ovog predmeta pred Mešovitu komisiju. Istovremeno najvažnije britanske firme koje su imale imovinu u Jugoslaviji formirale su Zajednički komitet koji je stalno bio u kontaktu s nadležnim ministarstvima i o svim pitanjima zauzimao stav o kome su službena, državna nadleštva vodila računa i zastupala ga u pregovorima.⁵⁹ Da bi se učinio snažan utisak na jugoslovensku vladu, pitanje nacionalizacije pokrenuto je u Donjem domu kao parlamentarno pitanje, na koje je vlast dala odgovor u kome je naglašeno da vlast smatra da je najpogodniji metod za rešenje pitanja kompenzacije njegovo raspravljanje u Mešovitoj jugoslovensko-britanskoj komisiji. O tom pitanju održana je i interministarска konferencija u Forin ofisu i zauzet stav da se instruiše ambasador u Beogradu da u odgovoru jugoslovenskoj vlasti energično insistira na formiranju Mešovite komisije. I francuski ambasador u Beogradu je vršio pritisak na jugoslovensku vlast, pošto je i Francuskoj upućena nota o izlišnosti Mešovite komisije.⁶⁰

Pored pismene note uručene Ministarstvu inostranih poslova 13. marta, britanski ambasador je 22. marta 1947. godine imao i razgovor s pomoćnikom ministra inostranih poslova Velebitom, kojom prilikom je izneo dopunske argumente u prilog neophodnosti sazivanja Mešovite komisije. Velebit se složio da će pitanje kompenzacije morati biti rešeno između dveju vlasti bez obzira na proceduru koja bude usvojena.⁶¹

On je 5. aprila predao zvaničan odgovor jugoslovenske vlade na notu od 13. marta u kome je prihvaćeno da pitanje kompenzacije bude regulisano bilateralnim vladinim pregovorima. Ovo je u Forin ofisu ocenjeno kao zaokret nabolje i odmah su preuzete konsultacije s nadležnim ministarstvima i Zajedničkim komitetom zainteresovanih firmi za dalje vođenje pregovora.⁶²

Pri tome su predstavnici Kompanije „Trepča Mines“ predlagali da se Jugoslaviji onemogući prodaja Trepčinih proizvoda na Zapadu i da joj se tako uskrati priliv deviza koje su joj neophodne za nabavku opreme i da joj se onemogući nabavka materijala u Velikoj Britaniji, kako bi se pojačao pritisak da prihvati sporazum o kompenzacijama. U tom cilju data je instrukcija Forin ofisa bri-

⁵⁸ PRO, FO 371, fasc. 67348, dok. br. R 2802(21)92.

⁵⁹ PRO, isto, dok. br. R 3045, 3392, i 3429(21)92.

⁶⁰ Sličan predlog potekeao je i od Ministarstva trgovine, koje je predložilo da se od jugoslovenske vlade zatraži saglasnost za dolazak britanske zvanične vladine delegacije, bez određivanja njenog naziva. (PRO, FO 371, fasc. 67348, dok. br. R 3947 i 4012(21)92 i fasc. 67349, dok. br. R 4072(21)92.)

⁶² PRO, FO 371, fasc. 67349, dok. br. R 4644 i 5381(21)92.

tanskoj ambasadi u Beogradu da izjavi da se potpisivanje ekonomskih ugovora s Jugoslavijom uslovljava prethodnim postizanjem sporazuma o kompenzaciji.⁶³

Početkom maja britanski deo Komisije izradio je listu potraživanja za kompenzaciju nacionalizovane imovine u Jugoslaviji. Lista je sadržala 21 firmu, a ukupan iznos kompenzacije određen je na 11 341 976 funti sterlinga ili 2 252 574 439 dinara. Od toga na Kompaniju „Trepča Mines“ otpalo je 6 719 532 funte ili 1 417 821 250 dinara.⁶⁴

Članovi britanskog dela Mešovite komisije krenuli su iz Londona za Beograd 21. maja, a 3. juna 1947. godine održana je prva sednica. Na njoj nije postignut napredak, jer je jugoslovenska strana želela da se pregovara na bazi jedne globalne sume za obeštećenje svih potražioca kompenzacije, ali je nastojala da navede britanske delegate da oni iznesu takav prilog. Ovakvo rešenje je za britanske kompanije bilo manje poželjno, ali s njim su one računale već pre početka rada Komisije i o tome obavestile Forin ofis. Međutim, britanski ambasador, kao predsednik britanskog dela Komisije, nije htio da izade s tim predlogom, već je insistirao na pojedinačnom razmatranju svakog zahteva.⁶⁵

Britanci su u toku pregovora izneli zahtev za kompenzacijom u ukupnom iznosu od 18 miliona funti sterlinga, od čega 11 miliona za industrijsko vlasništvo, 1,5 milion za trgovачke dugove, 5,5 miliona za ratnu štetu i 100 000 funti za privatno vlasništvo. Nakon ovakvog zahteva pregovori su dospeli u krizu i 12. juna su odloženi na neodređeno vreme. Jugoslovenska vlada je na jednom nezvaničnom sastanku s britanskim ambasadorom i Neelom Bekerom, koji je došao u posetu Beogradu, iznela svoj predlog za sporazum. Ona je ponudila kao globalnu sumu za kompenzaciju svim britanskim vlasnicima 3 miliona funti sterlinga, od čega 25% plativo odmah u gotovom, a 74% u ratama u toku narednih pet godina. Ovakav sporazum za kompenzaciju uslovljen je s jugoslovenske strane potpisivanjem trgovinskog ugovora kojim bi se omogućio plasman jugoslovenske hrane, drveta i minerala na britansko tržište kao i nabavka opreme i materijala potrebnih za izvršenje zadataka prvog petogodišnjeg plana.⁶⁶

Posle prekida pregovora i povratka članova britanskog dela Mešovite komisije u London održana je 25. juna interminstarska konferencija u Forin ofisu na kojoj je saslušan izveštaj Komisije, analizirana nastala situacija i zauzeti stavovi za dalje pregovore. Pošto je zaključeno da je globalna suma za kompenzacije, kako je predložila jugoslovenska strana, jedini način da se dobije kompen-

⁶³ PRO, isto, dok. br. R 47361 i 5006(21)92.

⁶⁴ PRO, isto, dok. br. R 6168/21/92.

⁶⁵ PRO, FO 371, fasc. 67350, dok. br. R 7690(21)92.

⁶⁶ PRO, isto, dok. br. R 8351 i 9717/21/92.

zacija u konvertibilnoj valuti, prihvaćen je ovaj princip.⁶⁷ Ocenjeno je da spremnost jugoslovenske vlade za pregovore i postizanje sporazuma neće trajati dugo, pa je zato zaključeno da se ubrzaju pregovori i sporazum postigne u toku od najviše dva meseca. Što se tiče visine zahteva koje je britanska strana postavila zauzeto je stanovište da nema nikakve mogućnosti da se od jugoslovenske vlade traži kompenzacija za ratnu štetu, pa da suma od 5,5 miliona koja je figurirala u zahtevu mora da se izbací⁶⁸, ali da se formalno ne odriče od prava za ratnu štetu, koje bi moglo da se postavi ako iskrne neka zgodna prilika. Jugoslovenska ponuda od 3 miliona funti sterlinga kao globalna suma za kompenzaciju svim vlasnicima nacionalizovanih preduzeća ocenjena je kao početna osnova za dalje pogadanje i izraženo je uverenje da može da se postigne da ona bude podignuta na 6 miliona funti sterlinga.⁶⁹

Pošto je britanska vlada zaključenje trgovinskog i drugih sporazuma ekonomski i finansijske prirode uslovjavala postizanjem sporazuma o kompenzaciji, a jugoslovenska vlada je postizanje ovog sporazuma uslovila potpisivanjem trgovinskog ugovora, zauzeto je stanovište da se pregovori o oba pitanja vode paralelno i ugovori potpišu istovremeno.

Ovaj stav britanske vlade bio je rezultat velike potrebe za uvozom hrane iz Jugoslavije, a isto tako drveta, olova i drugih rudarskih sirovina. Ona je takođe osećala veliku potrebu da plasira svoje proizvode na jugoslovenskom tržištu, ali nije bila sigurna da li će imati onu opremu koju jugoslovenska vlada bude tražila. U svakom slučaju želela je da ubrza pregovore i postigne sporazum pre nego što takvi sporazumi budu postignuti s drugim zemljama. Što je jugoslovenska vlada pokazala takvu spremnost da razvije trgovinske odnose s Velikom Britanijom pripisivano je njenom uviđanju da ne može očekivati potrebnu ekonomsku pomoć od Sovjetskog Saveza i da potrebnu opremu za izvršenje petogodišnjeg

⁶⁷ U stvari još pre odlaska članova Mešovite komisije za Beograd kompanija „Trepča Mines“ i Zajednički komitet računali su s takvom mogućnošću i izrazili spremnost da je prihvate, iako bi pojedinačna procena više odgovarala njihovim interesma. Treba reći da je ovaj princip prihvачen samo kad je u pitanju nacionalizovana imovina (industrijska i rudarska preduzeća), a sva ostala privatna imovina i trgovački dugovi bili su predmet posebnog sporazuma.

⁶⁸ Još pre početka pregovora u Beogradu jugoslovenska vlada je stavila do znanja da kompanije čiji su rudnici nacionalizovani ne mogu računati s dobijanjem ratne štete, već da ona pripada jugoslovenskoj državi, koja će britanskim vlasnicima isplati kompenzaciju za nacionalizovana preduzeća. Forin ofis je ovaj stav jugoslovenske vlade prihvatio kao ispravan i nije stavio nikakav prigovor, pa je očigledno da je unošenje ove sume u zahtev za kompenzacijama imalo za cilj samo povećanje opšte sume, kako bi se kasnijim povlačenjem ovog zahteva izbeglo veće umanjenje drugih stavki.

⁶⁹ Iz jednog drugog dokumenta se vidi da je Forin ofis računao da se jugoslovenska ponuda može podići na 5 miliona funti i da bi takva globalna suma bila prihvatljiva za Britaniju. (PRO, FO 371, fasc. 67351, dok. br. R 9335(21)92.)

plana industrijalizacije ne može da nabavi kod malih evropskih zemalja kao što su Švajcarska i Švedska.

O svim ovim stavovima obavešten je i ambasador u Beogradu, kome je naloženo da odmah stupi u kontakt s jugoslovenskom vladom i predloži nastavak pregovora u Londonu sredinom avgusta 1947. godine.⁷⁰

Jugoslovenska vlada je prihvatile ovaj predlog i 12. avgusta petnaestočlana jugoslovenska delegacija je otputovala u London.

U međuvremenu na jednoj sednici u britanskom Ministarstvu trgovine, održanoj 7. avgusta 1947. godine, izvršena je revizija liste zahteva za kompenzacijom i ukupna suma je od 11 341 976 funti smanjena na 9 031 800 funti. Pored toga, bilo je deset britanskih kompanija koje su posedovale akcije raznih jugoslovenskih preduzeća koja su bila nacionalizovana u ukupnoj vrednosti od 931 200 funti, tako da je ukupna suma određena na 9 963 000 funti sterlinga. I suma predviđena kao kompenzacija kompaniji „Trepča Mines“ za njenu nacionalizovanu imovinu u Jugoslaviji, koja je prvo bitno bila određena na 6 719 532 funte smanjena je na 3 447 000 funti sterlinga.⁷¹

Pregovori koji su vođeni u Londonu obuhvatili su sem kompenzacije za nacionalizovanu imovinu i pitanje trgovinskog ugovora, pitanje regulisanja jugoslovenskih dugova, pitanje jugoslovenske imovine u Velikoj Britaniji i druga pitanja. Britanskoj strani je bilo jasno da ako ne bude postignut sporazum o trgovinskom ugovoru, neće ništa biti ni od sporazuma o kompenzaciji. Pošto je, kao što je napred rečeno, bila jako zainteresovana za postizanje trgovinskog sporazuma, ona je u pitanju kompenzacije išla na popuštanje i odstupanje od suma koje je najpre postavila kao svoj zahtev za kompenzacijom. Početkom novembra britanski zahtev za globalnom sumom za kompenzaciju smanjen je na 6 miliona funti sterlinga, ali je zaključeno da će biti srećna ako se postigne i 4 miliona. Vladini predstavnici obratili su se Zajedničkom komitetu zainteresovanih firmi za kompenzaciju da one iznesu koju najmanju sumu su spremne da prihvate, ali je sugerisano da bi trebalo da se zadovolje sa 3 miliona funti sterlinga, ma koliko to bila teška odluka.⁷²

Pregovori su prekinuti u decembru 1947. godine i nastavljeni sredinom januara 1948. godine, ali ni ovog puta nisu doveli do sporazuma i u aprilu su ponovo prekinuti, a nastavljeni u maju. Glavni uzrok protezanja pregovora predstavljala je činjenica što je jugoslovenska delegacija glavno težište stavila na postizanje dugo-ročnog ekonomskog sporazuma i na isporuku opreme iz Velike Britanije za čeličnu, hemijsku i druge industrijske grane i to s tačno određenim rokovima, što britanska delegacija nije prihvatile. Dok je jugoslovenska delegacija stajala na stanovištu da ne može biti

⁷⁰ PRO, FO 371, fasc. 67351, dok. br. R 8809/21/92. i 9335/21/92.

⁷¹ PRO, FO 371, fasc. 67352, dok. br. R 11046/21/92.

⁷² PRO, FO 371, fasc. 67354, dok. br. R 15103/21/92.

sporazuma o kompenzacijama bez dugoročnog ekonomskog ugovora, britanska delegacija je isticala da ne može biti ni kratkoročnog ekonomskog ugovora bez sporazuma o kompenzacijama. Razlog za ovakav stav bilo je uverenje britanske strane da jugoslovenska vlada nije u stanju da vrši isplate po kompenzacijama, pa je zato nastojala da one budu unete u kratkoročni ugovor o ekonomskoj saradnji i na taj način sigurno i na vreme realizovane.

Do parafiranja provizornog trgovinskog ugovora, sa važnošću od godinu dana, došlo je 5. oktobra 1948. godine, ali njegovo potpisivanje je bilo odloženo do postizanja sporazuma o kompenzacijama. Posle dugih pregovora postignuta je saglasnost za globalnu sumu od 4 miliona funti sterlinga, a ostalo je još da se utvrdi način isplate. Sredstva za isplatu trebalo je da se obezbede jugoslovenskim pozitivnim trgovinskim saldom, zato je provizorni trgovinski ugovor predviđao jugoslovenski izvoz u Veliku Britaniju u iznosu od 14,7 miliona, a uvoz iz Veleike Britanije u iznosu od 11,4 miliona funti sterlinga.⁷³

Prilikom potpisivanja trgovinskog ugovora trebalo je istovremeno da bude parafiran sporazum o kompenzacijama. Međutim, 5. novembra jugoslovenska delegacija je predala britanskoj jedan memorandum u kome je precizirano da se suma od 4 miliona funti odnosi na svu britansku imovinu u Jugoslaviji nacionalizovani do tada, a prvo bitni predlog sporazuma predviđao je da se usaglašena suma odnosi na preduzeća nacionalizovana zakonom od 1946. i 1948. godine. Britanska delegacija je na jugoslovenski memorandum odgovorila da šira osnova koju on predviđa može biti predmet dopunskog sporazuma, jer imovina nacionalizovana mimo pomenuta dva zakona iznosi još oko jedan milion funti sterlinga.⁷⁴ Sporazum je konačno postignut i parafiran 23. decembra 1948. godine. Prema njemu, jugoslovenska vlada je prihvatala obavezu da isplati britanskoj vladji 4,5 miliona funti sterlinga za svu imovinu građana Veleike Britanije, kao i njenih dominiona i kolonija, nacionalizovanu po svim osnovama do dana potpisivanja sporazuma. Od ukupne sume 10% (450 000 funti sterlinga) je moralo biti uplaćeno u toku 1949. godine, a ostalih 90% (4 050 000 funti sterlinga) u ratama, o čemu je sporazum imao da bude potpisana u toku pregovora za dugoročni ekonomski ugovor.⁷⁵

Sav kapital britanskih vlasnika plasiran u Jugoslaviji bio je sveden na odgovarajući broj jedinica vrednosti, pa je ukupna suma dobijena za obeštećenje podeljena na ukupan broj jedinica i svaki vlasnik je dobio odgovarajuću sumu, srazmernu broju jedinica. U slučaju vlasnika akcija kompanije „Trepča Mines“ dobijeni iznos za obeštećenje bio je za oko 25% veći od nominalne vrednosti akcija. Iz toga se može zaključiti da je isti odnos važio i za sve ostale vlasnike akcija.

⁷³ PRO, FO 371, fasc. 72557, dok. br. R 11655 i 11794/9/92.

⁷⁴ PRO, FO 371, fasc. 72558, dok. br. R 13301/9/92.

⁷⁵ PRO, FO 371, fasc. 78760, dok. br. R 6631/146/92.

Živko Avramovski

S U M M A R Y

THE NATIONALISATION OF THE BRITISH CAPITAL AND THE COMPENSATION OF THE PROPRIETORS

Referring to the unpublished archive materials from the Public Record Office, the author is dealing with a question which was crucial for the British-Yugoslav economic relations after the Second World War. The role of the British capital in Yugoslavia was substantial, especially in mining and smelting businesses. A distinctive place belonged to the London Company „Selection Trust“ which owned 80% of the total British capital in the Yugoslav mining business. After the collapse of the German and Italian resistance in Africa, when the preparations for the landing on the European land in the Mediterranean began, and there was a possibility of the landing being carried out in the Balkans, Selection Trust raised the question of obtaining control over the pits previously owned by it. Since the alternative of landing in the Balkans was dropped, this question was raised again in September 1944, when the steps were taken in order to send a team of experts as soon as the circumstances allowed it. A group in charge of the task left Sofia late in November 1944, accompanied by a Soviet and a Bulgarian officer, but it was sent back since it had not had the permission from the National Liberation Committee of Yugoslavia for entering Yugoslav territory.

Official intervention concerning the prospects of the British-owned enterprises came from the British Government to the President of the National Liberation Committee of Yugoslavia, J. B. Tito in January 1945. He announced that the British property in Yugoslavia would not be expropriated. In keeping with that statement, the permission was given for the representatives of Selection Trust Company to come and look into the state of the „Trepča“ mine and smeltery, and all the other enterprises owned by this company. In summer 1945, when the Project of the Nationalization Law was issued, the British Government were again assured that the British-owned companies would be returned to their owners. British Government, however, concluded that under the circumstances the special status of the British capital in Yugoslavia was not possible and that all the efforts ought to be directed towards obtaining a fair compensation for the nationalized property., on which a general agreement was to be reached between the two governments. This concept was confirmed in December 1946, after The Law of the Nationalization of Private Industrial Enterprises had been passed. The question of compensation had already been raised in March 1946, when a Yugoslav government de-

legation came to London in order to sign a commercial treaty. British Government stipulated the signing of that treaty by signing the contract on compensation of the British owners for their property in Yugoslavia first. It was reckoned with the confiscation of Yugoslav property in Great Britain, including the ships. On the other hand, Yugoslav government stipulated the signing of the contract by first signing the commercial treaty. Negotiations followed, and for that reason the Mixed Yugoslav-British Committee was formed; besides, all the British Companies that had financed Yugoslav industry, mines and other businesses, formed a Joint Committee which was very closely related to the authorized government ministries and the members of the Mixed Committee. In this work, the author surveys the course of negotiations until the agreement was reached on March 5, 1948. This agreement was signed at the same time as the commercial treaty and it stated that all the British proprietors were to be paid the global sum of 4,5 million pounds. This was also reflected in the commercial treaty, which said that the instalments from the contract on the compensation of the British proprietors were to be paid from the positive balance of Yugoslavia.

DOKUMENTI

Momčilo PAVLOVIĆ

POLITIČKI PROGRAMI DEMOKRATSKE NARODNE RADIKALNE, JUGOSLOVENSKE REPUBLIKANSKE, DEMOKRATSKE, SOCIJALISTIČKE I SOCIJAL- DEMOKRATSKE STRANKE JUGOSLAVIJE IZ 1945. GODINE

U periodu između dva svetska rata, a posebno do šestojanuarske diktature 1929. društveno-političke odnose Kraljevine Jugoslavije karakterisalo je i postojanje velikog broja političkih stranaka. Samo na prvim skupštinskim izborima 1920. pojavilo se oko 40 stranaka.

Posle diktature 1929. ovaj višestranački sistem (koji se u literaturi naziva „sistem ekstremnog pluralizma“) naglo slablji, ali se ne raspada. Staviše, pred rat on je relativno stabilan.

Tokom rata i posle njegovog završetka stranački sistem u Jugoslaviji raspao se mnogo brže i lakše nego što se očekivalo. Osnovni uzroci takvog brzog raspada leže u činjenicama što je taj sistem najpre razbijen još šestojanuarskom diktaturom, što se tokom rata ujedno vodila i revolucija i što je došlo do smene vlasti, što su se stare stranke i njihove značajnije ličnosti (ne sve) kompromitovale saradnjom s kontrarevolucijom, što su predratne političke stranke, iako ideološki bliske, bile uglavnom nacionalno podeljene ili opredeljene i, na kraju, što je u prvi plan izbila jedna snažna stranka — KPJ sa jakim moralnim i stvarnim kapitalom u narodu stečenim najviše tokom rata, a koja nije bila spremna da deli ono što je uglavnom njenom najvećom zaslugom bilo stečeno. Uz sve to, stare stranke su sve više zaostajale za revolucionarnim kretanjem u narodu.

U potpuno izmenjenom odnosu snaga posle rata u korist KPJ koja je imala odlučujući uticaj u društvu, a koji je ostvarivala preko već izgrađenog i učvršćenog političkog sistema (organa vlasti, društveno-političkih organizacija, vojske itd.) ostaci starih stranaka sa svojim zastarem shvatanjima nisu se mogli uklopiti u revolucionarna kretanja društva. Insistirajući na formi i proceduri kad se o njima nije previše vodilo računa, zalažući se za primenu mirnodopskih merila liberalne demokratije u uslovima revolucionarnog poleta masa i polazeći od toga da treba ne samo da ravнопravno učestvuju u izgradnji nego i u podeli vlasti, ostaci stranaka su nerealno procenjivali opšte političko stanje, svoju moć, meso i ulogu u novom društvu. Sve njihove aktivnosti u ovom pravcu (pogotovo stranaka koje su ostale van Narodnog fronta koji je bio merilo napretka i reakcije i u koga su bile okupljene sve nap-

redne snage), KPJ je oštro napadala smatrajući da one znače povratak na staro, tj. na nenarodni režim dorađne Jugoslavije.

Uzimajući u obzir preporuke iz Jalte i izvršavajući aneks Beogradskog sporazuma između Tita i Šubašića (od 7. decembra 1944) koji je predviđao da će zakonom biti zagaranovani puna sloboda izbora, sloboda zabora i udruživanja, sloboda štampe, opšte i tajno pravo glasa kao i pravo svake političke stranke da pojedine partije same ili udružene, grupe ili pojedinci koji nisu sarađivali sa naprijateljem, mogu postavljati kandidatske liste¹, KPJ je dozvolila „obnavljanje“ starih političkih stranaka iz trenutnih političko-taktičkih razloga, mada je njena dugoročna strategija išla za tim da se iz političkog života eliminisu sve stranke i da se ostvari potpuno političko jedinstvo.²

Obnavljanje rada i legalizacija stranaka mogli su se obaviti na dva načina:

- davanjem izjava o pristupanju Jedinstvenom narodnom frontu (JNOF), odnosno Narodnom frontu (NF), ili,

- podnošenjem zahteva nadležnim vlastima, tj. Ministarstvu unutrašnjih poslova za odobrenje rada strankama prema zakonu. (Pojedine stranke su na oba ova načina obnovile svoj politički život, npr. Republikanska stranka, Socijalistička itd.).

Na posleratnoj političkoj pozornici u Jugoslaviji pojavilo se ukupno devet političkih stranaka, ne računajući KPJ. To su Demokratska, Radikalna, Savez zemljoradnika (Zemljoradnička), Socijalistička, Socijaldemokratska, Republikanska, Narodna seljačka stranka, Hrvatska seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka. Gotovo sve pomenute stranke obnovile su i formalno svoju delatnost do jeseni 1945. u skladu sa Zakonom o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima od 25. avgusta 1945, koji je predviđao da stranke i udruženja koji su postojali pre 6. aprila 1941. ako su nameravali obnoviti svoj rad moraju podneti prijavu nadležnim vlastima s potpisima članova svih organa (glavnog, upravnog i nadzornog odbora) ili pojedinaca, s programom i statutom stranke odnosno udruženja.³ Jedino Zemljoradnička stranka i KPJ nisu podnеле zahteve za obnovu svog rada na ovaj način.

¹ Tekst dela ovog aneksa glasi: „Izbori za Ustavotvornu skupštinu biće utvrđeni najdalje tri meseca posle oslobođenja celokupne nacionalne teritorije. Izbori će se izvršiti saobrazno Zakonu o izboru za Ustavotvornu skupštinu koji će na vreme biti izglasан. Ovaj zakon garantovaće punu slobodu izbora, slobodu zabora i udruživanja, slobodu štampe, opšte i tajno glasanje, kao i obrazovanje kandidatskih lista svake političke partije odvojeno ili udruženih političkih partija, kao i korporacija, grupa i pojedinaca koji nisu sarađivali s neprijateljem. Aktivno i pasivno biračko pravo biće oduzeto svima onima za koje se dokaze da su sarađivali sa okupatorom.“

² Stranački pluralizam je u tadašnjoj komunističkoj teoriji, koju je najviše osmišljavao Staljin bio nespojiv s diktaturom proletarijata koja se svodila na vladavinu Komunističke partije kao osnovne rukovodeće snage proletarijata. J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, Beograd 1946, 120—135.

³ „Službeni list DFJ“, 65/31. avgust 1945.

Prihvatanjem Deklaracije o političkoj osnovi JNOF-a od 31. decembra 1944. i pristupanjem pojedinaca ili stranaka Narodnom frontu, uspostavljen je rad nekih stranaka npr. Socijalističke, Republikanske, Saveza zemljoradnika itd. Shodno određenju u naslovu, za nas je ovde bitniji onaj drugi vid obnavljanja stranaka — zakonski.

Iako je predstavnik Demokratske stranke u Privremenoj narodnoj skupštini Savko Dukanac prigovarao „da se stare stranke, stranke sa čistom političkom prošlošću i drugom tradicijom ponovo ne prijavljuju⁴, ova stranka je među prvima podnela prijavu za obnovu svog rada 15. septembra 1945. sa priloženim statutom i programom kao i listom potpisnika koji su morali biti uvedeni u biračke spiskove. Prva tri potpisnika od ukupno 166 bili su Milan Grol, ministar u penziji, Tripko Žugić, narodni poslanik, i Savko Dukanac, advokat, svi iz Beograda.⁵

Iz propratnog pisma Odeljenja za zaštitu naroda uz prijavu za rad ove stranke navodi se „da bi možda bilo dobro ako bi se ova prijava vratila Milanu Grolu u ovom vremenu kada bude zasjedala šira konferencija demokrata koji su u Fronti. Ovo iz razloga da bi se pridao manji značaj Demokratskoj stranci M. Grolu i dala prednost onim demokratima koji su za Front i koji će 27. septembra održati svoju konferenciju”.⁶

Na pomenutoj konferenciji demokrata u NF Miloš Carević je podneo opširan referat u kome je osudio ponašanje Grolove grupe i osporavao joj pravo da predstavlja Demokratsku stranku.⁷ S druge strane, Grolova „Demokratija” se pitala od koga su delegirani učesnici ove konferencije i koga oni predstavljaju. Ali, bez obzira na sve to, stranka Milana Grola dobila je i formalno odobrenje i u skladu sa zakonom nastavila svoj rad.⁸

Republikanska demokratska stranka je Ministarstvu unutrašnjih poslova DFJ prijavu za obnovu rada podnела 14. septembra 1945. koju su potpisali Jaša Prodanović, ministar za Srbiju DFJ, Vladimir Simić, narodni poslanik DFJ i advokat Alekса Tomić, ministar građevina Srbije i još 108 potpisnika iz Beograda, Kragujevca, Lapova, Leskovca⁹ itd. Inače, stranka je još ranije obnovila

⁴ Rad zakonodavnih odbora Predsedništva AVNOJ-a i Privremene narodne skupštine DFJ, Beograd 1952, 518.

⁵ Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (ACK SKJ), Fond Centralnog komiteta SKJ (CK SKJ) X-2-II/3. Prijava Ministarstvu unutrašnjih poslova DFJ za obnovu rada Demokratske stranke, 15. septembra 1945.

⁶ ACK SKJ, Fond CK SKJ, X-2-II/3. Odeljenje za zaštitu naroda II odseka — Načelniku odeljenja OZNE, 16. septembra 1945.

⁷ Miloš Carević, „Demokratska stranka i grupa Milana Grola”, Beograd 1945 (referat na konferenciji demokrata u Narodnom frontu 27. septembra 1945).

⁸ „Službeni list DFJ”, 73/1945.

⁹ ACK SKJ, Fond CK SKJ. Prijava za obnovu rada Republikanske Demokratske stranke, 14. sept. 1945. Rešenje o odobrenju rada ove stranke u „Službenom listu DFJ”, 86/1945.

svoj rad jer je među prvima pristupila JNOF-u Srbije u čiji je Izvršni odbor izabran i Jaša Prodanović, predsednik stranke.¹⁰

Republikanska stranka je bila lojalan saradnik u NF i zahvaljujući velikoj podudarnosti svog programa i programa NF „od čijih programskih načela nema šta da primi, niti šta da odbaci od svojih”, što je posebno isticano, ona je, i kad više stvarno nije postojala, imala svoj list. Šesnaestog oktobra 1956. prestao je da izlazi organ ove stranke „Republika”, što se nikako ne može uzeti i kao datum prestanka rada stranke, jer se ona još 1947. bila „rastvorila” u NF.

Radikalna stranka, pre šestojanuarske diktature najjača stranka u Srbiji, a posle diktature podeljena na više grupa i frakcija, sa tendencijom daljeg cepanja, prijavu za obnovu svog političkog rada na teritoriji „celog saveza DFJ”, podnела je 1. oktobra 1945, a prva tri potpisnika prijave bili su Aca Stanojević iz Knjaževca, Miloš Trifunović, predsednik vlade u penziji, i Anta Radojević, ministar u penziji. Prijavu je pored ovih potpisalo još 120 ljudi svi iz Beograda.¹¹

U jednom poverljivom i hitnom telegramu američkog otpravnika poslova u Beogradu Harolda Šanca od 29. jula 1945. upućenom zameniku državnog sekretara Džozefu S. Gruu o svom razgovoru s Milanom Grolo i doktorom Šutejom kaže se da je „Tito poslao svoja kola u Knjaževac blizu Niša po Acu Stanojevića (94 godine), nominalnog lidera radikala da dođe u Beograd”. „Politika” je 27. jula donela fotografiju i izveštaj o sastanku na prvoj strani, ali je Grol obavešten, a to je i preneo američkom otpravniku poslova, da nije bilo reči ni o čemu značajnom. Sastanak je, po njegovom mišljenju, bio organizovan da bi se stvorio utisak da radikali podržavaju Front. Nekoliko pojedinaca ga stvarno podržava, ali stranka, najveća u Srbiji, ne. To je Šancu potvrdio i Lazar Marković, lider radikala.¹²

Ova stranka nije ušla u Narodni front (mada su grupa Bate Dimovića i članovi Glavnog odbora Mihailo Đurović i Stamenko Stošić sarađivali u njemu), niti je predviđenih 6 poslanika ove stranke ušlo u prošireni AVNOJ, tj. PNS.¹³ Razlog za nepopunjavanje poslaničkih mesta treba tražiti u velikoj razjedinjenosti stranke, koja je, prema Lazaru Markoviću, bila podeljena na 7 posebnih

¹⁰ „Borba” od 15. novembra 1944.

¹¹ ACK SKJ, Fond CS SKJ, Prijava za obnovu rada Narodne radikalne stranke, 1. oktobar 1945.

¹² „The Conference of Berlin” (Potsdam), 1945, tom II, dokl. 1204, str. 1210—1212. Citirano prema: Slobodan Nešović, *Diplomatska igra oko Jugoslavije*, Zagreb 1978, 166—167.

¹³ Radikalna stranka nije dostavila listu svojih kandidata za prošireni AVNOJ, niti je njen Glavni odbor odgovorio na poziv vlade. Tako su predviđena mesta radikala ostala upražnjena do kraja zasedanja Privremene narodne skupštine DFJ.

grupa, frakcija i koterija.¹⁴

Socijalistička i Socijaldemokratska stranka kao stranke socijalističke orijentacije izrasle iz predratne iste stranke¹⁵ prijave za obnovu svog političkog rada podnele su oktobra 1945. godine.

Prva tri potpisnika prijave Socijalističke stranke bili su Milorad Belić, pomoćnik ministra socijalne politike DFJ, Bogdan Krekić, v. d. generalnog direktora Središnjeg zavoda za socijalno osiguranje radnika, i Nikola Veličković, penzioner. Na prijavi se nalazi zoš 121 potpisnik iz Beograda, Novog Sada i jedan iz Banjaluke.¹⁶

Prijavu Socijaldemokratske partije Jugoslavije potpisali su Nedeljko Divac, profesor Više pedagoške škole iz Beograda, Milićević Marković, docent Pravnog fakulteta iz Beograda, Gajko Berberović, privatni činovnik iz Beograda sa još 113 potpisnika iz Beograda, Zagreba, Ade, Selenče i po jednog iz Novog Sada i Bitolja.¹⁷

Obe stranke su prihvatile Deklaraciju o političkoj osnovi JNOF-a Srbije od 31. decembra 1944. i pristupile ovoj organizaciji. Pre pristupanja JNOF-u socijalistička grupa je osudila „izdajnički rad“ dr Živka Topalovića ne smatranjući ga više svojim predstavnikom.¹⁸ Obe stranke su za prošireni AVNOJ imale dati po dva predstavnika.

Obnovljene i legalizovane političke stranke su svoju aktivnost sprovodile u NF ili van njega. Van Fronta ostale su grupe ili frakcije Demokratske stranke, Radikalne i Zemljoradničke stranke ali su delovi ili članovi ovih stranaka saradivali i u Frontu.

Zemljoradnička stranka je među prvima pristupila JNOF-u, ali je deo te stranke početkom novembra 1945. istupio iz NF zato što je, po rečima Mite Stanisavljevića, jednog od potpredsednika stranke, deo rukovodstva stranke onemogućavao da se sastanu glavni organi stranke, što NF nije dao Zemljoradničkoj stranci posebne zemljoradničke liste na izborima, što su se neki članovi stranke kandidovali na izborima 1945. bez odobrenja stranačkih organa, kao i zato što rad i organizacija Fronta idu za tim da se od ovega stvori jednostranačka organizacija, a ekomska, posebno zadružna politika Fronta nije uskladena s interesima širokih narodnih, a naročito zemljoradničkih slojeva.¹⁹

¹⁴ Arhiv Jugoslavije (Fond Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, fas. 6, dr Lazar Marković, „Radikalna stranka u današnjici — pitanje ujedinjenja radikala“).

¹⁵ Dr Toma Milenković, *Socijalreformistički pravac u radničkom pokretu jugoslovenskih zemalja (od sredine 1917. do 2. avgusta 1921)*. Istraživanja, II, Novi Sad 1973.

¹⁶ ACK SKJ, Fond CK SKJ. Prijava za obnovu rada Socijalističke partije. 24. oktobar 1945.

¹⁷ ACK SKJ, Fond CK SKJ. Prijava za obnovu rada Socijaldemokratske partije Jugoslavije, oktobar 1945.

¹⁸ „Borba“ od 18. novembra 1944.

¹⁹ „Novosti“ od 9. novembra 1945. Izjava Mite Stanisavljevića.

Neposredno pre toga Marko Vujačić, potpredsednik Glavnog odbora Saveza zemljoradnika, dao je izjavu „Politici”, u kojoj je istakao da u opoziciji ne postoji nikakva Zemljoradnička stranka izvan Narodnog fronta.²⁰

Najjača posleratna stranka ili, bolje reći, grupa ljudi koja je nastojala da se konstituiše kao legalna opozicija s kojom bi, po njihovom mišljenju, KPJ trebalo da deli vlast, bila je Demokratska stranka Milana Grola, koju su idejno i stvarno podržavali radikali i deo zemljoradnika. Iako je Grol javno priznavao zasluge KPJ u NOR-u jer je „ona sjedinjavala u isto vreme opšti slobodarski i nacionalnooslobodilački interes i uspela da okupi nacionalno i pokrajinski podvojene građane Jugoslavije, u tim vremenima izložene opasnostima cepanja”, a podozrenje prema KPJ stekao „omog momenta kad su tekovine oslobođilačke borbe počele da se prikazuju kao zasluga samo jedne grupe, tj. stranke, a ne kao narodne”²¹, on je tekovine te borbe namerno precutkivao smatrajući da vlast ne treba graditi iznova nego da se preuzmu sve ustanove iz starog sistema koje su se u praksi pokazale kao dobre.²²

Sporazum Tito — Šubašić i preporuke s Krima Grolova grupa je uzimala „kao jedan vid međunarodno sankcionisane podele vlasti između građanskih snaga i NOP-a, čije će izvršenje u tom smislu obezbediti i velike savezničke sile”²³.

Iako je ušao u prvu jedinstvenu vladu DFJ od 7. marta 1945. kao prvi potpredsednik, a njegovih 13 poslanika u PNS, Grol se u njoj ponašao kao da je u opoziciji tražeći političku podršku na Zapadu. Ni onda kad su njegovi zahtevi iz memoranduma od juna 1945. podnetog Titu uglavnom bili ispunjeni — proširenje AVNOJ-a, donošenje zakona o slobodi štampe, zбора i govora, o izborima i građanskoj sigurnosti kao i o karakteru novog režima²⁴, Grol nije bio zadovoljan ni predloženim nacrtima zakona, niti načinom na koji se predviđalo proširenje AVNOJ-a (govorio je da je to samo prosto povećanje broja poslanika, a ne i proširenje političke osnove koja bi obezbedila slobodnu razmenu misli u Skupštini) i nastavio je sa svojim istupanjima protiv vladinih mera i zakona. I u vlasti i u Skupštini Grol će se sa svojim istomišljenicima iz Demokratske stranke i svih ostalih opozicionih grupa i pojedinaca boriti protiv vladinih akcija s ciljem da „do izbora za Konstituantu dode do podele vlasti u zemlji”. Kao manjina u vlasti i PNS ova opozicija, koja je po nekim pitanjima mogla okupiti najviše 17 glasova, u načelu je bila protiv svih političkih zakona, često podno-

²⁰ „Politika” od 23. septembra 1945.

²¹ Silom ili razlogom, „Demokratija” od 25. oktobra 1945.

²² Manifestacije prolaze — problemi ostaju, „Demokratija” od 9. novembra 1945.

²³ Ostavka Milana Grola, „Jugoslavija danas”, novembar 1945. Jugoslovenski dokumenti br. 7. Citirano prema: Branko Petranović, Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ, Beograd 1964, 145.

²⁴ Događaji i komentari, „Demokratija”, od 27. septembra 1945.

seći i svoje predloge.²⁵ Novi zakoni i druge mere vlasti su, po njihovom mišljenju, bili „instrumenti u sprovodenju jednog isključivog partijskog programa ili samo mrtvo slovo na papiru pošto se ne mogu primenjivati u atmosferi netrpeljivosti, nespokojsstva i opštег uzinemirenja naroda, da je tadašnji režim totalitarni s tendencijama jednopartijskog sistema i jednoobraznog ukalupljivanja javnog mišljenja, a Ustavotvorna skupština, po njima, treba samo da registruje svršene činjenice tzv. dostignuća NOB-a, kako je to u svojoj ostavci Grol naveo.²⁶

Ovakva politika i ponašanje Grola i njegove grupe ubrzo su ocenjeni kao antinarodni, razbijaci i kontrarevolucionarni, pogotovo kad je Grol 19. avgusta 1945. podneo ostavku na položaj potpredsednika vlade DFJ, koja mu je odmah uvažena, a koja nije donela očekivane posledice. Međutim, aktivnost članova Demokratske stranke van Fronta nastavlja se preko lista „Demokratija“ sve dok odlukom grafičkih radnika koji su odbili da ga štampaju nije prestao da izlazi novembra 1945.

Odluka i saopštenje o neučestvovanju na izborima od 20. septembra koje su potpisule udružene opozicione stranke (demokrati, radikali i deo zemljoradnika) kojima su se navodno trebalo da priđuže i opozicione grupe u Zagrebu i Ljubljani, predstavljaju njihovu poslednju krupniju političku akciju.

Bez obzira na to da li su ušle u Front ili su ostale izvan njega, put je stranke vodio u uništenje ili samouništenje, iščezavanje ili rasplinjavanje u NF. Jer, iako je posle rata formalno postojalo više stranaka ili grupa, ceo politički sistem stajao je u znaku jedne partije — KPJ. Njena politika prema strankama mogla bi se ukratko svesti na nekoliko osnovnih teza.

1. KPJ nije u svojoj političkoj strategiji računala na postojanje drugih stranaka s kojima bi delila ili trebalo da deli vlast. Tu svoju politiku ona je lakše i bezbolnije ostvarivala preko NF, pomoću koga je pokrivala ceo politički prostor sužavajući mogućnosti tzv. opoziciji da deluje, i ostvarujući povratnu kontrolu i uticaj na narodne mase, na taj način se borila protiv uticaja opozicije na mase. Koristeći NF kao opštenarodnu i opštropolitičku organizaciju KPJ je uspela da brže razbijje i asimuluje stranke i grupe koje su se pojavile posle rata. (Obuhvaćeno članstvo tih stranaka u organizacije NF, isticanje programa NF kao jedinog naprednog i prihvatljivog itd.).

2. Za razliku od opozicije koja je nastojala da dâ svoj pečat novim zakonima i opštem kretanju u društvu, čime bi stvorila legalnu osnovu za svoje dalje delovanje, KPJ nije htela dopustiti

²⁵ Dragić Joksimović, predstavnik Demokratske stranke, podneo je više zakonskih predloga Predsedništvu PNS (npr. predlog zakona o slobodi od straha, predlog zakona o izborima narodnih vlasti itd.). Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i PNS, Prilozi, 993.

²⁶ *Ostavka Milana Grola* (vid. nap. 23).

„da Ustavotvorna skupština diskutuje o tome kakav će biti Ustav u našoj zemlji”, „jer bi to značilo da smo se mi našli na repu buržoaskog parlamentarizma i da prepuštamo slučaju plodove naše revolucionarne borbe” (Kardelj).²⁷ U takvoj situaciji prostor za dešavanje i vidno izražavanje opozicije bio je sveden na najmanju moguću meru.

3. Pojava stranaka posle rata više je vezana za spoljnopolitički faktor nego za unutrašnji (preporuke Saveznika, podržavanje opozicije na Zapadu itd.), mada je KPJ imala obzira prema onim strankama čiji je uticaj u narodu bio snažan više zbog tradicije, a manje stvarno.

4. Stranke koje su se pojavile posle rata bile su samo „ostaci oštakata” predratnih stranaka, razbijeni i razjedinjeni, bez članstva i organizacione strukture, koja se nije ni mogla uspostaviti bez političke moći i stvarne uloge. Uz to, KPJ strankama koje pre rata nisu bile toliko značajne pridaje veću pažnju zato što one i posle rata nisu mogle predstavljati veću opasnost po revolucionarne tekovine, a time se ujedno i dokazivalo kako u Jugoslaviji postoje stranke i slobodan stranački život.

5. KPJ je ubrzavala ili izazivala rascepe u ovim strankama podržavajući one frakcije koje su pristupile NF, čime ih je slabila i devalvirala u političkom životu, s jedne strane, a s druge strane, to je uziman i kao argument za osporavanje legitimnosti stranaka van NF, tj. da one ne mogu predstavljati stranku u celini (npr. Mihailo Đurović prema radikalima, Miloš Carević i Vlada Zečević prema demokratima itd.).

6. Nepostojanje stranačkog organizma po vertikali, nepostojanje članstva i sužavanje sredstava za iznošenje svojih pogleda i ubedivanja javnosti (listovi, bilteni, zborovi) svedoče o tome da je posle rata u Jugoslaviji postojao samo privid stranačkog pluralizma ili prelazna i prolazna pojava, a ne stranački sistem, i tu pojavu je KPJ znala da iskoristi za svoje međunarodno priznanje i u istupanju za opovrgavanje žestokih kritika sa Zapada zbog vođenja komunističke diktature u Jugoslaviji.

I što je vreme više odmicalo, a tokovi revolucije se institucionalizovali i dobijali zakonsku formu, ovi ostaci stranaka i njihovi vodi bili su sve slabiji i nemoćniji, odvojeni od naroda, realnosti i praktične politike. KPJ je bila u centru političkog sistema, a sve ostale stranke na periferiji vegetirajući na svojim stranačkim tradicijama i lojalnoj saradnji u NF.

U tom smislu se ovde govorи o prividu stranačkog sistema, odnosno o prelaznom stanju. Čak i kada je postojala opozicija izvan NF, ona nije bitno uticala na osnovnu liniju kretanja društva i tok revolucionarnih promena. Opozicija je predstavljala izvesnu

²⁷ ACK SKJ. Komisija za ideološki rad II/1. Predavanje. II deo nepoznatog partijskog funkcionera iz 1945.

opasnost za KPJ u početku do Potsdamske konferencije i Čerčilovog pada ne zbog svoje unutrašnje snage nego zbog političkog oslonca na Zapad.

Tragovi stranaka u Jugoslaviji vidljivi su do 1947. Posle toga, iako su ostali neki listovi kao organi stranaka, njih stvarno nema. Političko jedinstvo bilo je ostvareno u potpunosti.

*
* * *

Što se tiče samih programa stranaka, može se zapaziti da su uglavnom svi oni uopšteni, s osnovnim smernicama za rad stranaka i privremenim — do sastanka prvog važnijeg foruma stranke kada bi se izmenili, dopunili i proširili. Zajedničko programima koje ćemo navesti jest sledeće:

da su svi za federalno uređenje zemlje, ali ne i za republiku, o kojoj se Demokratska i Radikalna stranka ne izjašnjavaju. Načelno sve stranke su za ravnopravnost naroda, ali se ne slažu s načinom na koji se stvaraju federalne jedinice i s njihovim brojem. Npr. Demokratska stranka ne priznaje pravo na postojanje makedonskoj, a posebno crnogorskoj naciji (pa samim tim i federalnoj jedinici) za koju navodno ne postoje ni nacionalni ni ekonomski razlozi za njeno federalno izdvajanje (vid. nap. 33);

da su svi za veću socijalnu pravdu i nove socijalne mere (obaveznu osnovnu i besplatnu nastavu, pomoć postradalim i iznemoglim, ograničenje radnog vremena, dodeljivanje zemlje bezemljašima itd.).

Takođe svi su saglasni i u osnovima spoljne politike — za saradnju sa slovenskim narodima, a posebno sa SSSR-om, za što tešnje političke, privredne i kulturne veze među balkanskim narodima i stvaranje jedinstva među njima kao i pripajanje jugoslovenskih krajeva van granica Jugoslavije svojoj matici;

da su sve stranke za građanske i lične slobode, slobodu mišljenja, slobodu savesti, zpora i dogovora, udruživanja, slobodu štampe, s tim što Demokratska stranka ove slobode stavlja na prvo место u svom programu dok, recimo, Republikanska stranka akcenat stavlja na republikanski oblik vladavine, a Socijalistička partija na uspostavljanje socijalističkog sistema;

da su sve stranke za privatnu inicijativu, ali dok Radikalna i Demokratska stranka vide u privatnoj inicijativi osnovni pokretni privrede i društva, Socijalistička partija privatnu svojinu na krupna sredstva za proizvodnju smatra glavnim uzrokom svih društvenih nedaća, socijalnih sukoba i ratova. Zato ona traži da sva sredstva za proizvodnju pređu u društvenu svojinu i pod društvenu upravu, ali istovremeno se zalaže i za svaku korisnu privatnu inicijativu uz maksimalno ograničenje dobiti.

Posebnu pažnju neke stranke u svojim programima posvećuju razvoju poljoprivrede i industrije koja koristi poljoprivredne sировине, opštem podizanju sela i seljaka, osnivanju zadruga itd. (Republikanska, Radikalna, Socijalistička).

Analizirajući programe ovih stranaka i posmatrajući ih u kontekstu vremena i promena koje su izvršene u Jugoslaviji, treba reći da svi pomenuti programi sadrže napredne i socijalističke elemente, koji su više odraz vremena o kome je reč i trenutne procene političke situacije nego stvarnih stranačkih ubedjenja. Mada na prvi pogled napredni, ovi programi, posebno programi Demokratske i Radikalne stranke, pružali su okvir i dovoljno osnova za delovanje s građanskih pozicije i uopšte s pozicija starog, preživeleg i srušenog društveno-ekonomskog poretku u Jugoslaviji.

Ovi programi nisu mogli ignorisati osnovna programska načela Narodnog fronta, koja su predstavljala merilo napretka i jedini mogući i ostvarljivi program u zemlji. Zato je u njih ugrađivano sve ono što se nije moglo odbaciti ili otvoreno negirati (federativno uređenje, ravnopravnost naroda itd.). Republikanska stranka čak je isticala da nema šta da primi od programskega načela Narodnog fronta niti šta da odbaci od svojih jer su načela Narodnog fronta i načela za koja se i ona bori — federacija, republika, demokratija, ograničenje privatne svojine itd.

1

Program demokratske stranke²⁸

Polazeći od ideja vodilja programa Demokratske stranke kroz dve decenije neprekidno progresivno razvijanog, i polazeći od onog što se postavilo na dnevni red revolucionarnim preokretom od rata novim uslovima i novim okolnostima pod kojima treba prići danas organizaciji novoga izvota, Demokratska stranka utvrđuje kao program prvih neposrednjih zadataka sledeće:

Demokratska Federativna Jugoslavija pretpostavlja dosledno sprovođenje tri obeležja iz samog imena.

Na demokratsku osnovu ima biti postavljena organizacija celokupnog narodnog života, političkog, privrednog, socijalnog i kulturnog.

U političkom pogledu narod ima biti izvor sve vlasti: zakonodavne koja rešava, upravne koja izvršuje i sudske koja na osnovu zakona deli pravdu. Da narod bude izvor sve vlasti, njegovo odlučivanje mora biti slobodno od svakog i svačijeg diktata, rukovodeno samo težnjom napretka, životnim interesima, stvarnim prilikama i mogućnostima njegovog života. Kao parlament tako i svi organi uprave i sudske vlasti imaju doći narodnim izborima. U preosetljivom vremenu u kome se uvode u život narodni sudovi,

samo sudije dorasli pozivu, nepristrasni i pravno kvalifikovani²⁹, utvrđeni kao takvi istinskim izborom naroda, mogu uzdići veru u narodno sudstvo.

Sa novim poretkom koji će to biti ukoliko bude narodni, idu sve slobode u narodnom životu: sloboda štampe, zpora i dogovora, udruživanja. A svima slobodama je cilj obezbeđenje slobode lične, slobodnog ličnog razvoja i slobode mišljenja, kao večne težnje čoveka i uslova za napredak. Jer pouzdanog napretka ne može biti bez

Neposredni i osnovni program

²⁸ Miloš Carević je na pomenutoj konferenciji demokrata u NF ovaj program nazvao „dokumentom duhovnog siromaštva i neveštog prikrivanja jednog u osnovi reakcionarnog stava“. Na prvi pogled priličan deo njegovih stavova podudara se s programom NFJ. Prividna sličnost po Milošu Careviću postoji iz dva razloga: „Prvo, zato što su osnovna programska načela Narodnog fronta u tolikoj meri postala opštим blagom političke svesti i stremljenja naših naroda da se ne može ni zamisliti stranka koja bi se usudila izaći pred narod sa načelima koja su tome suprotna. Naravno je, dakle, da i grolovcii propovedaju Demokratsku Federativnu Jugoslaviju, demokratsku osnovu celokupnog narodnog života, narod kao izvor sve vlasti, slobodu štampe i udruživanja, ravnopravnost ljudi i žena, ravnopravnost svih naroda Jugoslavije, socijalnu pravdu, slovensku solidarnost, savez i usku saradnju sa Sovjetskim Savezom i velikim zapadnim demokratijama.

No važniji od prvoga je drugi i bitni razlog te prividne i delimične podudarnosti. On se sastoji u tome da se upravo u bezazlenom ruku izvenih prividnih sličnosti prokrijumčari ono u čemu se program g. Grola bitno i nekompromisno razlikuje od programa Narodnog fronta Jugoslavije. Da se Vlasti ne sete.“ (Miloš Carević, n. ref. str. 23.)

V. Ribnikar je u „Politici“ od 17. septembra 1945. takođe proanalizirao ovaj program zamerajući mu što otvoreno ne govori o osnovnim pitanjima koja su danas aktuelna — o pitanju monarhije. Grol je za federaciju, ali ne kaže kakvu, ne pominje reči bratstva i jedinstva, ignoriše borbu naroda Jugoslavije protiv okupatora, o pitanju Trsta i Slovenskog primorja itd.

Cilj ovog programa i Grolove grupe — ma koliko govorila o „saglašavanju“, je, po njemu da razbazi jedinstvene redove narodne i da ruši ono što naši narodi s mukom izgrađuju. Zato je i program njen sračunat ne da privuče određeni broj jednomišljenika oko Demokratske stranke, već da okupi sve one koji su protiv Narodnog fronta, sve grupe današnjih nezadovoljnika — počev od bivših slugu fašizma, od bivših nedicevaca, ljeticevaca i dražinovaca koje zakon nije zahvatio, do onih nesvesnih ili neodlučnih pojedinaca koji nemaju shvatjanja za bitne interese naše zemlje. Zbog onih prvih. Demokratska stranka prelazi ćutke preko mnogih osnovnih pitanja, a zbog ovih drugih formalno priznaje neke od narodnih tekovina. Ovakvim „programom“ Demokratska stranka g. Grola hoće da zadovolji i želje najreakcionarnijeg dela našega društva, ostavljujući mu da tumači po svojoj volji njeni čutanje i njenu neodredenu „kritiku“.

Povodom programa Demokratske stranke g. Grola, „Politika“ od 17. septembra 1945.

²⁹ Prilikom donošenja Zakona o uređenju narodnih sudova postavilo se pitanje da li sudije treba ili ne treba da imaju odgovarajuće pravno obrazovanje, tj. završen pravni fakultet. I dok su predstavnici većine smatrali da sudije mogu biti i laici, bez ikakve stručne spreme, s jakom moralno-političkom podobnošću, predstavnici manjine su polazili od toga da je za sudijski poziv potrebljano pravničko obrazovanje, pored moralnog, čime bi se zaštitila nezavisnost sudova od trenutnih političkih interesa. (Rad zakonodavnih odbora... str. 525—526.)

neprestanog, nikojim propisom ni dogmom neprekidanog, slobodnog istraživanja boljih pogodaba života pojedinaca i zajednice, kroz široko idenje u korak zajednice. Taj večni zauzim evolucije, napredovanje iz dana u dan, idenja u korak korakom kojim zajednica može i hoće da ide, ostaje osnovni princip demokratije.

U svim pravima i slobodama čovek i žena ravnopravni su.³⁰

Ta ravnopravnost i sve druge ravnopravnosti narodnosti, vera, državopravnih okvira u kojima su narodi Jugoslavije živeli, izgradili političke, kulturne i društvene narave, mišljenja i osećanja, ima da se pokaže i u stvaranju mišljenja po organizaciji zajedničkog narodnog života. I zato samo onoliko koliko ta organizacija u sebi široko obuhvati, i izmiri i uskladi ta ravnopravna mišljenja u načinu, tempu tog idenja u korak, moći će se reći da zajednica ostvaruje ravnopravnost njenih članova.

Kao jedan od zadatka neposrednog programa nameće se umirenje zemlje, uspokojenje atmosfere iza neredovnih prilika kroz koje je zemlja prolazila i zaostalih posledica tih prilika. Taj teški zadatak koji uslovjuje mnoge druge, ne može se izvesti ako naporedo sa silom zakona za teška ogrešenja pojedinaca ne ide šire gledanje i zaborav masovnih nevoljnih ogrešenja, koja se ne mogu okriviljavati kao zlonamerna i svesna. Materijalna obnova zemlje ne može se zamisliti bez moralne obnove, bez mira, spokojstva, uzajamnih trpežnosti i poverenja.³¹

Kad narod obezbedi pravo svoje odlučujuće reči o celokupnoj organizaciji svoga života, on će, saglašen o osnovnim životnim uslovima, reći svoju reč i o obliku vladavine.³²

U ekonomskom i socijalnom pogledu u našoj siromašnoj seljačkoj zemlji, ekonomski zaostaloj, nenarodnim režimima i stradanjima kroz četiri godine rata, okupacije i revolucije razorenog i iscrpenog, demokratija mora uzdigni visoko princip rada i princip socijalne pravde kao osnovna merila. Kao neodložan zadatak postav-

³⁰ Sve do prvih izbora u novoj Jugoslaviji 11. novembra 1495. žene nisu imale ni aktivno ni pasivno biračko pravo. Još u toku rata u izborima za narodnooslobodilačke odbore žene su dobile ovo pravo.

³¹ Preko lista „Demokratija“ Grolova grupa se zalagala za umirenje zemlje, za stišavanje strasti itd. U tom smislu je njen predstavnik u PNS Dragić Joksimović podneo projekt Zakona o slobodi od straha, koji nije prihvaćen.

³² Grol je smatrao da narod još nije sloboden i da živi u strahu. I dok traje taj strah nemoguće su slobodne kandidacije, slobodno potpisivanje kandidatskih lista, slobodna agitacija, a samim tim i njegova slobodna volja da odlučuje o svim političkim pitanjima. S druge strane mase se harangiraju u huci i buci, a umesto slobode, došla su tutorstva koja se vrše kroz razne oblike; kroz frontove u nadleštву, fabrice, ulici... Rukovodioči u frontovima i sindikatima postali su u stvari narodni tutori: oni određuju za koga će se glasati, oni daju parole koje će se u povorkama po komandi skandirati, oni propisuju šta će se čitati, čak i šta će se misliti o pojedinim ljudima i događajima.

Jedan jedini lek — sloboda, „Demokratija“ od 1. novembra 1945.

lja se pravedna raspodela dobara, ali isto tako kao neodložan zadatak postavlja se i uvećanje dobara, u današnjem sticanju nepovoljnih privrednih okolnosti jedva savladljiv zadatak. Samo jednovremeno zadovoljenje zahteva pravde i slobode, zaštite lične bezbednosti, svojine i slobodne inicijative, može obodriti velike požrtvovane napore za savlađivanje ekonomske krize koja osvaja. Taj neposredni životni interes, interes egzistencije miliona građana i ugroženog vitaliteta nacije, Demokratska stranka stavlja danas u prvi red, ostavljajući sistematsku razradu ekonomsko-socijalnog programa iza svih prvih poslova. I demokratski principi i današnje stanje zemlje postavljaju, među ostalima, kao neodložne mere: nacionalizaciju velikih prirodnih izvora — dobara i velikih sredstava za proizvodnju uz pravičnu naknadu; obezbeđenje zemlje zemljoradniku; razvijanje zadružnih ustanova i slobodnih sindikalnih organizacija; osobenu socijalnu brigu o slabima, o narodnom zdravlju, ponaosob o majci i detetu. U izuzetno teškim okolnostima u kojima treba izvesti staranje o slabim i nezbrinutima ove zemlje, sa oskudicom hrane, ogreva, odeća i svih nasušnih potreba u mnogim pasivnim krajevima, sa izbeglicama još nevraćenim na njihova opustela ognjišta, sa hiljadama dece bez roditelja, sa bolesnim i onemoćalim bez nege, sa nezaposlenima sred hiljade poslova koje ne miču, ta iz dana u dan teža briga današnjice nameće se ispred svih tačaka idealno formulisanog programa sutrašnjice.

U kulturnom i duhovnom pogledu demokratski principi slobode savesti traže slobodnu i za sve građane ravnopravnu kulturu, jezika, narodnosti i slobodu veroispovesti. Nastava mora biti besplatna, osnovno obrazovanje obavezno, škola u širokom duhu napretka, nerukovođenja nikojom posebnom tendencijom do težnjom saznanja, sposobljenja za život, buđenja samovesti slobodnog čoveka i građanina, širenja njegovih vidika i oplemenjivanja njegovih osećaja uzajamnosti socijalne, nacionalne i opšte čovečanske, koju danas manifestuje Povelja Ujedinjenih naroda.

Federativna osnova državnog uređenja podrazumeva jednakost prava federalnih jedinica i autonomnih oblasti, jednakost i ravnopravnost narodnosti, vera i kulturnih razvoja. Demokratska stranka koja je od Zagrebačkog kongresa 1922. vodila borbu protiv centralizma, i 1932. izjasnila se za federalizam velikih jedinica a utonomnih pokrajina, samoupravu oblasti, podvlači samo potrebu da se u definitivno razrađenom uređenju odnosa federalnih jedinica i autonomnih oblasti očuva organska celina jedne državne zajednice neophodne prirodnom razvoju ekonomskom i kulturnom.³³

³³ Godine 1932. demokrati su se izjasnili za 4 velike federalne jedinice — Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju i posebnu jedinicu između Srba i Hrvata. Da bi se suzbile nacionalističke tendencije u uređenju zemlje, u ovim federalnim jedinicama postojale bi samoupravne oblasti. „Danas”, pisao je Grol. „u principu nemamo ništa protiv 6 federalnih jedinica, i više od to-

U novom poretku Jugoslavija ostaje uvek Jugoslavija u čijem ostvarenju u ovim granicama, pre četvrt veka uprkos svim iskušnjima kroz koja je prolazila, ostala kao odlučujuća njena prirodna organska celina, kroz vekove stvarana životnim uslovima njenih naroda. Kao ta prirodna organska celina, izgrađena mnogostrukim činiocima u prošlosti, demokratija, federacija, jugoslovensko danas su nedeljivi uslovi budućnosti Jugoslavije.

Geopolitički položaj Jugoslavije i slovenski osećaji naroda opredeljuju i njenu spoljnu politiku. Ona prirodno teži tesnim odnosima bratstva sa Bugarskom i proširenju susedske saradnje naroda na Balkanu do ostvarenja i konfederacije balkanskih naroda. U široj politici ona se tradicionalnom politikom naslona i slovenskim osećanjima vezuje sa Sovjetskim Savezom, a ekonomskim i kulturnim vezama sa zemljama Podunavlja, naročito bratskom Čehoslovačkom i velikim demokratskim zemljama Zapada. Samo sa rasud-

ga broja: ono što nas interesuje to su merila po kojima se one kroje, objektivna koja odgovaraju i raspoloženju i potrebama naroda jednoga kraja s jedne strane, a s druge, obezbeđuju zdrav odnos federalnih jedinica i celine kao jednog prirodnog organizma.

Ako je narod u Crnoj Gori zadovoljan granicama svoje federalne jedinice i životnim uslovima koje mu ona obezbeđuje, neka mu bude. Ali je izvesno da argumenti za jedno ne samo samoupravno nego federalno izdvajanje Crne Gore ne mogu biti ni ekonomski ni nacionalni — izraženi u zamišljenoj narodnosti. Diskusija o narodnosti uopšte besciljna je: svaki deo naroda biće ono što oseća da je.

Što se tiče Makedonije, za njenu samoupravu demokrati su se zala-gali i pre Davidovićeve poslanice iz 1932. godine, a godine 1938. izričito su se izjasnili za njen autonoman život.” „Sada”, smatrao je Grol, „ako je etnički složen slovenski živalj Makedonije čime svojstveno obeležen, on je to nesumnjivo više naravima, mentalitetom, ekonomskim i socijalnim standardom života negoli obeležjima posebne nacije. Ali i tu smo daleko od toga da tom narodu sporimo pravo da se manifestuje kao ono što on oseća i hoće da je. Tako je u pitanju narodnosti i jezika. Hoće li iz nekoliko na-rečja doći do jednog jezika — u vremenu, davno već školom i literaturom izgrađenih srodnih jezika srpskog i bugarskog — to je pitanje koje paragrafi zakona neće rešiti. A paradoksalno je da se šovinističke tendencije srpske i bugarske suzbijaju veštačkom ogradiom jednoga kraja, kome napretka nema bez širokog kulturnog optičaja, ogradiom koja takođe ima tendenciju jednog sitnog lokalnog šovinizma — srećom neizvodljivog... Kad je reč o Makedoniji, za Srbe je isrpred sentimenta ostalo pitanje pluća. I to je ono što se na našoj strani pre svega ima na umu kad se podvlači nedeljivost linije Morave i Vardara. I federalan položaj Makedonije mi prosuđujemo samo s tim životnim interesom privrede, kulture, živog optičaja vrednosti materijalnih i moralnih, utoliko nacionalnih u širem smislu. Ako se danas javljaju rezerve, one su izazvane tendencijama isključivosti, sužavanja federalnog ovkaza Makedonije na jednu kulturnu autarhiju neprirodnu, ne-savremenu, koja narodu Povardarja ne obezbeđuje uslove živog napretka, dok narod na ovoj drugoj strani, u Pomoravlju, uznenimiruju kao tendencija nove brane prirodnom razvoju ne nacionalnog, nego opštег života.” *Odgovori i razgovori, „Demokratija”* od 27. septembra 1945.

nim uravnuteženjem te politike interesa, ideja i osećaja, Jugoslavija može kako treba postupiti sebi i postaviti sebe u međunarodnoj zajednici na poziciju koju zauzima.

A CK SKJ, Fond Centralnog komiteta SKJ (dalje A CK SKJ) X-2-II/3.

2

*Program
Narodne Radikalne Stranke*

Narodna Radikalna Stranka ovim potvrđuje da želi nastaviti svoj rad u Jugoslaviji, a po programu koji sleduje:

I Osnovni politički pogledi

1. Stranka smatra da je cilj državnog uređenja Jugoslavije unutra: narodno blagostanje i sloboda, a spolja: čuvanje državne sigurnosti, njene samostalnosti, nezavisnosti i njenih interesa.

Da bi se ovaj cilj postigao, treba da se razvija materijalna, umna i moralna snaga naroda. Da bi se ove snage mogle pravilno i kontinuelno razvijati, prvi i osnovni uslov jeste da jedinka društva, čovek, građanin bude slobodan i neometan u svom materijalnom, umnom i moralnom razviću. Zato je negovanje i poštovanje građanskih sloboda jedan od glavnih zadataka državnih ustanova i državne administracije. U ovom pogledu Narodna Radikalna Stranka smatra:

- a. Da su sloboda i jednakost osnovna prava čoveka;
- b. Da se samo u slobodi u političkoj jednakosti može uspešno ići bližoj ekonomskoj jednakosti;
- c. Da su vlade samo delegati naroda i izraz njegove volje;
- d. Da je narod suveren — izvor i utoka vlasti;
- e. Stranka će se zalagati za potpuno demokratsko uređenje, demokratiju u punom smislu, u kojoj će biti zajemčena sloboda reči, sloboda štampe, sloboda govora i dogovora, sloboda udruživanja, slobodan razvitak svih demokratskih struja, i u kojoj će postojati opozicija kao kontrola vladajućoj grupi;

I Stranka će raditi da ima uvek pred očima da su prirodna i neotudivana prava čoveka: sloboda, privatna svojina i lična sigurnost.

Garantovanje prava čoveka i građanina zahteva oružanu silu — vojsku; ta sila je prema tome za opštu korist i za odbranu Otadžbine, a ne za posebnu korist onih kojima je poverena.³⁴

II Narodna Radikalna Stranka ponavlja i potvrđuje: da u dobro uređenoj državi moraju postojati tri vrste vlasti: zakonodavna, izvršna i sudska, ali nezavisne jedna od druge. Stranka na-

³⁴ Opozicione grupe su smatrali da je vojska politička a ne narodna i da služi samo interesima jedne stranke, da učvršćuje, sprovodi i brani njen režim „Demokratija”, od 1. novembra 1945.

glašava potpunu nezavisnost ovih triju vlasti jednu od druge, kao neophodnu garanciju slobode i celokupnog državnog razvijanja.

III Narodna Radikalna Stranka je za federalno uređenje naše države, a za jedinstveno državljanstvo i ove će ideje propagirati i zastupati. U ovom svom radu ona će imati u vidu da su teritorije iz kojih je naša država sastavljena živele u prošlosti svojim posebnim životom i u toku dugog vremena stekle posebne navike: administrativne, političke i druge, o kojima se ima voditi računa.

Da bi se razvila i izradila svest o zajednici naših naroda, Narodna Radikalna Stranka smatra da se na ovom poslu mora raditi postupno oprezno, da se ne smeju upotrebljavati drastični, preživeli i nedemokratski metodi i nasilno stvarati nova osećanja. Poštovanje imena naših naroda, njihove ravnopravnosti, poštovanje stečenih odlika i navika svake federalne jedinice, poštovanje priznatih veroispovesti (pravoslavne, katoličke i muslimanske), kao i obeju azбуku, poštovanje tradicija, sve to treba da bude štićeno, jer će se na taj način razvijati međusobno poštovanje, poverenje i uvaženje među našim narodima.

Narodna Radikalna Stranka radiće u duhu da se svi poslovima iz kog domena: finansijskog, privrednog, kulturnog, zakonodavnog i drugih u federalnim jedinicama razvijaju na način koji ne bi dovodio federalnu upravu u suprotnost sa državom i njenim ciljevima i potrebama. Stranka smatra ovo načelo narodnih samouprava širokih razmera u federalnim jedinicama kao najbolji metod i sistem za uređenje uprave u smislu narodnih želja i potreba — čime se naša stranka u svojoj prošlosti odlikovala. Sve obalsti državnog života moraju biti jednako pristupačne svakom članu naših naroda.

Onim krajevima Jugoslavije koji su u ranijim vremenima zastali u saobraćaju u ekonomskom pogledu, a uz to slabi prirodnom zemljištu Stranka će poklanjati naročitu pažnju.

II Zakonodavstvo

Zakone ima donositi samo Narodno Predstavništvo izabrano opštim, jednakim i neposrednim tajnim glasanjem na potpuno slobodnim izborima i samo zakoni doneti od ovakvog Narodnog Predstavništva izraz su opšte volje. Zakon mora biti jednak za sve bilo da štiti ili da kažnjava. Niko ne može biti optužen, uhapšen ni privoren sem u slučajevima zakonom utvrđenim i na način kako je zakon propisao. Oni koji izdaju samovoljna naređenja koja zakon nije propisao moraju biti kažnjeni, ali svaki građanin pozvan ili uhvaćen na osnovu zakona mora se odmah povinovati; otporom on postaje krivac.

Pošto su pred zakonom svi građani jednakih, svaki građanin može doći do svih visokih zvanja i javnih službi, prema svojim sposobnostima, a bez drugih povlastica osim njegovih vrlina i talenta.

Narodna Radikalna Stranka ne pravi pitanje od toga da li će Narodno Predstavništvo biti sastavljeno od jednog ili dva doma.³⁵

III Sudstvo

Stranka smatra da je nezavisan sud osnov pravne države. Samo u nezavisnosti suda građani mogu naći zaštitu za njihovu ličnu bezbednost, čast i imovinu i Narodna Radikalna Stranka će se zalagati za sudsku nezavisnost i stalnost sudija. Zbog važnosti njihovog rada Radikalna Stranka će težiti da sudije imaju stručnu pravnu spremu i da budu dobro nagrađeni, ali će zato oštro motriti i na celokupan život sudija kako bi na ovim važnim mestima bili samo ljudi visokih moralnih vrednosti, bez ikakve senke koja bi u javnom mišljenju i najmanje pokrivala njihovu savest. Jer, Stranka smatra da i najmanje gubljenje vere u sudsku pravdu podriva temelje društva i države i vodi opasnim posledicama.³⁶

IV Finansije

Stranka će zastupati mišljenje da se smanjuju posredni porezi i uopšte svi nameti koji pogadaju materijalno slabije građane, ili poskupljuju normalan život. U neposrednim porezima da se ostvari progresivno opterećenje poreskih obveznika. Osnov zdravog finansiranja je štednja i reduciranje svih nepotrebnih izdataka. Potpuna javnost u finansijama i stroga kontrola Parlamenta u ovoj važnoj oblasti. Raditi energično na osiguranju ataktivnog finansijskog bilansa.

Naplatu poreze zemljoradniku vršiti u pogodno doba godine i prema vrsti privrede dotičnog kraja.

V Prosveta

Prosvećivanje naroda ima biti prva kulturna dužnost države i zato naročitu pažnju posvetiti osnovnoj nastavi koja je opšta, obavezna i besplatna. Osnovne škole da traju više godina — da budu produžne škole i da se u višim razredima predaju osnovi poljoprivrednog znanja i druge praktične pouke.

Uopšte, Radikalna će Stranka poklanjati najozbiljniju pažnju

³⁵ Zakon o Ustavotvornoj skupštini predviđao je uspostavljanje dvaju domova — Savezne skupštine i Skupštine naroda, za koju svaka federalna jedinica daje jednak broj poslanika (federalne jedinice po 25, Autonomna Pokrajina Vojvodina 15, a Autonomna Pokrajina Kosovo i Metohija 10 poslanika). Protiv dvodomnosti Skupštine bila je Demokratska stranka Milana Grola.

³⁶ Vid.nap. 29.

vaspitanju i negovanju omladine, njenom fizičkom, umnom i moralnom razvijanju. Ona će se starati da se deca vaspitavaju u ljubavi i poštovanju roditelja, kako bi porodica, osnov društva i ljudske civilizacije, bila moralno zdrava.

VI Privreda

Pošto je naša zemlja poglavito zemljoradnička i osnovnu snagu naroda čini seosko i zemljoradničko stanovništvo, Stranka će naročitu pažnju poklanjati usavršavanju zemljoradnje i napretku zemljoradnika. Stranka će pomagati zadrugarstvo i zadruge u svim oblicima. Stranka će takođe raditi na unapređenju naše industrije, koja apsorbuje viškove radne snage sa našeg prenaseljenog sela i u isto vreme stvara povoljna tržišta za naše agrarne proizvode. Industriju, zanatstvo i trgovinu pomagaće i štiti, da bi bile sposobne za solidan rad i konkurenčiju sa stranim proizvodima. Naročito će pomagati industriju poljoprivrednog karaktera, koja radi sa domaćim sirovinama.

Stranka stoji na gledištu da privatna inicijativa pretstavlja neophodan uslov privrednog napredovanja i podizanja narodnog blagostanja. Ona će zato nastojati da se privatnoj inicijativi ostavi široko polje rada u privredi i da joj se pruže potrebna jemstva za njen pravilan razvitak. Stranka neće zanemarivati opšti interes i potrebu sprečavanja zloupotreba kapitala. S jedne strane, ona će razvijati i racionalizovati javni sektor u privredi (državna i samoupravna preduzeća), da bi pomoći njih postigla kontrolu privatnog sektora na tržištu; a s druge strane, ona će raditi na regulisanju opštih uslova privredne delatnosti u cilju zaštite opštih privrednih i socijalnih interesa zemlje.

Stranka će se starati da se zemlja dođeli onima koji je nemaju, a na prvom mestu borcima u ratovima. U nevoljama i teškoćama današnjice, koje su posledice ratova: povratak izbeglica svojim krajevima i kućama, nabavka ogreva, hrane i odeće, ishrana pasivnih krajeva i dr., Radikalna Stranka će obratiti naročitu pažnju. Brzo rešenje ovih pitanja uspokojava zemlju i stišaće uznenirenost zbog brige za zimu, koja je već na pragu.

Stranka će pomagati i starati se da se celokupan saobraćaj: putevi, železnice, reke i kanali razvijaju što brže, te da služe približavanju pojedinih krajeva, kao i za promet i trgovinu i podizanju radnog blagostanja.

VII Socijalna politika

Radikalna Stranka će težiti da materijalno podigne radnog čoveka: radnika, zanatliju, malog posednika i da mu poveća standard života. Ona će se naročito starati da u varošima podigne ugod-

ne stanove za ove ljudе, da podigne bolnice, da u većim radničkim naseljima podigne osnovne škole i obdaništa, poglavito za decu ovog sirotnog sveta, te da se njihov život uzdigne u ovom pogledu na pristojnu visinu. Jednom rečju, Narodna Radikalna Stranka će se starati da se ove neophodne ustanove života: stanovi, škole i bolnice osiguraju svakom čoveku. Stranka će se starati da se razlike i suprotnosti između rada i kapitala smanje kako bi se izbegli konflikti između radnika i poslodavaca i obezbedila njihova puna saradnja u opštem narodnom interesu. Radnicima treba obezbediti ne samo opšte socijalno osiguranje nego i učešće u upravi preduzeća, kao i učešće u zaradi preduzeća kako bi oni postali pravi saradnici u privredi, a ne najamnici. Narodna Radikalna Stranka pomagaće slobodno i napredno udruživanje radnika u njihovim stručnim sindikatima.

Narodna Radikalna Stranka je za ravnopravnost čoveka i žena.³⁷

VIII Spoljna politika

Cilj spoljne politike je: čuvanje mira i ugovora o miru, negovanje što bližih i prijateljskih odnosa sa susedima, razvijanje bratskih odnosa i sve tešnjeg međusobnog približavanja sa svima slovenskim narodima i negovanje što prisnijih prijateljskih veza sa našim saveznicima. Radikalna Stranka će stalno nastojavati da se krajevi koji su u većini naseljeni našim stanovništvom na zapadnom kraju naše države prisajedine našoj otadžbini.

IX Zaključak

Program Narodne Radikalne Stranke izložen je ovde u glavnim smernicama. On će se na prvom narednom forumu Stranke nešto i izmeniti, proširiti i dopuniti. Radikalna Stranka po programu koji je ovde izložen ne može imati ni verski, ni plemenski ni regionalni karakter. Ona hoće da radi, dela na celoj teritoriji na razvijanju svoga programa, na razvijanju poštovanja, ljubavi, razumevanju među našim narodima, sve u skladu sa interesima celine.

A CK SKJ, CK SKJ X-2-II/3.

³⁷ Vid. nap. 30.

*Program**Jugoslovenske Republikanske Demokratske Stranke*

I Politički deo

1. Smatrajući monarhiju kao suprotnu načelima demokratije, stranka traži demokratsku i socijalnu republiku, videći u njoj najbolji oblik narodnog jedinstva i najuspešnije sredstvo političkog i socijalnog napretka. Na mesto sistema nasleđivanja vlasti stvoriti vladavinu naroda samim sobom, koja isključuje svaku hegemoniju pojedinaca, klase ili plemena.

2. Uvesti:

a) opšte i jednakopravno pravo glasa za sve građane, oba pola koji su navršili 19 godina života;³⁸

b) tajno i neposredno glasanje;

c) proporcionalni sistem potpuno i dosledno primjenjen tako da se onemogući gubljenje glasova pojedinih lista;³⁹

3. zameniti izborne okruge velikim izbornim jedinicama, po mogućnosti jednakim;

4. zavesti referendum za izvesne zakone i priznati narodu pravo zakonodavne inicijative;

5. obezbediti slobodu zaborava i udruživanja kao i slobodu štampe;

6. utvrditi Ustavom princip ravnopravnosti žena i ljudi s tim da se posebnim zakonima reguliše to izjednačenje;

7. ustanoviti da se bez odobrenja Narod.[nog] Predstavništva ne može objaviti rat drugoj državi niti načiniti ma kakav međunarodni ugovor. Samo ako je naša država napadnuta od neprijatelja, a Narodno Predstavništvo nije na okupu, upravna vlast može nadrediti mobilizaciju vojske. Ali istim ukazom kojim se naređuje mobilizacija vojske mora se sazvati i Narodno Predstavništvo, pa makar bilo i raspušteno. Ono se mora sastati u roku od tri dana i Vlada je dužna na prvoj sednici podneti mu ratne kredite na odobrenje.

³⁸ Prema Zakonu o biračkim spiskovima iz 1945. aktivno i pasivno biračko pravo bilo je opšte, tj. dobili su ga svi građani oba pola koji su navršili 18 godina života, a učesnici NOB bez određenja starosne gradnice.

³⁹ Proporcionalni sistem ili sistem srazmernog predstavništva je sistem raspodelje mandata po kome organizovane grupe (stranke) koje učestuju u izborima dobijaju onoliko mesta koliko srazmerno odgovara broju dobijenih glasova. Ovaj sistem omogućuje predstavništvo manjine u slučajevima kad se u jednoj izbornoj jedinici bira više predstavnika, a nije primjenjen većinski sistem. Npr. ako se u jednoj izbornoj jedinici biraju tri predstavnika i stranka A u njoj dobije 40 000 glasova a stranka B 20 000, prema ovom principu stranka A će dobiti dva, a stranka B jedan mandat.

II Administrativno uređenje

1. Uzimajući u obzir da je naša nova država sastavljena od krajeva koji su živeli svojim zasebnim životom, stekli druge navike i običaje, a imajući u vidu zahteve savremenog političkog i kulturnog života i potrebu za što skorijim srednjivanjem, našu Jugoslovensku Republiku treba urediti na federalnoj osnovi.

2. Centralna vlast državna imaće ove resore koji potpuno isključuju nadležnost federalnih jedinica: spoljnu politiku vojsku i mornaricu, opšte finansije, jedan novčani sistem, pošte i telegraf, glavni saobraćaj i vodom i suvim, pravosuđe, socijalno zakonodavstvo. Ovim resorima upravljaće ministri, koji odgovaraju za svoj rad jednom narodnom predstavništvu za celu državu.

3. Svi ostali poslovi koji su vezani za lokalne potrebe i ono što će biti poimenice Ustavom i zakonima određeno, spadaće u nadležnost federalnih jedinica.

4. U svima federalnim jedinicama sprovesti načelo narodne samouprave i naročitu pažnju obratiti opštinskim samoupravama. Seoske opštine sposobiti za normalno funkcionisanje. One će se starati o higijenskim, prosvetnim i privrednim potrebama sela. Iz opštih sredstava podizati bolnice, kupatila, vodopije za stoku; imati apoteke, lekarе, babice, osnovati poljoprivredne zadruge, podizati škole i stvarati knjižnice i čitaonice.

5. Zakone za celu zemlju donosiće jedno zajedničko narodno predstavništvo, izabrano na načelu opštog, jednakog, neopsrednog i tajnog prava glasa. Zakone za posebne federalne jedinice donosiće predstavništvo dotočnih jedinica.

6. Reorganizovati administraciju države rešenjem činovničkog pitanja. U tom smislu naša stranka traži:

a) ukidanje svih izlišnih zvanja i nadleštava; pojačavanje kvalifikacija činovničkih; ispite za sve stranke; postavljanje i unapređenje činovnika konkursom na upražnjena mesta; izbor činovnika poveriti stručnim telima;

b) određivanje obavezognog broja časova rada za sve struke činovnika, kao i izjednačenje njihovih plata. Uzakoniti da starešine nadleštva, šefovi odeljenja i svi viši činovnici koji vrše kontrolu nad radom drugih činovnika ne mogu pored svoje službe vršiti nikakvu drugu ni plaćenu ni neplaćenu državnu ili privatnu službu. Izuzetci od toga mogu se činiti, ali na osnovu zakona.

c) da se spreče i suzbiju zloupotrebe svemu državnih organa zavođenjem kod državnih sudova porotskog⁴⁰ načina suđenja za sve nesavesne i neispravne činovnike; da se pojača njihova odgovornost u svim poslovima i uvede bolja i jača kontrola njihova rada i

⁴⁰ Porotsko suđenje je organizaciona forma vršenja sudske funkcije uz učešće laika, nestručnjaka pored kvalifikovanih sudija, kao forma učešća narodnih masa u vršenju pravosudne funkcije.

da se činovništvo u isto vreme obezbedi od ministarske samovolje i svakog nepravilnog gonjenja, tako da činovnik ne može biti otpušten bez dokazne krivice.

III Reforme pravosuda

1. Osloboditi sudsku struku od političkih uticaja i od zavisnosti prema upravnoj vlasti. Obezbediti izbor sudija isključivo pomoću stručnih tela.
2. Preneti na sudsku vlast sva izvršenja i krivične istrage ukoliko to do sada nije učinjeno.
3. Zavesti kao obavezan građanski brak. Suđenje brakorazvodnih sporova preneti na građanske sudove.
4. Preneti na građanske sudove suđenje oficirima, vojnim činovnicima i vojnicima za sve krivice koje ne nose isključivo karakter vojničkih krivica.
5. Ukinuti smrtnu kaznu, s kaznene zavode organizovati na savremenoj osnovi.
6. Doneti zakon o naknadi štete nevino osuđenima.
7. Ustanoviti Vrhovni državni sud koji će oceniti ustavnost zakona, videći u tome garantiju ličnih prava i političkih sloboda građana. Isti sud rešavaće sukobe o nadležnosti između pojedinih federalnih jedinica ili između ovih i savezne državne uprave.

IV Prosveta i vera

1. Raditi da se potpuno ostvari načelo opštег, obavezognog, besplatnog školovanja dece obojega pola i da se siromašni đaci izdržavaju opštim sredstvima.
2. Nastavu u osnovnim školama produžiti obavezno na 6 godina za svu decu koja ne idu u srednje i stručne škole.
Reformisati osnovnu nastavu u cilju da deci pruži potrebnu i trajnu obuku u čitanju, pisanju, računanju i osnovnim privrednim znanjima.
3. Nastavu u srednjim školama bifurkovati* i kao njen centar uzeti poznavanje svoje zemlje i naroda i osnovna znanja iz prirodnih nauka. Dovesti srednju školu u što tešnju vezu sa stručnim školama i omogućiti da tip srednje škole može da varira prema lokalnim potrebama raznih krajeva.
4. Umnožiti stručne škole za poljoprivredu, zanate, industriju i trgovinu.

* Od reči „bifurkacija“ (bifurcatio) — račvanje, gramanje ili cepanje na dvoje, deljenje na dva kraka npr. reke.

5 Potpomagati i zavoditi sve ustanove i sva preduzeća za opšte narodno prosvećivanje: narodne univerzitete, prosvetna udruženja, narodne knjižnice i čitaonice, javna predavanju, kurseve za odrasle itd.

6. Odvojiti crkvu od države i sprovesti svetovnost nastave.

7. Priznati potpunu ravnopravnost svih verioispovesti, kao i potpunu slobodu savesti.

Ekonomske odnose

1. Ojačati radnu snagu narodnu organizovanjem besplatnog lečenja bolesnika i izvršivanjem svih mera za čuvanje narodnog zdravlja, a naročito za suzbijanje opasnih i zaraznih bolesti, u kom cilju celokupnu zdravstvenu i apotekarsku službu socijalizirati na taj način što će se ona u prvi mah preneti na zdravstvene zadruge, a zatim postepeno podržavljavati, uz finansijski doprinos koji bi bio progresivan prema stepenu mogućnosti pojedinaca.

Pored brige za bolesnike naročitu brigu posvetiti porodiljama i porodiljskoj pomoći.

Najzad i pogreb siromašnih preneti na teret društvene zajednice.

2. Raditi na podizanju opštег blagostanja narodnog i naročitu pažnju obratiti našem još uvek zapuštenom i zaboravljenom selu; kulturno ga podići tako da ono postane izvor odakle će pristizati zdrava i sveža narodna snaga. U tom cilju pored povećanog broja poljoprivrednih fakulteta i viših poljoprivrednih škola, osnovati dovoljan broj nižih i srednjih poljoprivrednih škola sa potrebnim oglednim i opitnim stanicama u cilju stručnog obrazovanja i usavršavanja privrednika. Ustanoviti službu poljoprivrednih putnih učitelja, zimskih tečajeva, sa opštim i posebnim programom saobraženim potrebama kraja u kome deluju. Povremeno priređivanje mesnih, samoupravnih i zemaljskih izložbi zemaljskih proizvoda. I uopšte iskoristiti sve mere i sva sredstava za podizanje seljaka kako bi on bio rezervoar svih životnih sila i vrednosti društvene državne zajednice.

Osnivati škole za seoske domaćice u cilju obrazovanja i kulturnog podizanja seoske žene.

Selo treba da bude potpuno nezavisno od varoši i u tom cilju potpomagati osnivanje zemljoradničkih i drugih korisnih privrednih zadruga za štednju, za nabavku potrebnog novca, stoke, zemljoradničkih sprava, semena, zadruge za potrošnju, za prodaju, za zajedničke koševe i ambare, podrumie, sušnice, mlekarnice itd.

3. Da bi se selo oslobođilo političke i ekonomске potčinjenosti čaršiji potrebno je što bolje organizovati zemljoradnički kredit i u tome pravcu doneti specijalne zakone o organizaciji zemljoradničkog kredita. Kredit bi se imao upotrebljavati isključivo na

proizvodne ciljeve i to poglavito preko zadružnih seoskih ustanova.

4. Organizovati obezbeđenje zemljoradnika od grâda, poplave, požara i drugih elementarnih nepogoda, kao i od stočnih zaraza i to na racionalnoj, zadružnoj osnovi.

5. Opštim sredstvima pomagati preduzeća za vodovode, navodnjavanja, isušenja barovitog i podvodnog zemljišta, kao i preduzeća protiv poplava i za regulaciju reka.

6. Stvoriti domaće trgrove: za stoku, žito i druge zemljoradničke proizvode. Nasuprot današnjoj nepristupačnosti selu, pristupiti izgradњевanju dobrih seoskih puteva, koji bi selo vezivali sa kojim većim putem.

7. Potpomagati industrijsku i zanatsku preradu zemljoradničkih i rudarskih sirovina i prodaju prerađevina u zemlji i na strani.

8. Ograničiti u što kraćem vremenu sve državne šume i racionalno ih eksploatisati, a isto tako i crkvene i opštinske. Raditi na što praktičnijem pošumljavanju bregovitih goleti.

9. Podići nove železnice; opraviti puteve i nove podizati; povećati i bolje organizovati pošte i mreže telegrafske i telefonske kako bi se što jače razvio promet i pojačali izvori narodnog bogatstva.

10. Izvršiti katastarski premer zemlje radi pouzdanije zaštite svojine i pravilnijeg razreza poreza. Izvršiti komasaciju zemljišta u cilju unapredjenja narodne privrede.

11. Mesto mnogobrojne režimske žandarmerije koja danas ne odgovara svojoj zakonskoj dužnosti i koja se ne brine dovoljno o ličnoj i imovnoj bezbednosti na selu, potrebno je specijalnim zakonom ustanoviti samoupravnu poljsku policiju, koja bi imala da se brine o ličnoj i imovnoj bezbednosti seljaka.

12. Sprovesti agrarnu reformu u duhu načela: zemlja ima da pripadne zemljoradniku. Nigde ne mogu ostati nikakvi čivčijski, kmetovski, kolonatski ili stalni najamnički ili napolicijski odnosi između zemljoradnika i zemljoposednika. Zemlju dodeljivati samo onima koji zemlju sami odbelavaju. Sopstvenicima malih poseda koji nisu dovoljni za izdržavanje seljačke porodice dodeliti na uživanje ziratne zemlje od one koja je u državini velikih posednika, opštine ili države. Naseljavanje svih slobodnih zemalja izvršiti na zadugarskoj osnovi.

13. Izmeniti poreski sistem u smislu progresivne poreze na prihod, kako bi se oslobođili trošarine i posrednih poreza predmeti koji služe kao namirnice ili su neophodni za život, a opteretiti luk-suzne predmete kao i one artikle koji su štetni za narodno zdravlje.

Osloboditi od poreze izvesan minimum prihoda nužan za egzistenciju.

14. Zavesti razumnu štednju u svim granama državne uprave, počevši od najviših pa do najnižih. Zavesti najstrožiju krivičnu i materijalnu odgovornost i vršiti najpuniju kontrolu, obaveznu.

15. Proširiti i poboljšati radničko zaštitno zakonodavstvo i u tom pravcu:

a) ozakoniti osmočasovni dnevni rad sa dovoljnim nedeljnim odmorom, naročito zaštitu porodilje oslobođenjem od rada izvesno vreme pre i posle porođaja;

b) organizovati osiguranje radnika u slučaju bolesti, iznemoglosti, osakaćenosti, kao i besposlice i radničkih porodica u slučaju smrti radnikove;

c) odrediti minimalnu radničku nagradu dovoljnu za zdrav život radnika i njegove porodice.

16. Otklanjati uzroke ekonomskih razlika pojedinih društvenih redova i u tom cilju ograničavati veliko privatno bogatstvo u svim oblicima. To se ima postići specijalnim zakonima npr. o ne-pokretnom imanju, o progresivnom porezu, o ograničenju prava nasleđivanja, o učešću radnika u dobiti u industrijskim radnjama i trgovačkim preduzećima, o učešću države u dobiti raznih novčanih i drugih akcionarskih društva itd.

17. Sprovesti u ekonomskoj organizaciji društva načelo narodne uprave i uništiti sve privilegije, koncesije i monopole koje pojedine klase, ustanove ili lica danas imaju i koje sputavaju ekonomski i socijalni razvitak našega naroda. Ukoliko bi bile potrebne mere ove vrste u korist razvića domaće industrije, one se imaju organizovati tako kako će potpuno služiti opštim interesima.

18. Nacionalizovati sve prirodne izvore i bogatstvo kao šume, rude, banje, vodene padove, kao i glavna saobraćajna sredstva. Isto tako građenje i zgrade za stanovanje u velikim gradovima oduzimaće se samo uz pravičnu nagradu. Ovo oduzimanje ima se početi od najimućnijih.

19. Težiti nacionalizaciji spoljne trgovine.

VI Odbrana zemlje

Raditi na što potpunijem ostvarenju ideje Društva naroda ili organizacije za mir i bezbednost među narodima koja ga bude zamnila i težiti postupnom razoružavanju ukoliko to dopuste evropske prilike; smanjivati rok službe u vojsci (stalnom kadru) ograničavajući učenje samo na ono što je potrebno za odbranu zemlje, dok ne bude moguće uvesti narodnu vojsku.

VII Spoljna politika

Raditi na sporazumu malih država koje su se organizovale na etnografskim principima, jer se samo tim načinom može dati otpor eventualnim osvajačkim namerama evropskih velikih sila. U cilju sporazuma treba iskreno i lojalno prihvati princip narodnog saopredeljenja i zaštite narodnosnih manjina i starati se da se bitni interesi našeg naroda dovedu u sklad sa ovim načelima.

VIII Zaključak

Sve bliže odredbe o uređenju naše Republike i sva druga pitanja koja nisu dodirnuta ovim programom raspraviće sam narod preko svojih republikanskih predstavnika.

Aktuelna pitanja

1. Izvesti agrarnu reformu u duhu našega programa. To važi i za druge velike posede kao i za manastirska i crkvena imanja, koja postaju narodna svojina.

2. Izvršiti naknadu štete za vreme rata počinjene, počevši od najslabijih društvenih redova: inokosnih i siromašnih zemljoradnika, malih trgovaca, sitnih zanatlija i činovnika s malim prihodom. Ni u kom slučaju ne treba nadoknađivati luksuzne predmete, ni štete onim građanima kojima je ostalo dovoljno imućstva da udobno žive, kao ni onima koji su za vreme rata preko troškova za život zaradili više no što iznosi šteta koja im je učinjena.

3. Uzakoniti da se na prvoj javnoj prodaji ne sme prodati ničije ni pokretno ni nepokretno imanje u bescenje, ni ispod najmanje vrednosti koja će se utvrditi pri popisu istoga.

4. Ratnim bogatašima oduzeti u korist države dobit stecenu za vreme rata.

5. Obezbediti invalide i ratnu siročad.

6. Uneti u ustav odredbu po kojoj sudije i predsednici svih sudova, članovi svih sudoova, diplomatski činovnici svih rangova i starešine nadleštava ne mogu biti kandidati za narodne poslanike, a da se inženjeri ne mogu kandidovati za poslanike u svom okrugu.⁴¹

⁴¹ Ovo je važeće doratno pravilo da sudije i predsednici svih sudova, činovnici i starešine nadleštava ne mogu biti kandidovani za narodne poslanike iz prostog razloga što preko svoje službe mogu najviše uticati na birače i tako sebi obezbediti poslaničko mesto (npr. policijski, šumarski, finansijski činovnici). Novim izbornim pravilima iz 1945. ova ograničenja su ukinuta.

7. Doneti specijalan zakon o inkompatibilitetu* za predsednike i članove svih sudova i za narodne poslanike i ministre. U taj zakon uneti da narodni poslanici ne mogu primiti od vlade nikakvu ni plaćenu ni neplaćenu privremenu ili stalnu dužnost, da ne mogu biti preduzimači, lifieranti i povlastičari ni za državu ni za samoupravne jedinice, da ni ministri ni narodni poslanici ne mogu biti ni članovi odbora, ni upravnici banaka koje imaju državne ili samoupravne povlastice ili rade sa državom i samoupravnim jedinicama ili primaju od njih ma kakvu pomoć, i da deca ministra i narodnih poslanika ne mogu biti državni ni samoupravni pitomci, niti za vreme svoga školovanja primati ma kakvu pomoć od države i samoupravnih jedinica, niti biti za vreme školovanja u ma kakvoj službi stalnoj ili privremenoj. Propisati stroge kazne za sve koji povrede taj zakon.

Izbor pitomaca za studije u inostranstvu poveriti univerzitetskoj vlasti.

A CK SKJ, CK SKJ X-2-II/3.

4

*Privremeni program
Socijalističke Partije Jugoslavije*

I

Socijalistička partija Jugoslavije smatra narodnooslobodilačku borbu naših naroda u poslednjem krvavom ratu protiv nemačkog i italijanskog fašističkog zavojevača kao nužan i prirodnji nastavak i završetak svih ranijih borbi, ratova i ustanačaka za nacionalnu nezavisnost, slobodu i demokratiju. Zato će se ona zalagati za čuvanje i održavanje tekovina koje su naši narodi u toj borbi s teškom mukom i uz ogromne žrtve izvojevali. Ona će se isto tako zalagati za jedinstvo, bratstvo i najpuniju ravnopravnost svih naših naroda, smatrajući da je to jedan od glavnih uslova za zdrav i pravilan razvitak naše zajedničke domovine.

II

Krajnji cilj za koji se bori Socijalistička partija je socijalizam i socijalističko društveno uređenje u kome neće biti eksploracije čoveka nad čovekom.

* Nespojivost (npr. službi, privilegija itd.)

III

Socijalistička partija je za republikanski i federativni oblik države.

Socijalistička partija smatra da sva krupna unutrašnja politička pitanja treba rešavati u Ustavotvornoj skupštini, slobodno izabranoj od sviju punoletnih građana oba pola.

IV

Socijalistička partija u prvom redu zastupa interes radničke klase, koja je glavni objekat kapitalističke eksploatacije. Zato će ona pomagati radničke sindikate da bi oni sebi obezbedili onaj društveni rang i politički uticaj koji im po pravu pripada kao klasnoj radničkoj reprezentaciji, imajući u vidu da njihovi zadaci moraju da budu ne samo socijalno-ekonomski nego i privredno-upravni. Ali će ona sve učiniti da i interesi sitnih proizvođača u varoši i selu kao i svih ljudi slobodnih profesija, kojima su vrata Socijalističke partije širom otvorena, budu takođe u svakom pogledu zaštićeni i dovedeni u saglasnost sa interesima radnika. Uopšte, Socijalistička partija će primati u svoje redove sve socijalno i demokratski orijentisane ljude bez obzira na njihov socijalni položaj, koji hoće da se bore za socijalizam.

V

Socijalistička partija smatra političku demokratiju glavnim sretstvom za ostvarenje svog programa. Načelo političke demokratije je za nju od prvostepenog značaja, jer smatra da su sve socijalne reforme bez političke demokratije nesigurne i neefikasne. Politička demokratija se ogleda u slobodno izabranim predstavnicičkim telima koja upravljaju zemljom, u ličnoj slobodi i nepovredivosti kućnog praga, u slobodi udruživanja, slobodi štampe, slobodi zabora i dogovora, u jednakosti pred zakonom i pravu da svako može slobodno politički da dela; od političkog prava da mogu biti izuzeta samo ona lica koja su na redovan način, putem suda, tih prava lišena.

VI

Socijalistička partija je spremna da u duhu svog programa politički sarađuje sa svima istinskim demokratskim i progresivnim strankama i to kako na obnovi naše ratom opustošene zemlje tako i na sređivanju opštih prilika u njoj.

VII

U međunarodnom pogledu Socijalistička partija će se zala-gati u svakoj prilici, a u prvom redu preko Socijalističke interna-cionale čiji je ona član, da pitanje granica naše zemlje i ratne od-štete bude povoljno rešeno;

za tesnu i trajnu saradnju sa svima zemljama ujedinjenih naroda sveta na čelu sa bratskom Sovjetskom Rusijom, Amerikom i Engleskom i za najprisnije odnose sa svima susednim balkanskim narodima i državama, za šta se ona svagda iskreno i odlučno za-lagala;

za saradnju svih javnih i privatnih demokratskih organiza-cija na izgradnji i učvršćivanju međunarodnog mira putem kolek-tivne bezbednosti preko Ujedinjenih nacija, kako bi mogao biti iz-veden najširi i opšti program demilitarizacije svih zemalja radi što uspešnije njihove privredne obnove;

za ostvarenje najpunijeg međunarodnog političkog i sindikal-nog jedinstva radničke klase.

VIII

Socijalistička partija smatra da je privatna sopstvenost krup-nih sretstava proizvodnje, saobraćaja, razmene i kredita glavni uz-rok svih društvenih nedaća, bede, nejednakosti i socijalnih sukoba i glavni razlog međunarodnih sporova i ratova.

Zato Socijalistička partija traži da ova sretstva pređu u dru-štvenu svojinu i pod društvenu upravu. Pri tome nju ne rukovode nikakvi razlozi mržnje ili zavisti, nego isključivo motivi ekonom-ske celishodnosti.

Socijalistička partija je svesna da ove mere znače duboki so-cijalni preobražaj. Radi toga je ona za to da se taj preobražaj iz-vede sa što manje poremećaja, uz ekonomski pravednu naknadu koju treba kontrolisati i progresivno oporezovati.

Socijalistička partija je uopšte protiv svakog uniženja ili uni-štenja u vezi sa ovim bilo pojedinaca, bilo celine socijalnih slojeva. Ona, naprotiv, teži da u jednom boljem i pravednjijem društvenom uređenju svi ljudi moralno i materijalno budu uzdignuti.

IX

Socijalistička partija smatra da su lična i imovna sigurnost i povratak produktivnom radu mase naroda raspršene ratnim vi-horom sa njenog ognjišta na razne strane, glavni uslov za privred-nu obnovu.

X

U cilju pravilne organizacije privrede, proizvodnju materijalnih dobara i snabdevanje stanovništva sa ovima treba staviti pod javnu kontrolu. Proizvodnja i promet dobara treba da se vrše po utvrđenim planovima. Pomagati razvijanje opštinske privrede, naročito snabdevanje varoškog stanovništva stanovima, odećom, osvetljenjem, ogrevom, životnim namirnicama i ostalim potrebama.

Pomagati razvijanje slobodnog zadrugarstva privatnih prozvodača a naročito poljoprivrednika i zanatlija, i udružiti razne grupe zadruga u organski sistem, naročito potrošačkih i proizvodačkih zadruga varoši i sela.

Pomagati svaku korisnu privatnu inicijativu uz ograničenje dobiti (zarade).

Svako preuzeće, bez obzira na formu vlasništva nad njim, smatra se kao deo nacionalne privredne celine i dužno je, prema opštem privrednom planu koji se ima utvrditi, da služi potrebama nacionalne celine.

XI

Zemlja ima pripadati u celini i bez izuzetka onome ko je obrađuje.

Kolonizacija se ima vršiti planski i uz potpuno osposobljavanje stanom, hranom, stokom i semenom, a da se pri tome naročito obrati pažnja na higijenske i ostale mogućnosti življjenja i opstanaka kolonista u novim naseljima.

Iz Zemljišnog fonda, koji će biti stalnog karaktera, prvenstveno dodeljivati zemlju mladim i sposobnim zemljoradnicima bez zemlje.

Dodeljivanje da se vrši iz razloga socijalnih obzira i ekonomiske celishodnosti, a izuzetno prema naročito stečenim zaslugama i podnetim žrtvama u toku rata.

XII

Socijalistička partija traži:

da se zagarantuje pravo svakog građanina na rad;

da se ratnim invalidima i ostalim žrtvama rata posveti najveća briga i staranje od strane države;

da svima ratom oštećenim licima i porodicama treba dati najviše moguće moralne i materijalne reparacije;

objektivno ispitivanje i kažnjavanje ratnih krivaca i konfiskovanje dobiti postignute za vreme okupacije;

progresivni sistem poreza sa oslobođenjem minimuma egzistencije od svake vrste oporezivanja;

obaveznu javnu nastavu na maternjem jeziku za svu decu do 16 godina. Besplatnu nastavu, besplatna nastavna sredstva i izdržavanje siromašne dece u nižim i višim narodnim i građanskim školama. Veze škole za privredni narodni rad i što opširnije tehničko i privredno obrazovanje naroda. Reforma celokupnog školstva u smislu radne produktivne škole. Demokratizacija škole i nastavničkog kadra. Stvaranje modernih socijalno-pedagoških ustanova;

slobodu veroispovesti i odvajanje crkve od države; besplatno pravosude i pravnu odbranu za siromašne građane; građansko porotno suđenje za sve političke i stamparske krvice;

oduzimanje građanskih prava da se može vršiti samo preko presuda redovnih sudova;

širokogrudu amnestiju sviju onih koji se za vreme okupacije nisu ogrešili o bitne interese naroda i države;

socijalizaciju lekarske, sanitetske i opšte zdravstvene službe, posvećujući naročitu brigu zdravlju radnika i siromašnog seoskog stanovništva.

XIII

Za sav radni svet sprovesti najdalekosežniju socijalnu politiku sa najširim socijalnim reformama i pravima. Na prvom mesecu sprovesti najpotpuniju zaštitu matera i dece na radu; higijensku i socijalnu zaštitu radnika i nameštenika obezbeđenjem standarda života preko odgovarajuće nadnice i plate: skraćenje radnog vremena na ekonomski najnužniju meru, koja ne sme preći normalu od 8 časova dnevno; obezbeđenje zdravih radnih i stambenih prostorija; osiguranje za slučaj bolesti, iznemoglosti i starosti svih najamnih kao i slobodnih radnika; rukovođenje socijalno-političkim staranjem prepustiti samoupravnim telima interesanata u varoši i na selu.

A CK SKJ, CK SKJ X-2-II/3.

5

Privremenih program Socijaldemokratske partije u Jugoslaviji

I Osnovna načela

1. Partija smatra da je i drugi svestki rat potvrdio socijalističko shvatanje da su savremeni društveni procesi posledica kapitalističkog društvenog sistema. U samom biću toga sistema sadržan je nagon borbe za idustrijske i druge sirovine, za velika tržišta

ta i za vladavinu nad prolazima na glavnim svetskim putevima. Stoga SDPJ [Socijaldemokratska partija Jugoslavije] vidi spas sreće od te borbe i njenih teških posledica samo u preobražaju kapitalističkog privrednog i društvenog sistema u jedan socijalističko-demokratski privredni i društveni sistem.

2. Kroz svoj privredni i društveni sistem kapitalistička klasa je razvila odlučan uticaj na sve oblasti društvenoga života: privredni, politički i kulturni. Vladajući nad tri najvažnije sile: nad kapitalom, na državnom oružanom silom i nad sredstvima obrazovanja javnog mišljenja, kapitalistička klasa i pored liberalnog demokratskog sistema vladavine stvarno provodi diktaturu nad pojedinim narodima, a prema tome i u svetu.

3. Nasuprot stvarnoj, ali prikrivenoj i u većoj ili manjoj meri ublaženoj diktaturi liberalnog kapitalizma, razvila se i otvorena diktatura tzv. fašističko-nacistička, koja, sredstvima oružane državne sile, vladavinom nad kapitalom i sredstvima stvaranja javnog mišljenja, nastoji da provede i utvrdi još jedan znatno grublji i nesnošljiviji oblik vladavine kod pojedinih naroda i u svetu. Taj sistem ne dopušta narodima ni toliko slobode koliko to omogućava tzv. liberalni kapitalistički poredak. Fašizam je izraz najsurovijeg diktatorskog oblika vladavine nad duhovnim i telesnim bićem čoveka. On zahteva pretvaranje svega ljudstva u automate.

4. Socijalistička država nije takva da u njoj isključiv ili ogromno pretežan uticaj na funkcionisanje državnog aparata ima jedna klasa, već svi narodni slojevi i redovi podjednako. Ona upravo prestaje biti klasna država. Ona se osniva na saglasnosti najširih slojeva radnoga naroda i svih društveno-potrebnih zanimanja. Radi toga, socijalna demokratija jeste nepokolebljivi pobornik toga da široki slojevi radnog naroda imaju punu slobodu i mogućnost ne samo da nesmetano kažu svoj sud o svakoj vladavini, već i da mogu da je promene, ako ne odgovara pravim interesima naroda. Socijalna demokratija nije vladavina jedne stranke, nego uvek vladavina većine naroda, sa priznanjem prava manjini da o vladavini te većine može iskazati svoj sud i ocenu u korist opštega napretka.

5. SDPJ smatra da su lična sloboda i nezavisnost osnovni uslov društvene mira i spokojsvta; isto tako smatra kao osnovni uslov za opšti društveni napredak i lično dobro pojedinaca: slobodu mišljenja i slobodu izražavanja mišljenja, kao i slobodu svesti.

6. U državi kao zajednici svih ljudi pravni i politički uslovi života moraju biti isti i jednaki za sve ljude i žene grada i sela. No priznanje društvene jednakosti ne isključuje priznanje individualnih razlika i različitih individualnih podobnosti na kojima se zasniva društvena podela rada, koja je osnovica društvenoga življenja i napretka čovečanstva. Postojanje različitih individualnih podobnosti treba da bude izraženo i određeno (ustanovljeno) po-

moću demokratskih i naučnih ustanova, pomoću slobodne utakmice, slobodnim ispitivanjem i upoređivanjem individualnih sposobnosti, na osnovu stručnih i nepristrasnih merila sposobnosti. Postavljanjem svake sposobnosti na njoj odgovarajuće mesto obezbeđuje se ljudskoj zajednici najbolje funkcionisanje društvenog i državnog organizma.

7. Pravo svakoga čoveka na pristojan život treba prvenstveno da se zasniva na njegovom udelu i rezultatima u proizvodnji, u doprinosu optšem dobru, na osnovu ljudske solidarnosti i zakona čovečnosti.

8. Socijalistička shvatanja čovečnosti i pravičnosti protive se sistemu najamnoga rada, tj. tome da jedni ljudi imaju pravo na upotrebu radne snage drugih ljudi i još po svojoj neograničenoj volji i nalaženju, kako to dopušta i praktikuje kapitalistički sistem privrede. Stoga SDPJ smatra da treba stvoriti takav privredni sistem kroz koji će sva dobra i proizvodi prirode i sve snage, kao i proizvodi zajedničkog ljudskog rada biti raspodeljivani pravično, po uzajamnom sporazumu i na osnovu načela jednakosti i ravnopravnosti. Stoga partija ističe potrebu nacionalizovanja rudnoga blaga, šuma, voda i prirodnih snaga; industrije, bankarstva i svih vrsta osiguranja; svih monopola i monopolima sličnih ustanova prihoda; ističe potrebu agrarne reforme i planske kolonizacije, po načelu da zemlju dobije onaj koji je sam obrađuje i bez mogućnosti da iz nje dobije zemljišnu rentu. Sistem nacionalizacije treba tako provoditi da ni u prelaznom stanju privreda ne pretperi nikakvu štetu ili zastoj u svome razviću i napredovanju.

9. Privatnoj inicijativi treba ostaviti takođe široko polje rada, regulišući je samo tako da bi bila od koristi opštem dobru i napretku.

10. SDPJ, kao pobornik besklasnog društva, zastupa načelo tesne međunarodne privredne i kulturne povezanosti i saradnje; ona gleda u radničkoj klasi grada i sela glavnog činioca i pokretača za stvaranje te povezanosti i saradnje. No treba da bude tako provedeno da svima narodima bude podjednako od koristi i da se otkloni svaka mogućnost jednost[ranog] iskorišćavanja bilo koje strane. To će biti utoliko više moguće ukoliko više kod svih naroda bude teorijski i praktično ovladivala načela socijalističkog gledanja na svet. SDPJ smatra Socijalističku internacionalu kao nepophodnu potrebu za napredak čovečanstva, te će se stoga uvek zlagati za njena nastojanja i biće uvek pripravna za svaku saradnju u njoj.

II Oblik vladavine i unutrašnje uređenje zemlje

1. SDPJ oduvek je bila načelno za republikanski oblik države, a u pogledu unutrašnjega uređenja ona smatra federalativni si-

stem kao najbolji za uređenje naše države; ovaj sistem odgovara najviše posebnim nacionalnim, istorijskim i društvenim individualitetima pojedinih naroda i oblasti jugoslovenskih. Kroz federalivno uređenje obezbediće se, na jednoj strani, najbolje državno, narodno i privredno jedinstvo, a na drugoj strani, time se obezbeđuje ravnopravnost svakoj nacionalnoj ili oblasnoj jedinici sistem autonomije i samouprave u svim poslovima posebnoga i užega mesnoga značaja. Isto tako mora biti zajemčena svakoj narodnoj grupi potpuna ravnopravnost i kulturna autonomija.

2. Najviši organ narodne vladavine jeste narodno predstavništvo: za državu — državno za federalne jedinice — federalno. Državno (savezno) narodno predstavništvo donosi zakone, u koje spada i Ustav, važeći za celu zemlju; federalna narodna predstavništva donose zakone važeće za odnosne federalne jedinice. Narodna predstavništva biraju se na osnovu optšeg, jednakog, tajnog, proporcionalnog i neposrednog izbornog prava. Ovo važi i za sve druge izbore. Trogodišnje skupštinsko trajanje. Vršenje izbora u dane kad se ne radi. Ukipanje svakoga ograničenja prava osim u slučaju pravne nesposobnosti. Žena i čovek su potpuno u svemu ravnopravni.

3. Narodna predstavništva ne samo da donose zakone saglasne sa voljom naroda već ona vrše i nadzor nad njihovim izvršenjem. Narodnim predstavništvima odgovorni su, posredno ili neposredno, svi organi vlasti. Narodni poslanici treba da uživaju pravo imuniteta.

4. Savezna i federalna vlada vode javnu upravu i staraju se o izvršenju zakona. One moraju uživati poverenje odnosnih narodnih predstavništava i politički su odgovorni pred njima. Ministri i ministarski saveti imaju uredvodavnu vlast samo u granicama zakona i na osnovu zakonskih ovlašćenja.

5. Za ocenu zakonitosti rada narodnih vlasti svih stepeni, kao i za ocenu zakonitosti uredaba moraju biti ustanovljeni naročiti sudovi.

6. Kao vrhovni sud za zaštitu saveznog Ustava i federalnih autonomija treba da postoji savezni federalni sud.

7. Narod treba da ima pravo da u svim važnijim ekonomskim, političkim i drugim pitanjima donosi odluku i neposrednim glasanjem (referendum).

III Privredni život

1. Samo jedna što savremenija privredna organizacija može obezbiti povoljan i spokojan život naroda.

2. Napredak privrede zavisan je od primene naučnih saznanja imetoda u njoj. Ta su saznanja danas veoma velika, a metodi vrlo mnogostruki. Stoga oni zahtevaju saradnju što većeg bro-

ja osoba sa najvećom, velikom i srednjom stručnošću.

3. Opšti privredni napredak zavisan je i od skladnog razvijanja svih glavnih privrednih grana: poljoprivrede, industrije, zanatstva, saobraćaja i rудarstva.

4. Radikalna agrarna reforma i planska kolonizacija nameću se i kao privredno i kao socijalno-političke mere.

5. Potrebno je što brže provesti pošumljavanje ogolelih i neplodnih površina zemlje koje su u nas vrlo velike, kako radi privrednog osposobljavanja tako i radi zaštite plodnih i iskoristljivih površina.

6. Lov i ribolov treba da pređu na opštinska i druga samoupravna tela.

7. Uređenje državnih, federalnih i samoupravnih uglednih gospodarstava (ekonomija), rasadnika i drugih poljoprivrednih zavoda, škola i kurseva. Ustanovljenje poljoprivrednih komora.

8. Državne, federalne i samoupravne mere za unapređenje poljske privrede i stočarstva. Uređenje što savremenije veterinarske službe radi suzbijanja stočnih bolesti i zaraza; primena svih naučnih sredstava radi suzbijanja biljnih bolesti i štetočina; primena naučnih metoda radi privrednog usavršavanja domaćih rasa životinja i kulturnih biljaka. Uništavanje zveri koje nanose štetu poljskoj privredi.

9. Unapređenje industrije koja proizvodi za zemljoradnike ili vrši preradu zemljoradničkih proizvoda; pomaganje zemljoradnika u pravičnom unovčavanju njegovih proizvoda, u nabavci semena, stoke i poljoprivrednog alata; osiguranje žetvenih prinosa i osiguranje od nerodice i nepogoda; organizacija povoljnog poljoprivrednog kredita; zaštita minimalnog poseda u zemlji.

10. SDPJ polaže osobito veliku važnost na sve vrste privrednoga zadružarstva u varoškoj i seoskoj privredi i smatra ga kao jedan od puteva za prelaženje u socijalistički privredni sistem.

IV Socijalna politika

1. Socijalna politika je novija društveno-politička tvorevina i može se smatrati kao isključivo delo socijalističkog učenja i socijalističkog radničkog pokreta. U ovoj oblasti SDPJ je nastojavala i nastojavaće i dalje: da se zakonskim putem sprovedu sve mere zaštite i osiguranja najamnih radnika, zemljoradnika i drugih redova kojima je to potrebno. U te mere spadaju: zakonsko ograničenje radnog vremena na meru koju zahtevaju nauku o zdravlju i kulturne potrebe radnika (po najviše 8 časova dnevno), zabrana upotrebe u privredi dece ispod 14 godina; zabrana upotrebljavanja žena uopšte i muškaraca radnika mlađih od 20 godina u noćnom

radu; upotreba noćnog rada dopušta se samo u onim granama radnosti koje po svojoj prirodi iz obzira tehničkih ili iz obzira javnog blagostanja iziskuju noćni rad; da se uvede najmanji neprekidni odmor od 36 časova u jednoj nedelji; obezbeđenje stroge radne higijene posredstvom radničkih komora i stručnih inspekcija rada; provođenje osiguranja u slučaju bolesti, onesposobljenja privremenog ili trajnoga, iznemoglosti, neuposlenosti, starosti i smrti.

2. Organizacija najpotpunije zdravstvene službe: stvaranje što savršenijih lekarsko-zdravstvenih ustanova, dovoljnog broja što stručnijih lekarja opštег lekarstva i specijalista i snabdevanjem u potrebnoj meri lekovima i lekarskih materijala. Podizanje bolnica, ambulanti, porodilišta. Higijenskoj prosveti (ličnoj, kućnoj i javnoj) naroda treba takođe obratiti najveću moguću pažnju. Treba narod prosvetnim putem dovesti do poznavanja izazivača bolesti, kako se čuva od njih i kako se otklanjaju. Treba povesti energičnu borbu za poboljšanje stambenih prilika, kućnog nameštaja, za suzbijanje tuberkuloze, endemičnog sifilisa, ljudskih endo i ekto-parazita, od kojih naš narod veoma pati. I ovaj posao zasnovati što više na zadružnoj osnovi, uz aktivno učešće naroda i na samoupravnoj osnovi.

V Prosvetna i kulturna politika

Prosveta je danas osnovni uslov za sve vrste napredovanja. Bez nje razvijenog i celishodno organizovanog prosvetnog sistema ne da se zamisliti ni napredna privreda ni visok stepen kulturnog života i stvaranja. Stoga SDPJ smatra što jaču demokratizaciju prosvete kao jedan od prvorazrednih zadataka današnjice i budućnosti i ističe kao potrebu:

1. Obaveznu javnu nastavu za svu decu ispod 14 godina života.
2. Besplatnu nastavu i nastavna sredstva u osnovnim narodnim školama.
3. Obavezno pomaganje obdarene i siromašnije dece u višem školovanju.
4. Osobito obraćanje pažnje podobnostima dece za pojedine vrste poziva i delatnosti.
5. Osnivanje što većeg broja stručnih škola (tehničkih, industrijskih, zanatskih, poljoprivrednih itd.) s besplatnom nastavom i sredstvima.
6. Osnivanje produžnih škola i tečajeva radi stalnog usavršavanja u pojedinim granama rada.
7. Osnivanje prosvetnih zadruga, biblioteka, čitaonica, školskih muzeja i izložbi, narodnih pozorišta itd.
8. Osnivanje svuda prosvetnih odbora od predstavnika svih struka (učitelja, profesora, lekara, veterinara, ekonoma, inženjera

itd.) i održavanje u selu i gradu popularnih predavanja iz svih oblasti ljudske delatnosti i stvaranja.

Pored opšteg i stručnog školovanja, SDPJ smatra da treba obratiti najveću pažnju i fizičkoj kulturi naroda primenjujući i u toj oblasti sve najbolje metode i saznanja do kojih se do sada došlo iskustvom i naukom.

Vera se proglašava za privatnu stvar, a crkvena i verska zajednica smatraju se privatnim udruženjima koja svoje poslove uređuju potpuno samostalno.

VI Spoljna politika

SDPJ je odlučan protivnik svake imperijalističke i hegemonističke politike; ona je bila i ostala načelni pobožnik najšire međunarodne saradnje u svim pravcima; stoga ona smatra stvaranje organizacije Ujedinjenih naroda, izvršene u San Francisku, kao značajan korak u pravcu te saradnje. Samo jednom takvom saradnjom mogu se otkloniti novi ratovi u svetu i razviti korisna privredna i kulturna saradnja među svim narodima.

SDPJ ističe posebnu potrebu tešnje privredne i kulturne vezanosti među balkanskim narodima i rad na stvaranju jedinstva među njima; ona ističe potrebu što prisnije saradnje među svim slovenskim narodima, koji tek sada dolaze do svoga punoga oslobođenja blagodareći odlučnoj i konačnoj pobedi velikih saveznika, a osobito SSSR, nad nemackim nacizmom i italijanskim fašizmom. Jedna tešnja saradnja sa SSSR i naslon na njega nameće se kao istorijska nužnost i kao zapovest samih jugoslovenskih naroda. U pitanju jugoslovenskih krajeva van granica Jugoslavije, SDPJ smatra kao zahtev međunarodne pravde da oni budu pripojeni svojoj matici. Time bi bila zadovoljena i načela na kojima je bila zasnovana borba ujedinjenih naroda.

VII Narodna odbrana

Vojska se mora po organizaciji i cilju izražavati kao deo narodnog bića; ona treba da služi kao organ narodne i državne bezbednosti. SDPJ smatra da pitanje organizacije narodne odbrane i njeno naoružanje stoje u tesnoj vezi sa opštom međunarodnom politikom i stavom koji u tom pogledu zauzimaju drugi narodi. U vojsci treba podržavati do kraja duh demokratije i prisnosti sa narodom, a otklanjati svaki pokušaj stvaranja militarizma sa kojim su činjene do sada svuda najveće zloupotrebe protiv demokratije, slobode naroda i međunarodnog mira.

OSVRTI

Branko PETRANOVIĆ

DESANKA PEŠIĆ, JUGOSLOVENSKI KOMUNISTI
I NACIONALNO PITANJE 1919—1935,
BEOGRAD 1983, 290 STR.

Studija o kojoj večeras raspravljamo* nije istoriografska u onom klasičnom značenju da istraživač traži objašnjenja konteksta ideja i njihovih nosilaca iscrpnom analizom arhivsko-empiričke dokumentacije. Pre bismo rekli da autor zasniva istoriju ideja praćenjem nastanka, razvoja i sudbine pojedinačnih ideja koje su opredeljivale odnos između partijske opozicije i „levice”, odnosno vrhovne arbitraže u licu Kominterne, naročito od 1924, dajući time prilog i teoriji o nacionalnom pitanju.

Težište analize je na individualnim pogledima prvaka pokreta koji se prate do 1928, kada se gasi dijalog. Analizom pojedinačnih pogleda pisac, dakle, nije razmatrao službenu politiku rukovodstva u nacionalnom pitanju koja za rezultat daje — kako kaže — „pročišćen, relativno konačan i kolektivan politički rezultat”. Takvim pristupom stvorene su istraživačke pretpostavke da se prati složeni put „intelektualnog, političko-ideološkog i teorijskog usvajanja jedne nove politike”, a na drugoj strani utvrđuje odnos prema principima koji su se smatrali izvorno marksističkim.

Analiza individualnih gledišta vodećih jugoslovenskih komunista o nacionalnom pitanju izvršena je na velikom dokumentarnom materijalu. Običnom čitaocu studija može izgledati i kao zamorni traktat, ali za stručnjaka tekstualne analize izvedene do kraja čine srž i smisao ovog rada. Egzaktnost izvedene tekstualne analize ima jednu veliku prednost — što je, uostalom, u biću metoda pri pisanju ovakvih radova — prednost koja se sastoji u onemogućavanju da se originalni stavovi (pogledi, ideje) izvitopere u kasnijoj interpretaciji ili kritici njihovih nosilaca. Uporedna analiza teksta i interpretacije autora je zastupljena kao princip rada. Autor se, u stvari, od prve rečenice zalaže za maksimalno „poštovanje činjenica”. Originalni tekst ostaje osnovno merilo u analizi i tumačenju pogleda, otkrivajući falsifikate, skraćivanja, izostavljanja i proizvoljnosti podmetane sagovorniku.

Rukovodeći se, dakle, naučnom akribijom, pisac se trudio da isključi iz upotrebe popularne, mehanikom ponavljanja u praksi partijskih konfrontacija prihvачene — dobromerni ili zlonamer-

* Uvodna reč na okruglom stolu o studiji D. Pešić o jugoslovenskim komunistima i nacionalnom pitanju 1919—1935. održana u Narodnoj biblioteci u Beogradu, maja 1984.

no — „redukcije” izlaganja učesnika rasprave o nacionalnom pitanju oko nekih okosnica, kao, što je, recimo, Markovićevo „svodenje” nacionalnog pitanja na ustavno, što je, u ono vreme bio jedan od glavnih razloga za inkriminaciju i dolaženje na kominternovski indeks. Dok je Sima Marković smatrao, *praveći razliku između nacionalnog i ustavnog pitanja*, da se nacionalno pitanje može *izuzetno* u Jugoslaviji, i to sada, svesti na ustavno, dotle su njezini kritičari tvrdili da je zastupao tezu da se često može svesti na ustavno i da njegovo tumačenje ove pojave počiva na *trajnom prilazu*. No i autentičnim tumačenjem osnovnog stava Markovića izazivani su funkcioneri Kominterne, jer se njime posredno odbaci- valo shvatanje o revolucionarnoj situaciji u Jugoslaviji suprotno oficijelnoj liniji i njenim vrhovnim tumačima.

Autor uvodi i drugu korekciju putem analize izvora marksističkih teoretičara i revolucionara, poput Lenjina, naročito u odnosu prema demokratiji u građanskom društvu, shvatanju prava na samoopredeljenje i otcepljenje, oceni, revolucionarne situacije. On će naglasiti značaj interpretacije Roze Luksemburg o promeni taktike u radničkom pokretu do stepena, koji joj daje vrednost metodološkog orientira. Za Engelsa, revizija taktike nije bila uslovljena pitanjem konačnog usvajanja vlasti, koji je Kominterna više nego fetišizirala, a s njom i „levica” u Partiji, već pitanjem današnje, svakodnevne borbe; ne ponašanjem proletarijata prema kapitalističkoj državi u trenutku osvajanja državne vlasti, nego njegovim ponašanjem u okviru kapitalističke države. Engels je, kaže R. Luksemburg, dao „putokaz potčinjenom, a ne pobedničkom proletarijatu”.

Savesnim odnosom prema sabranoj dokumentaciji, njenoj analizi i antidogmatskim pristupom, pisac je otklonio neke dosadašnje zablude, uprošćavanja i terminološke stereotipe.

Na toj antidogmatskoj ravni razotkrivaju se sektaški sadržaji u svesti i mentalitetu dela rukovodilaca KPJ, nesposobnih da uvide da je bolja građanska demokratija od vojne diktature, federacija od centralističkog uređenja. O toj tvrdoći mišljenja kao da najbolje govori stav Rajka Jovanovića da bi победа opozicione buržoazije (savez S. Pribićevića i srpske buržoazije), iako se zalaže za demokratiju i federaciju, doneila samo „učvršćenje i proširenje socijalne baze diktature finansijskog kapitala” srpske buržoazije i „osposobljavanje Jugoslavije za aktivnu ulogu u antisovjetskom bloku”.

S ranijim istraživanjima istoričara, i u ovoj studiji se, s preciznošću tekstualne analize i kritičkom valorizacijom pisca isčišćava terminološko-kvalifikativni korov iz komunističke dokumentacije u uslovima naraslih protivrečnosti jugoslovenskog društva, opštег i nacionalnog sektaštva, pogrešnih procena i ocena. Mnogobrojni stereotipi, bez stvarnog sadržaja, sterilni, opterećeni verbalizmom i snagom slogana prenošeni, svedeni su na njihovu realnu isto-

rijsku meru. Na primer, ocene o vojno-fašističkoj diktaturi, „okupaciji”, nacionalnom ugnjetavanju prečanskih Srba. Pojedinci su već tada, kao Đuro Cvijić, govorili da se u slučaju Srba „iz preka” može govoriti samo o eksploataciji, a ne o nacionalnom ugnjetavanju. Analiza je, takođe, otkrila podudarnost nekih frankovačkih i komunističkih parola (o izgonu srpskih vojnika i činovnika, služenju vojne obaveze u svom kraju itd.), ali ukazala i na naknadni kritički osvrt tim povodom u Partiji.

Iz analize proizlazi da podela na „levicu” i „desnicu” nije bila nacionalna podela. Za Životu Milojkovića, svrstanog od „levice” u „desnicu”, daleko bi više pristajalo da je bio razvrstan u „ultra-levicu” zbog svog čisto klanog pristupa i nihilističkog odnosa prema nacionalnom pitanju. Umeštvo da podleže prihvaćenoj šematskoj polarizaciji pisac uvažava prelivanje gledišta u okviru faktički izdiferenciranih struja. Tako saznajemo da su se pogledi Markovića i Cesarcu u nekim pitanjima podudarali (da situacija u Jugoslaviji nije revolucionarna; Cesarec nije odbacivao mogućnost da se nacionalno pitanje reši u buržoaskom društvu; nije ni pravio neku načelnu razliku između autonomije, federacije i konfederacije). Pod tzv. slabostima argumentacije kritikuje se Markovićevo shvatanje, zapravo njegova „problematična teza” da će srpski centralizam nestati kada srpsko građanstvo ojača, a s njegovim nestanjem isčezenjuće i hrvatski i slovenački zahtevi za federalizmom, iz čega su njegovi oponenti u Kominterni zaključivali da se radi o zalaganju za učvršćenje kapitalizma. Po njima, revolucionarna partija je mogla podržavati samo „razorne sile u kapitalističkom društvu”. Tumačeći nacionalne sukobe kao izraz sukoba nacionalnih buržoazija, Sima Marković je takođe smatrao da hrvatska i slovenačka buržoazija nisu zainteresovane za otcepljenje, te se samim tim za njih otcepljenje i sticanje državne nezavisnosti i ne postavlja.

U studiji je kritički analiziran ekstremni odnos „levice” svedenjem, naročito posle Petog kongresa Kominterne, borbe protiv „buržoaskog nacionalizma” na borbu protiv „srpskog nacionalizma”, poistovećivanjem hegemonije srpske buržoazije sa celim srpskim narodom. Do krajnosti nediferenciranom klasnom upotrebom pojmove, kao što su „pobjednička Srbija”, ili govorom o naciji „koja opstanak i život u ovoj zemlji (misli se na Kraljevinu SHS) može smatrati gozbom”, stvarane su zabune i problem još više zamršavan. Lenjin je pisao da je marksizam nepomirljiv s nacionalizmom, pa ma bio najpravedniji, najčistiji i najcivilozavaniji, ali je istorijsko iskustvo nalagalo gradiranje nacionalizma ugnjetene nacije i nacionalizma nacije koja ugnjetava. Nije, međutim, bila prihvatljiva teza o nacionalizmima buržoazija ugnjetenih nacija koje seju nacionalnu mržnju i nacionalizma cele nacije „koja ugnjetava”, zaobilazeњem očigledne istine da nacija nije homogena društvena i politička celina.

Analtičkim metodom razgrnute su neke političke kategorije i vrednosni sudovi političkog karaktera, kao što su „oportunizam” i drugi. Ovaj i slični sudovi su posmatrani u spletu konkretnе istorijske situacije i neposredne političke borbe; oni su praćeni, sa tim, i kao relevantne istorijske činjenice na osnovu kojih se gradila ili odbacivala akcija, ali istovremeno i podvrgavani kritičkoj proveri sa stanovišta istorije kao toka (jesu li se dokazali) i analize istorijskog materijala u dužem toku istorijske radnje. Ovaj legitimni metod u istoriografiji primenjen je i u drugim srodnim slučajevima propagandnog i agitacionog karaktera: u vezi s radničko-seljačkom vladom, odnosnom prema „imperijalističkoj Jugoslaviji” i razbijanju njenog organizma na više patuljastih, nacionalno nezavisnih država.

„Levica” i „desnica” su se razilazile, kao što je poznato, na pitanju da li je društveno-politička situacija u Evropi i Jugoslaviji bila izrazito revoluconarna ili je bila samo prožeta krznim momentima koji su u projekciji „levice” prenaglašavani u skladu s ocenama Kominterne. Kraljevina SHS mogla se upravo uzeti kao radikalni primer produbljivanja krize i rasta nezadovoljstva; nacionalni sukobi postajali su sve intenzivniji, a spoljna opasnost od Italije opsedala njene vrhove, ali su se istovremeno u njoj klasne suprotnosti nalazile daleko od dramatičnih razmara usijanja; bilo je očigledno da na istorijskoj pozornici ne deluju nacionalni i politički pokreti s revolucionarnom perspektivom i da, jednom rečju, ne postoji revolucionarna snaga koja može da potrese postojeći režim. Staviše, vladajuće rojaličko-građanske snage su u završnoj fazi parlamentarizma i neposredne spoljne opasnosti nalazile argumentaciju za svoj protivodgovor usmeren na jačanje državne pozicije prema spoljnom svetu, za politiku nacionalne nivelacije, razbijanje građanske opozicije i obraćun s malobrojnim revolucionarnim snagama.

Pisac u analizu unosi opravdano razlikovanje sa stanovišta naučne analize: da li su ideološke orientacije, političke odluke, analize situacije kao krizne obeju struju u sukobu bile bliže marksizmu ili boljševizmu. Pisac konstatiše da su „obljševičke” odrednice odnele prevagu u pitanju revolucije kao jedinog izlaska iz postojećeg stanja i ocene političke situacije u svetu, na Balkanu i u Jugoslaviji, ukazujući da kod predstavnika „levice” i „desnice” gotovo i nije bilo razlike u shvatanju marksističke, odnosno boljševičke analize.

U jednom drugom kontekstu autor je uključio u analizu neka pitanja — istina nedovoljno razvijena, vezana za ulogu bugarskih predstavnika u Kominterni, koja nam izgledaju važne pretpostavke budućih širih istraživanja. Pominju se i navode Dimitrov, „generalni kormilar” Kominterne, i Vasil Kolarov, istaknuti prvak Kominterne, s velikom međunarodnom reputacijom, već dugo u emigraciji, čijom zaslugom je dobrim delom i stvorena predstava

o BRP kao „velikoj”, „staroj” i „zaslužnoj” partiji. Oni su praktično zbog svog položaja i svoje uloge u KI smatrali da imaju čak neku vrstu mandata za partie Balkana. Dimitrovljeva uloga u jednoj kasnijoj situaciji KPJ je čak bila presudna za njen opstanak i budućnost. Dimitrov i Kolarov su forsirali tezu o revolucionarnoj situaciji na Balkanu, koju Ukrajinac Skripnik prevodi na ocenu o Balkanu kao „barutani” Evrope. Njihova analiza upućivala je na jake nacionalne pokrete na Balkanu, među kojima su navođeni oni u Trakiji, Albaniji, Makedoniji, Hrvatskoj, Dobrudži, koji su izazivali pažnju i bugarske javnosti, vladajuće i opozicione, s obzirom na homogeni nacionalni karakter Bugarske (ako izuzmemmo Makedonce i tursku manjinu). Upozoravali su na seljačke pokrete pod uticajem ideja Stambolijskog, kakvi su bili Bugarski zemljoradnički savez, HRSS, Caranistička stranka u Rumuniji, seljački pokreti u Grčkoj, koji su se tek začinjali.

Pisac daje panoramu mišljenja o nacionalnom pitanju i prema njima se kritički određuje do svog naučnog stava. Reljefno je vidljiva „krivudava linija” KPJ u prilazu nacionalnom pitanju kao najvižnjem političkom pitanju međuratne Jugoslavije. Autor pregnantno kaže, što je uopšte odlika njegove interpretativne metode, da odgovor na to pitanje nije bio lak ni za sadašnjost ni za budućnost, jer se KPJ nalazila između „onog što je donela iz svoje prošlosti, onog što je Kominterna od nje zahtevala u ime budućnosti (svetske revolucije) i onoga što je predstavljalo njeno nacionalnoto, sa svim svojim specifičnostima, zakonitostima i realnostima”. Traženje odgovora nije teklo samo pod pritiskom nasleđa i spoljnog uticanja Kominterne već i u uslovima unutrašnjih sukoba, nastajala režima, delatnosti Partije van zakona. U pojedinim kritičnim trenucima, kao 1929, ona je bila svedena na malu izolovanu Partiju od 500 do 1000 članova, bez mogućnosti uticaja na javni život. Podmetnula je te godine — usled internacionalističke obaveze — glavu na panj monarhodiktaturi. Nasuprot velikim građanskim opozicionim strankama nacionalnog smera koje su 1929. istupale za preuređenje države, KPJ se našla na istoj liniji s ultra-desničarskim snagama za njeno razbijanje.

Deo učesnika u raspravi o nacionalnom pitanju je stajao na gledištu da je glavni uzrok nacionalnih borbi sukob ekonomskih interesa srpske buržoazije, na jednoj strani, i hrvatske i slovenačke, na drugoj. Oslabljena i osiromašena u prvom svestkom ratu srpska buržoazija je osigurala političku dominaciju u vidu pansrpske dinastije, generaliteta, predsedništva vlade i resora vojske i spoljnih poslova, sa izuzetkom jednog trenutka kada se na čelu ovog poslednjeg nalazio Ante Trumbić, jer drukčije ne bi mogla ni da izdrži konkurenčiju mnogo razvijenije buržoazije Hrvatske i Slovenije. Po Đuki Cvijiću, hegemonija ovog tipa nije izazvala samo reakciju slovenačke i hrvatske buržoazije već i otpor hrvatskog i slovenačkog naroda.

Pisac kritikuje Staljinovo gledište koje je suštinu nacionalnog pitanja ispunjavalo strateškim problemom, to jest shvatanjem seljaštva kao vojske revolucije. Ono nije prihvatljivo ni kao suština nacionalnog pitanja, a pogotovu kao uzrok njegovog izbijanja u Jugoslaviji. Među mnogobrojnim uzrocima koji su ga izazvali autor navodi vladavinu srpske buržoazije političkim sredstvima, težnju za ekonomskom dominancijom razvijenje buržoazije zapadnih krajeva zemlje, razne oblike političkog bespravljha, državne tradicije, strah katoliko od prevlasti pravosavlja i obrnuto.

Pisac izlaže poglede jugoslovenskih komunista bez uproščavanja i svodenja na negativan ili pozitivan odnos prema Kominterni. Nema crno-belih slika koje bi ceo problem reducirale na puki izraz discipline ili poslušnosti osporavanjem onovremene konstelacije, duha vremena i ličnih uverenja učesnika. S pozicija objektivnog analitičara autor polazi od načela da osnovanost ili neosnovanost jedne politike ocenjuje sud istorije. Analiza je pokazala da se neki pogledi ne mogu svoditi samo na socijaldemokratske koncepcije isto tako kao što se i neke teorijsko-ideološke kategorije ne mogu odbacivati samo zato što su bile u sukobu sa shvatanjima Kominterne i njenih vođa. Pisac nije pao ni u drugu krajnost, namente da zanemaruje značaj Kominterne u revolucionarnom radničkom pokretu u procesu organizacionog konstituisanja komunističkih partija i njihovog idejno-političkog sazrevanja nakon osnivanja. Autor, tim povodom, decidirano kaže da „kriterijumi vrednosti teorijskog nasleđa Druge i Treće internationale mogu biti samo praksa međunarodnog radničkog pokreta i konkretna istorijska situacija koja je te vrednosti proizvela”.

Pojedinačni pogledi, političke koncepcije, oficijelne teze, parole, direktive, odluke i platforme procenjuju se sa stanovišta njihove ostvarljivosti, sukoba sa stvarnošću ili upijanja u životu, promašenih ili ostvarenih predviđanja. Da li je stvarnost bila takva da su one mogle da pobede, da se ukorene, potvrde istorijskim razvitkom? Autor polazi od ovih merila kao istoričar, a ne kao neki savremeni tribunal. Kritičkim vrednovanjem strategije Partije, odnosno jednog ili drugog dela suprotstavljenih snaga u njoj, vodi se računa i o odnosu snaga, prvobitnom nastanku ideja i njihovoj evoluciji, opštoj političkoj atmosferi i revolucionarnoj perspektivi kao trajnoj orijentaciji komunista. Ostao je dug istoričara da nakon promene generalne linije Partije pokaže do kog je stepena starja politika bila prevaziđena. Raniji ideološko-politički arsenal nije odgovarao novom vremenu polovinom 30-ih godina. Diskontinuitet linije je nesumnjiv i ne može ostati nezabeležen kao činjenica i kao merilo kritičke valorizacije prošlosti. Istoričar je dužan da objasni nastali preokret. Mislimo da on to može uraditi samo u okviru naučne istoriografije, nezavisno od toga da li je izabrao metod političke istorije ili istorije ideja koja otkriva zamenu starih shvatanja novim, na osnovi preorientacije Kominterne, kao rezul-

tat novog pregrupisavanja međunarodnih snaga i interesa sovjetske državne politike.

Preokret generalne linije Kominterne nije mogao zaobići ni KPJ. Umesto borbe klasa, borbe rada i kapitala, jedinstvenog radničkog fronta, potpomognutog siromašnim seljacima i seoskom sirotinjom, proglašena je 1935. na Sedmom kongresu Kominterne linija koncentracije svih demokratskih i antifašističkih snaga. Započela je borba za savez i s građanskim snagama antifašističkog usmerenja. Neki istoričari nazivaju ovu narodnofrontofsku pojavu renesansom Kominterne. Ona je, svakako protivrečna, jer se u organizacionom biću partija nije ništa bitno izmenilo, a na drugoj strani, u istom vremenu, došlo je do surovih staljinističkih obraćuna s reperkusijama i na nacionalne komunističke pokrete. Ograničenost ove „renesanse“ vidi se i u nasilnom prekidanju narodnofrontovske politike u svetskim razmerama posle preokreta u odnosima između Moskve i Berlina. Uspešno započeta kolaboracija antifašističkih snaga prekinuta je kao rezultat jedne spoljnopoličke taktičke aberacije.

Novi splet unutrašnjih i međunarodnih okolnosti uticao je na odbacivanje stare politike jugoslovenskih komunista u nacionalnom pitanju. Pojavljuje se i nova generacija revolucionara. Nova politika izvire iz potreba novog dana, nove epohe, novih prestrojavanja. SSSR je izalizo iz prinudne izolacije u svet međunarodnih odnosa koji je pratila i Kominterna kao deo aparata sovjetske državne politike. Još je na snazi vladajuće shvatanje proleterskog internacionalizma kao vrhovne norme ponašanja, reducirano na odbranu prve zemlje socijalizma. Osnovno merilo komunističke valjanosti cenilo se prema odnosu koji su revolucionari zauzimali prema SSSR-u. U toj novoj epohi počeli su jugoslovenski komunisti s Gorkićem na čelu i Titom kao aktivnim učesnikom u kreiranju takve politike prilaziti drukčije nacionalnom fenomenu, naglašavajući sve više značaj vlastite prakse i svog nacionalnog tla.

Prelazak na novo shvatanje o održanju Jugoslavije i izgradnji KPJ na principu nacionalnih kompartija, što autor prati do polovine 1935, zahteva da se jasnije razgraniče stavovi, odbace stari neupotrebljivi kanoni i prevaziđene ideje. Istorija valjda ne postoji da bi petrifikovala zablude i previđala generalno različite poglede. Novo vreme odbacivalo je stare ideje i vladajuća rešenja koja su imala podršku većine, dok su kritikovana shvatanja postajala deo vladajuće političke prakse. Možemo li sada svaku kritičku analizu shvatanja — koja su za izvesno vreme pobedila, a novom situacijom bila potisnuta i, delatnost Partije oslonjene na poglede koji su bili odbačeni smatrati revizijom istorije i njenim politiziranjem? Nije li upravo obrnuto: zadržavanjem na razini jednom datim objašnjenja praktično dezavuišemo i nauku kao traganje za istorijskom istinom.

Istraživanje ove pojave na ravni tekstualne analize ostvareno je, po našem mišljenju, upravo briljantno, daleko uspešnije nego što je to pošlo za rukom bilo kome do sada među istoričarima. Ako se tome prilazu može nešto primetiti, onda su to poneki preostali terminološki sastojci, tu i tamo u studiji, koji su jednostavno suvišni: „Sima Marković kao razuman političar”, „čuditi se ...”, „realni političar”, „politički realizam”; postavljanje potpitnja itd. Autor se mogao više zadržati i na kritici autonomističkog koncepta Sime Markovića.

Ali ono što nama izgleda najvažnije s istoriografske tačke gledišta tiče se činjenice da pisac ove odlične studije prilikom kretanja kroz „džunglu” mnogobrojnih pogleda nije mogao da se koristi nekim istorijskim istraživanjima više nego važnim za potkrepljenje svoje analize.

Istoriografska analiza tek treba da utvrdi stvarni stepen opasnosti koji je postojao za Sovjetski Savez, na jednoj strani, a na drugoj opasnost od rata između Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Da li je antisovjetski rat bio neminovan (sada se kaže rat, a ne govori se o revolucionarnoj situaciji) 1928; da li Jugoslavija priprema rat protiv SSSR-a, koji se — u verziji KI — kao imperijalistički imao pretvoriti u građanski? Iz ovog klupka činjenica izvođenje su strategija i taktika, koje su u jugoslovenskom slučaju kulminirale u pozivu na ustank. Šesti kongres Kominterne je operisao tipovima revolucija šematski, ali nije nigde rečeno da se ove šeme imaju nespecifično primenjivati, sem što je jugoslovenska „levica” prigrila stavove Kominterne u njihovom najdogmatičnijem značenju. Nasuprot tome stajale su daleko elastičnije analize Milana Gorkića. U vreme Drezdanskog kongresa 1928. izgleda da ova opasnost kao neposredna nije postojala za SSSR. Nije reč o opštim planovima i idejama kao konstanti politike kapitalističkih sila prema SSSR-u u to vreme, ali je visila kao Damoklov mač nad Jugoslavijom, koliko znamo preko istraženih italijanskih izvora, koji nam kazuju da je Musolini 1928. računao s ratom protiv Kraljevine, svog suseda na istočnoj obali Jadrana. Činjenica da su dva Italijana 1928, svaki sa svoje osnove, različito motivisani, nezavisno jedan od drugog, bili protiv Jugoslavije — Musolini je pripremao rat — i zalagali za primenu politike Kominterne o razbijanju Jugoslavije na Četvrtom kongresu KPJ (Palmiro Toljati — Erkoli), možemo uzeti samo kao hronološku slučajnost.

Sistematično i kritično ispitana su pitanja vezana za razbijanje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca s najširom skalom kumulativno navedenih uzroka koji su mogli uticati na ovu politiku centralizovanog štaba svetskog proletarijata, čije se ponašanje je u ovoj ranijoj fazi, mislimo, ne može razumeti bez determinisanosti interesima sovjetske državne politike. Globalno je to određeno sanitarnim kordonom i mestom koje je Jugoslavija imala u njemu kao potencijalni placдарm za napad na Sovjetsku Rusiju, starim

predubedjenjima carske Rusije, koja kao refleks žive dugo i u novoj politici kao tradicionalni putevi koji lako ne iščezavaju — formirani istorijskom tradicijom i geopolitikom — da na Balkanu egzistiraju mnogobrojne nesamostalne, vazalne državice u neprekidnim sukobima. Ali istorijska empirija o svemu tome nije ispitana niti je mogla biti ispitana.

Ovo važi i za „redukciju” i kasnije proširenje državica koje treba da se izdvoje iz sastava Jugoslavije. Peti kongres Kominterne je izdvojio tri, a Zemaljsko veće NRPJ četiri, ne pominjući Srbiju i Bosnu. Izneta je pretpostavka, koja nam izgleda nezaobilazna u konkretnom istorijskom istraživanju, da još nije bilo u KPJ iskrstalisano koje nacionalne i istorijske oblasti u Jugoslaviji treba da dobiju status samostalnih država van Jugoslavije ili država u njenom sastavu.

Ne može se ne prihvati osnovna teza autora da je Koministra uticala na nacionalnu politiku KPJ preko „levice”, obezbeđujući ozakonjenje tendencije za razbijanje Jugoslavije, i to bez obzira na posledice i na to da li su svi komunisti znali da je ta teza na snazi u praksi, te da je ustanak 1929. imao posledice u kobnom pravcu za komuniste da osete gvozdeni režim kralja Aleksandra — u rukavicama za građansku opoziciju, ali nemilosrdno brutalan kada su u pitanju bili članovi revolucionarne partije. Nedostaje, međutim, ispitivanje građanskih nacionalnih konfrontacija, porast snage HRSS-a kao nacionalnog pokreta, oštih nacionalno-političkih sukoba u građanskim redovima. Zapravo, do kog stepena je i taj faktor mogao uticati da se otvori nacionalno pitanje u KPJ. Jesu li komunisti koji su nosili diskusiju u toku — koliko su god bili — baš i bili toliko ideološki zatvoreni da ne osete nacionalna strujanja oko sebe? Još nisu bili stegnuti obručima Kominterne kao njihovi naslednici, nova generacija revolucionara, deset godina kasnije, koja je ipak na specifičan način znala da probije ljuštru kominternovske prakse baš u sudaru sa životom; još nije bila odstranjena mogućnost dijaloga; još nisu bili iščezli tragovi socijaldemokratskih koncepcija; oština političkih borbi bila je više nego opšta. Ima jedna Gramšijeva misao — da postoje neke stranke bez kojih ne možemo shvatiti istoriju nekih nacija. Koliko su komunisti bili svesni te činjenice? Može se odgovoriti da se radi o maloj zavereničkoj partiji, pod udarom zakona, optuženoj za internacionalnu zaveru i anacionalno ponašanje, ali ni to ne objašnjava do te mere zatvoreni sistem mišljenja, koji je, izgleda, postajao presudan. Uspeh HRSS na izborima 1923. izazvao je konsternaciju njihovih nacionalno-stranačkih (radikalnih) suparnika, a na drugoj strani predstavljao je pojavu prema kojoj se snage na političkom poprištu nisu mogle oglušavati. Ovome možda protivreči činjenica da je baš „levica” u duhu teze o jedinstvenom frontu radnika i seljaka formulisala kao politički zadatak približavanje seljačkim masama u Hrvatskoj, okupljenim u HRSS, radi njihovog revolucionisanja,

kritikujući istovremeno njihov reformizam, nasuprot „partijskoj opoziciji”, koja je s rezervama gledala na pokret Stjepana Radića. Naknadno saznanje je pokazalo da Radić nije želeo saradnju sa KPJ, da se odrekao republikanstva i stupio u radikalnu vladu.

Nije reč o taktičkim varijantama komunista, niti o nedoslednosti vođstva HRSS-a koje je tražilo za svoju buržoaziju formulu nagodbe s dvorom, već o činjenicama koje se ovako mogu poređati: imali su program konfederacije i ustavni projekt koji je stajao na principu priznanja hrvatskog nacionalnog individualiteta, kao i Hrvatska zajednica svoj projekt federativnog uređenja: pretvorili se u nacionalni pokret, čime nisu mogli biti ignorisani, pri čemu imamo u vidu i sovjetsko rešenje federacije kao državnopravnog oblika nacionalnog pitanja. Šta više, ne gubimo iz vida da je taj uzor nadjačao nacionalne projekte. Uostalom, istorija mora ovu pretpostavku skinuti s dnevног reda, pa neka je učini i sasvim deplasiranim hipotezom. Čak i u tom slučaju dobili bismo argument za posebno stanje svetski protagonista revolucionarnog pokreta.

Ovom studijom smo dobili jedan konistentan rad, čiji značaj za razvoj racionalne istorijske svesti nije još dovoljno shvaćen. Kritičke napomene koje su do sada učinjene, ukoliko su lišene politizacije, potvrđuju staru misao da knjige o kojima se ne raspravlja i koje ne izazivaju kontroverze ne zaslužuju ni da budu napisane. Ne ustručavamo se da dodamo da jedna knjiga treba i da dosegne određeni nivo da bi se o njoj vodila rasprava. Ako apstrahujemo aferaški šund, koliko je onda takvih knjiga? Studija Dejanke Pešić je nesumnjivo jedna od onih retkih.

Dušan MILJANIC

*ZA VIŠI STEPEN NAUČNE OBRADE NOR-a
I REVOLUCIJE U JUGOSLAVIJI*

(Povodom naučnog skupa „Strategijska prekretnica na jugoslovenskom ratištu — ratna 1943. godina”)

I

Vojnoistorijski glasnik, izdanje Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, u br. 1/84. objavio je referate s naučnog skupa na temu: „Strategijska prekretnica na jugoslovenskom ratištu — ratna 1943”, održanog decembra 1983. godine u Centru visokih vojnih škola „Maršal Tito” u Beogradu.

U napomeni Redakcije kaže se da su objavljeni svi referati ovog naučnog skupa, te da je u Redakciji sačuvan njihov izvorni autentični sadržaj. To je, bez sumnje, korektno, međutim, Uredničkom odboru i Redakciji ipak se mogu uputiti dvije zamjerke.

Prvo, nije u zborniku štampana nijedna diskusija, dijalog i polemika s ovog naučnog skupa od učesnika koji nijesu imali referate, kao ni replike autora referata. Izvjesno je da bi ovo dalo veću draž cijelom zborniku, izazvalo veće interesovanje za pojedina pitanja koja su bila predmet naučne rasprave, dalo podsticaj za dalja istraživanja. Bilo bi korektno da je bar u fuznoti rečeno da je na skupu bilo i toga, da je objašnjeno zašto se to izostavlja. Iako polemika nije bilo dovoljno, treba reći da su neke intervencije po dubini naznačavanja problema bile ne slabiji ako ne i bolji prilog skupu od pojedinih referata sa stanovišta daljeg istraživanja i obektivnog interpretiranja događaja. Naime, znatan broj referata, kako po obimu tako i po značaju i načinu obrade, to u stvari i nije. Ne zasluzuju naziv naučnog priloga.¹ Možda je to i bilo razlog

¹ To su više referati (ili referatiči i diskusije) u pežorativnom političkom, a ne naučnom značenju. Tako, npr., prilog „Titove ocjene nekih fak-tora oružane borbe” ima svega oko dvije i po stranice. Tema je zapravo samo naznačena. Sadrži desetak iz cjeline konteksta istrgnutih citata — Titovih misli o oružanoj borbi s hvalospjevnim rečenicama. Svaki pasus počinje s „Tito” ili „Titovo”, u nekim se to ponavlja više puta, pa i preko 30 puta. Nešto takvo nije potrebno ni naučnom popularisanju Titovog ugleda, a ni ugledu naučnog zvanja autora (dr M. Živković). Slični su i prilози o iskustvima iz upotrebe oklopnih jedinica u 1942. i 1943. godini (ppuk. B. Jeličić), koje su zapravo samo povremeno i kratko postojale na najnižem taktičkom nivou, o karakteristikama NOP-a u istočnoj Bosni (dr Z. Antonić), o britanskoj misiji „Tipikal” pri VŠ NOV i POJ (dr D. Biber) i dr. Neki detalji i viđenja autora mogu biti zanimljivi u nekom drugom kontekstu, ali ne i za skup s pretenzijama koje mu iz naslova proizlaze.

što je Redakcija sve podvela pod ovaj, reklo bi se neutralan termin, umjesto naziva naučni prilozi ili saopštenja?

Drugo, prilozi u zborniku nijesu sistematizovani i raspoređeni ni po jednom kriterijumu: po skali naučnog vrednovanja, tematskim srodnostima ili po nivou i širini polja zahvata u odnosu na cilj i naziv naučnog skupa. Vjerovatno je da Uređivački odbor i Redakcija nijesu ni htjeli ni mogli primijeniti kriterij naučne valorizacije priloga iz vše razloga. To bi zahtijevalo temeljniju kritičku analizu svih priloga. Za to bi bilo potrebno mnogo vremena, rada i znanja. Uz to je prisutna opasnost zamjeranja autorima, među kojima je bilo i takvih koji su po činu i funkciji naučili da ih se stalno uvažava, bez obzira na to šta i kako kažu ili napišu. To bi mogla učiniti neutralnija i kompetentnija naučna kritika. Mogla se, međutim, izvršiti sistematizacija priloga po tematskim srodnostima i nivoima obrade s obzirom na naziv naučnog skupa. To bi olakšalo korišćenje građe i orientaciju zavisno od interesovanja i stručno-naučnog profila korisnika priloga. Neutralnom čitaocu je nemoguće dokučiti po kom je, npr., kriteriju (ako ga je uopšte bilo) određen redoslijed priloga u zborniku. Možda je tu bilo u nedosljednosti i neke dosljednosti?²

Tematska i naučna klasifikacija. Po tematskoj srodnosti, nivou i širini polja istraživanja i obrade, cijela objavljena građa (s neznatnim izuzecima) ovog naučnog skupa može se svrstati u tri grupe:

1. Prilozi opšteg značaja koji odgovaraju nazivu naučnog skupa. U njima se obrađuju unutrašnji i međunarodni vojno-politički i strategijski aspekti NOR-a i revolucije u Jugoslaviji, sa stanovista globalnog tretmana i cjeline jugoslovenskog ratišta. Očekivalo bi se da polovina, ili bar trećina priloga bude koherentna s opštom temom naslovom skupa, sve ostalo kao prateća dopunska, parcijalna argumentacija u mozaiku promjena i stanja NOR-a u ovoj godini. Ispalo je, u stvari, sasvim obrnuto. Priloga ove grupe ima svega 8. To su: „Bitni elementi strategijske situacije na jugoslovenskom ratištu u 1943. godini” (general potp. F. Trgo), „Atlantska povelja i Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije” (dr B. Petranović), „Neprijateljska avijacija u Jugoslaviji 1943. godine” (general potp. V. Nikić), „Karakteristike razvoja oružanih snaga NOP-a

² Tako npr., u prilogu (trećem po redu) „Stručno osposobljavanje starješinskog kadra NOVJ u 1943. godini” (gen.-puk. A. Janić) daje se samo informacija — rezime poznatih podataka o aktivnosti VŠ i pojedinih glavnih štabova na podizanju nivoa komandne strukture NOV i POJ. To je došlo do izražaja tek krajem 1943. godine, poslije kapitulacije Italije, pa je više posljedica nego uslov strategijske prekretnice na jugoslovenskom ratištu ove godine, a od opšteg značaja za cijel NOR. Više se podataka daje za 1944. godinu. Ovaj i slični prilozi više su parcijalno upotpunjavanje informacija o stanju i rastu oružane sile NOP-a u toku NOR-a, bez novih podataka ili dublje naučne interpretacije. Pretpostavka je da je prilog dobio vodeće mjesto u zborniku zbog čina i tadašnje pozicije autora.

u Jugoslaviji 1943. godine"³, „Slobodne teritorije na jugoslovenskom ratištu u 1943. godini“ (S. Branković), „Snabdjevanje NOV i POJ u 1943. godini"⁴, „Naredbe i druga akta J. B. Tita iz 1943. godine i međunarodno pravo“ (dr M. Despot), „Neki aspekti kvislinštva i kolaboracionizma u Jugoslaviji 1943. godine“ (major U. Gutić). U zborniku ovi prilozi su raspoređeni od prvog do trideset i prvog mesta.

2. Prilozi užeg tematskog i prostornog usmjerjenja. Obraduju karakteristike i neke probleme ratne vještine NOV i POJ na operativno-taktičkom nivou, ili stanje i razvoj NOP-a u pojedinim dijelovima (regijama) jugoslovenskog ratišta.⁵ To su: „Neke karakteristike NOR-a na teritoriji Hrvatske u 1943. godini"⁶, Neka operativna načela u operacijama na jugoslovenskom ratištu 1943. godine“ (puk. dr M. Colić), „Manevri divizija NOVJ u bitkama na Neretvi i Sutjesci“ (puk. dr G. Miljanić), „Ratna 1943. godina kao presudna faza bitke za Jadran“ (kapetan B. Visković), „Proces prestrojavanja revolucionarnih i kontrarevolucionarnih snaga u Srbiji 1943. godine“ (dr V. Glišić), „Karakter i specifičnosti NOB-e u Mačedoniji i 1943. godina kao istorijska prekretnica“ (puk. dr B. Nikolovski), „Kapitulacija Italije i razoružavanje italijanskih oružanih snaga u Jugoslaviji 1943. godine“ (major V. Ivetić). Ukupno u ovoj grupi ima 7 priloga, koji su u zborniku raspoređeni od petog do dvadeset osmog mesta.

3. Prilozi najužeg specifičnog tematskog usmjerjenja i regionalnog značaja. Ovi prilozi čine većinu u zborniku. Bave se uglavnom taktičkim i specifičnim pitanjima i problemima NOR-a, stanjem i događajima u pojedinim užim regijama, ili pitanjima koja su samo u posrednoj vezi s nazivom ovog naučnog skupa.

Sa stanovišta naučnog vrednovanja ove tri grupe priloga čitaocu se nameće logično pitanje: šta je bio osnovni naučni i društveni, a šta eventualno prateći i sporedni cilj (ciljevi) ovog skupa?⁷

³ U ovom prilogu autor (puk. N. Anić) je dao zapravo izvod za 1943. godinu iz svoga rada „Stvaranje OS 1941—1945. godine“, koji je objavljen 1982. u zborniku radova *Oružane snage Jugoslavije 1941—1981. godine*.

⁴ Dva priloga od dva autora s istim naslovom. General-puk. dr Đ. Jovanić i puk. dr Lj. Bošnjak.

⁵ Na žalost, ne na svim. To je takođe dosta ozbiljan nedostatak u sadržaju ovog zbornika, odnosno u posebnoj tematiki naučnog skupa, jer ne daje kompleksan prikaz posebnosti u opštem u toku NOR-a 1943. Ostali su „nepokriveni“ referatima značajni dijelovi ratišta: Slovenija, Crna Gora, Vojvodina — posebno Srem, sjeverozapadna Srbija, Kosovo i Metohija. Svakako to je bio problem pripremanja skupa, pronalaženja i usmjeravanja autora, a moglo ih se naći dovoljno komponentnih da pripreme priloge i za ove regije (dijelove ratišta).

⁶ Autor gen.-puk. M. Šumonja obrađuje samo kontinentalni dio Hrvatske.

⁷ Takva je informacija izostavljena (ili se prepostavlja iz naslova teme naučnog skupa). Zato se mora poći od logičke pretpostavke kakav je cilj trebalo da bude i kako korespondira s objavljenim prilozima. To ipak otežava kritički osvrt na rezultate i vrijednost objavljenih priloga.

Iz naslova teme naučnog skupa logično je pretpostaviti da je s prilozima (referatima) i u raspravi trebalo dublje naučno rasvijetliti bar tri osnovna pitanja: 1) šta je na unutrašnjem i međunarodnom planu uslovilo vojno-političku prekrtnicu na jugoslovenskom ratištu 1943. godine u korist NOP-a Jugoslavije 2) koje su bitne vojne i političke karakteristike i svojstva te strategijske prekretnice (šta je to što ju je činilo potpunom ili nepotpunom u kvantitativnom i kvalitativnom pogledu unutar Jugoslavije i u odnosima s velikim saveznicima antihitlerovske koalicije) 3) sa globalnog strategijskog aspekta šta su ti prelomni rezultati značili za dalji tok i postizanje ciljeva NOR-a i revolucije na vojnem i političkom polju, na unutrašnjem oslobođilačkom i revolucionarnom i međunarodnom političkom i diplomatskom frontu.

Poznato je iz iskustva nacionalnooslobodilačkih i revolucionarnih ratova i socijalnih revolucija kakvi su bili i NOR i revolucija u Jugoslaviji, da se strategijski prelomni rezultati ne mogu postići i dogoditi u jednom ili nekoliko vojnih i političkih događaja-pobjeda. Krupne kvalitativne promjene nestaju kumulacijom niza posebnih kvantitativnih i kvalitativnih događaja i pobjeda u dinamici rata, koji svaki za sebe imaju manju i ograničeniju dimenziju. Zato, izgleda, da je nužno istražiti i sagledati radi cjeline i sve te posebne vojne i političke dimenzije na cijelom jugoslovenskom prostoru, na pojedinim (kako ih sada nazivamo) posebnim vojništima. Odgovori na navedena tri globalna pitanja mogli su se očekivati od opštih priloga (referata) navedene prve grupe i od rasprave o njima. Njihovo potkrepljenje, kao koherentna argumentacija, može biti u posebnim saopštenjima drugog reda vrijednosti i užeg istraživačkog i prostornog polja. Takva saopštenja na ovom skupu su samo djelimično i za pojedine krajeve dala, više faktografski, prikaz političkog i vojnog stanja i problema NOP-a u 1943. godini.⁸

Sa stanovišta naučnog cilja od ovakvih skupova se očekuje da, na ovolikoj istorijskoj distanci, o postavljenoj temi daju i neka nova, nepoznata ili nedovoljno poznata fakta s obzirom na već istraženu i dostupnu istorijsku građu i primarne izvore. Još više, očekuje se da se na osnovu novih i ranije utvrđenih i poznatih istorijskih fakata daju valjanija naučna, kritička tumačenja, vojno-politička sinteza stanja i zbivanja, njihovih uzroka i posljedica. Takva sinteza oslonjena na naučnu dokumentaciju, na izvore velike indikativne naučne vrijednosti, podrazumijeva logičnu argumentaciju i dijalektičku negaciju ranijih nepotpunih, često nekritičkih ili hvalospjevnih ocjena, svjesno iskrivljenih zbog nečije zle namjere ili zbog neznanja i zabluda. To bi onda vjerovatno bio naučni doprinos najvišeg stepena vrijednosti.

⁸ Izostavljeni su, kako je navedeno u nap. 5, mnogi krajevi zemlje, stanja NOP-a i procesa u njima koji su bitno mijenjali sliku NOR-a i revolucije u Jugoslaviji uticali na globalno stanje i rezultate.

Druga, niža skala naučne vrijednosti bila bi da se već poznatim istoriografskim radovima o pojedinim procesima i događajima doda bar poneka nova, šira i dublja dimenzija, neko dodatno osvjetljenje koje već poznatom daje nešto novo i svježe. To je, dakle takav doprinos koji proširuje sekundarne izvore i bazu za dalji rad na naučnoj sintezi za dostizanje prve više skale naučne vrijednosti. Takvim naučnim rezultatima zadovoljavaju se savremeni društveni ciljevi i povećava interesovanje za održavanje ovakvih naučnih skupova. Takvi prilozi afirmišu našu istoriografiju o NOR-u i revoluciji, a ujedno služe kao oslonac za iznalaženje onih racionalnih jezgara koja bi se ugrađivala u našu savremenu odbrambenu doktrinu.

Ovaj naučni skup dao je nešto, ali ne mnogo, novog i u prvom i u drugoj skali naučnih rezultata bar za iole bolje poznavaoce NOR-a i revolucije. Ostao je pretežno na onoj gotovo početnoj istoriografskoj interpretaciji — sredovanju, opisivanju i ponavljanju — ranije objavljenih radova o pojedinim stanjima i događajima.⁹ Očekivalo se znatno više, posebno od onih opštih priloga, saglasno pretpostavljenom cilju i naslovu naučnog skupa. Tu i tamo bljesne poneka svježa i orginalna misao, ali ostaje nedoradena, neargumentovana, izgubljena u poznatom. Može se reći da u većem dijelu priloga, a u nekima gotovo u cijelini, preovlađuju sadržaji ispod navedenih skala naučne vrijednosti — bar što se tiče ocjena i teorijskih sinteza. Ponavljaju se poznate činjenice, podaci, ocjene, citati. Preovlađuje referatski način izražavanja ponegdje sličan onom na političkim manifestacionim skupovima. Za naučne skupove neprimjerni su hvalospjevi vojnopolitičkim rukovodstvima NOP-a, a ponegdje se to čini i prema lokalnim rukovodiocima.

⁹ Npr. po naslovu vodeći prilog „Bitni elementi strategijske situacije na jugoslovenskom ratištu u 1943. godini“ (F. Trgo) na svega oko 5 stranica sadrži već odavno poznate i objavljivane konstatacije i podatke o svjetskim i na jugoslovenskom ratištu, o stanju NOVJ i težištima dejstava. Dobra mu je strana što je to dato u zgušnutom rezimu, izdvojeno za ovu godinu inače nema obrade unutrašnjih i spoljnih predstojećih strategijskih problema. Kad se govori o promjeni odnosa snaga u korist NOP-a nema analize i obrazloženja kvantitativno-kvalitativne asimetrije u tom odnosu snaga, u čemu je stvarna prednost NOV i POJ, njihovoj ratnoj vještini. Iznesni su nešto drugčiji neki podaci od onih objavljenih u drugom izdanju „Vojne enciklopedije“.

Kao primjer analitičkog pristupa može se uzeti prilog „Atlantska povjelja i AVNOJ“ (B. Petranović). Na izgled vremenski i po sadržaju različiti istorijski dokumenti dovedeni su argumentovano i logično u međuvisnosti — Atlantska povjelja i odluke AVNOJ-a. Među borcima NOR-a Atlantskoj povjeli se neprekidno pridavao veliki značaj. To je kasnije u istoriografiji kod nas donekle zanemarivano.

Takođe, u velikoj je mjeri i dokumentaristički i analitički nov i prilog o neprijateljskoj avijaciji u Jugoslaviji 1943. godine (V. Nikić). Data je u njemu analiza dejstava te avijacije i gubitaka na cijelom ratištu. Šteta što autor nije dao analizu negativnog uticaja tog vojnog faktora na dejstva NOVJ, koji je negativno uticao na strategijsku vojnu prekretnicu u toku i u korist NOR-a, a posebno baš u ovoj godini, u operacijama u slivu Neretve, Pive i Sutjeske, a i kasnije sve do jeseni 1944.

Dijelovi jednog broja priloga, naročito onih iz druge i treće grupe, mogli su, u svoje vrijeme, biti od istoriografske naučne vrijednosti onda kad se interpretacija dogadaja, nepoznatih široj i naučnoj javnosti, objavljuje prvi put, kao prvi stepen obrade NOR-a i revolucije. Međutim, ako se u prilozima na jednom naučnom skupu izlazi samo s manje ili više spretnom, pa čak i ljepšom, interpretacijom pojedinih stanja i dogadaja koji su ranije istraženi, a radovi o njima objavljeni u sekundarnim izdanjima kao što su vojna enciklopedija, monografije, studije, zbornici s ranijih naučnih skupova itd. onda to može da liči na bolji ili gori kompilatorski i eklektički preizvod.¹⁰ Istina, i ovakvi prilozi mogu biti korisni kad su poneka parcijalna pitanja o dogadajima u 1943. godini u pojedinim regijama data dosta iscrpno i sređeno na jednom mjestu, kad upućuju na druge posebne primarne izvore.

Sve u svemu, u objavljenim prilozima s ovog naučnog skupa ima obilje istoriografskih podataka, opisa stanja i dogadaja o NOR-u i revoluciji u 1943. godini, preuzetih iz ranije objavljenih radova, uz nešto i novih činjenica i komentara. U tom pogledu za pisca (ili pisce) neke sintetizovane istorije (studije ili knjige s većim pretenzijama) o NOR-u i revoluciji za 1943. godinu ovaj zbornik će biti dragocjen i nezaobilazan izvor. Naravno, treba se s rezervom odnositi prema mnogim konstatacijama, tezama i zaključcima, koji su često davani nategnuto i ne proizlaze u iskazanoj težini iz prethodne argumentacije.

Jedan sumaran osvrt na toliko razuđenih, vremenski i prostorno različitih tema i problema NOR-a i revolucije, u dinamičnoj i u mnogo čemu prelomnoj 1943. godini, mora, razumije se, biti uopšten i nepotpun, posebno s obzirom na veliki broj priloga s heterogenom metodom obrade, različitog nivoa, predmetnog i prostornog opsega i cilja, kao i profila autora. To znači da ovakav osvrt sadrži unaprijed rizik od nepravednog suda i razložne neprihvatljivosti za pojedine autore. Neki prilozi (iako je takvih malo) zasluživali bi i izdvojenu kritičku analizu, ali za drugu namjenu i priliku.

Cjelina pak objavljenih priloga s ovog naučnog skupa, a posebno neki iz prve i druge grupe, daju, međutim, podsticaj, provočiraju na razmišljanje i angažovanje u daljem izučavanju našeg NOR-a i naše revolucije. Skup je dao povod i uporišta da se postave i istaknu neka aktuelna pitanja, problemi i dileme naše istoriografije. Da li je ona dovoljno objektivna, kritička s težnjom da ponire dublje, da daje suštinske sinteze i spoznaje o iskustvima, poukama i porukama iz ovog istorijski kratkog, ali prelomnog i dramatičnog razdoblja NOR-a i revolucije? Želim povodom i u kontekstu tema ovog naučnog skupa da iznesem neka razmišljanja, postavim neka pitanja, odnosno da komentarišem neke probleme i dileme.

¹⁰ Takvi su, na primjer, prilozi koji govore o operativnoj vještini i manevru jedinica NOV i POJ, kao i neki drugi o stanju i razvoju NOP-a u nekim regijama.

II

1. O pristupu izučavanju NOR-a i revolucije sa stanovišta doktrine opštenarodnog odbrambenog rata (ONOR-a)

Istorijom NOR-a i revolucije moraju se permanentno baviti i kreatori savremene doktorine opštenarodne odbrane (ONO) i društvene samozaštite (DSZ), reklo bi se svi koji se nepsrednije bave problemima priprema i vođenja ONOR-a ako bi nam kojom nesrećom nečijom agresijom bio nametnut. U žiji interesovanja su uvjek ratna vještina, traženje onih racionalnih elemenata koji se mogu integrisati u sintezu savremenih doktrinarnih i teorijskih utemeljenja za savremene uslove vođenja odbrambenog rata na jugoslovenskom prostoru. Imajući u vidu karakteristike i totalnost savremenih ratova i agresija, sve su aktuelniji i iskustva iz narodnooslobodilačkih i revolucionarnih ratova, njihov istorijski, idejni, društveno-politički, klasno-socijalni, materijalni i drugi aspekt, unutrašnji i međunarodni, faktori koji su uslovljivali i oružanu borbu i tok i proces datog rata, u ovom slučaju NOR-a i revolucije. Kako bi se svi ti faktori u totalu i posebno odražavali na tok, procese i uspjeh ONOR-a?

Kod nas se vrlo često citira i ističe jedna Titova teza (što je bio slučaj i na prikazanom naučnom skupu), izrečena u jednoj svečanoj prilici na Ljubljanskom univerzitetu. U njoj se lapidarno konstatiše da naša savremena koncepcija i doktrina ONO nije ništa drugo nego primljena koncepcija i doktrine NOR-a i revolucije na naše savremene uslove. To se ne rijetko uzima i prenosi u gotovo bukvalnom značenju bez naučnih teorijskih komentara: kako shvatiti i tumačiti ovo i slična na ovu temu Titova upozorenja i iskaze? Postavlja se pitanje da li Titovo stvaralaštvo uopšte, pa i njegovo revolucionarno vojno djelo, treba shvatiti i izučavati primarno kao njegov teorijski opus? Ili je to stvaralaštvo prije svega vizionarska primjena marksističkog metoda posmatranja društvenih tokova i pojave, uticaja na njihov tok, primjena teorije oslobođilačkog i revolucionarnog rata, teorije revolucije na jugoslovenskom tlu, u konkretnim istorijskim i savremenim jugoslovenskim uslovima u II svjetskom ratu? Jesu li Titove teorijske postavke prije svega uopštavanje prakse u dinamici NOR-a i revolucije? Da li, dakle, Tita treba izučavati i razumijevati prvenstveno kao revolucionara dijalektičara, s posebnim smislom za poimanje složene realnosti u kojoj je pokret djelovao, u kojoj su se pokret i zemlja nalazili, smislom za usmeravanje akcije u skladu s tom realnošću, koju je on sagledavao dalje i sveobuhvatnije? Potvrđan odgovor na ova pitanja značio bi da je u pomenutoj Titovoj tezi poen-

ta na riječima „primjena iskustava iz NOR-a i revolucije *na naš savremene uslove*.¹¹ Konkretnije, naša savremena koncepcija i doktrina pripremanja i vođenja ONOR-a, sa stanovišta njihove autohtone izvornosti, mogu biti samo dijalektičke (dakle naučno-kritičko-affirmativne) negacije iskustava NOR-a i revolucije. To pretpostavlja temeljito istraživanje i izučavanje tih iskustava da bi se utvrdili oni racionalni elementi koji čine objektivnu i trajniju (ili do gledno trajnu) vrijednost za teoriju i praksu naše odbrane u slučaju agresije, u svim sferama, u svoj totalnosti ONOR-a. Smatram da je aktuelno naglasiti značaj iskustava iz sfere neoružanog suprotstavljanja, onoga što podrazumijeva svu kompleksnost i slojvitost opštenarodnog otpora, posebno na privremeno zaposjednutoj teritoriji (PZT, što je u NOR-u nazivano okupiranim teritorijom).

Pri vrednovanju iskustava iz NOR-a i revolucije nužno je uvek imati u vidu neke bitne činjenice pri komparaciji NOR-ONOR. 1) NOR i revolucija započeti su u okupiranoj, raskomadanoj zemlji, razjedinjenoj i međunacionalno zavadenoj i zatrovanoj atmosferi. To su razni okupatori i kvislinci posticali i raspirivali do organizovanja monstruoznih medusobnih pogroma, istrebljenja-genocida nad pojedinim narodima, u pojedinim djelovima zemlje. 2) Oružana borba je započeta u navedenim uslovima, bez unaprijed pripremljene i organizovane oružane sile. Oružane snage su stvarane u početku u besprimjerno teškim i nepovoljnim uslovima, u procesu NOR-a i revolucije. 3) Druga strana svake pa i naše revolucije jeste kontrarevolucija. Ona je, treba reći, u Jugoslaviji bila stalno vrlo jaka i masovna. To znači da su u NOR-u, koji je imao široku platformu NOB-e, postojali i veoma izraženi i surovo primjenjivani elementi klasnog i međunacionalno-bratoubilačkog rata. 4) Objektivno moguća strategijska težišta NOR-a i revolucije, gledano u cjelini i po pojedinim periodima sve do pred kraj 1944. godine, bila su na brdsko-planinskim područjima. Ona su stvarana s različitim intenzitetom i uspjehom oružane borbe u različitim područjima Jugoslavije. Strategijska težišta su, dakle, u pojedinim periodima NOR-a premještana s jednog na drugi dio ratišta, zavisno od unutrašnjih i spoljnih vojno-političkih okolnosti. U cjelini do navedenog perioda bila su van gradskih industrijskih centara, na prostranim s rijede naseljenim tada brojnim seoskim stanovništvom, s relativno dosta jakom autonomnom i žilavom poljoprivrednom proizvodnjom-seoskim gazdinstvima, u kojima je stočarstvo imalo izvanrednu ulogu. 5) NOV i POJ su rasli sve do definitivnog oslobođenja pojedinih krajeva zemlje stupanjem uglavnom dobro-

¹¹ U toku preko 30 godina, koliko se bavim pitanjima iskustava iz NOR-a i revolucije sa stanovišta savremenih problema vojne i ratne doktrine, stalno je iskrasavao i dalje iskrasava niz otvorenih pitanja od šireg interesa nego što je istoriografija. Teki im se u posljednje vrijeme pridaje veća naučna pažnja. Među njima je pristup zaista autohtonom stvaralačkom Titovom vojnem djelu.

voljno, mlađih u borbene strojeve. Najviše tih mlađih boraca bilo je sa sela, koji su prihvatali ideje i ciljeve NOB-e i revolucije, a nisu bili opterećeni problemima egzistencije podorice. Ovo se u mnogim analizama i interpretacijama uslova i razvoja NOP-a (ne znam iz kojih razloga) prenebregava i zaobilazi. To je, međutim, imalo odlučujući značaj za ishod NOR-a i revolucije. Treba imati u vidu da je preko 75% stanovništva živjelo na selu i od poljoprivrede. Naravno, time se ničim ne umanjuje nezamjenjiva idejno-politička uloga rukovodećeg drukčijeg socijalno-klasnog, radničko-intelektualnog jezgra NOP-a.¹² Svi navedeni, kao i mnogi drugi faktori i uslovi iz NOR-a i revolucije bili bi kvalitativno drukčiji, iako možda u nečemu i slični, od onih u slučaju ONOR-a. Bez šire obrade (što izlazi iz okvira ovog razmatranja) može se reći da bi ONOR bio kvalitativno drukčiji rat. Uzmimo samo za primjer strategijska težišta. Ona bi u ONOR-u morala biti na odbrani glavnih centara, gradova i urbanih prostora u kojima su sada koncentrisani ljudski potencijali, materijalna i kulturna dobra, razvjeni novi proizvodni i društveni odnosi koje bi branili, s novom klasno-socijalnom strukturu stanovništva. Otuda, kad se govori o korišćenju iskustava NOR-a i revolucije, tumače Titovi iskazi i upozorenja, ne smije se nikad zaboraviti iskustvena istorijska istina da se isti uslovi rata nikad ne ponavljaju, utoliko manje ukoliko je mirnodopski period bio duži. To se ne događa ni za pojedine operacije u istom ratu, a kamoli za rat u cjelini nakon više decenija u sasvim novim unutrašnjim i međunarodnim uslovima. Samo kritički i stvaralački izučavana i vrednovana iskustva iz NOR-a i revolucije mogu biti dragocjena, inspirativna za nove prodore u teoriji i praksi priprema zemlje za odbranu. Iz kompariranja društveno-političkih uslova i metoda angažovanja svih potencijala za odbranu zemlje, analize odnosa stanovništva prema oslobođilačkim i revolucionarnim tekovinama, prema vrijednostima koje bi ono branilo u slučaju agresije, analize stanja društvene svijesti i patriotizma u korelaciji sa stanjem društveno-političkih odnosa — može se cijeniti vrijednost iskustava NOR-a. Ona mogu biti korišćena u mjeri u kojoj ukupni uslovi mogu biti slični na ratištu, ili na pojedinim vojništima i regijama, posebno na privremeno zaposjednutoj teritoriji, u vođenju partizanskih dejstava, u sferi oru-

¹² Koliko mi je poznato, do sada nije urađena nijedna podrobnija analiza socijalne strukture boraca NOV i POJ po periodima NOR-a. Ona bi vjerojatno pokazala da sve do oslobođenja istočnih krajeva zemlje (krajem 1944. godine) i pojedinih većih gradskih centara, udio radnika nije bio ni proporcionalan broju (procentu) ukupnog stanovništva zemlje. U cjelini gledano, i njihovo neoružano suprotstavljanje (ima časnih izuzetaka) npr. u oblasti proizvodnje i usluga, bilo je više sporadično, rijetko masovno i značajno. Bilo bi interesantno i sa stanovišta savremene doktrine o nastavljanju ONOR-a na PZT istražiti koji su objektivni i subjektivni razlozi uticali na ponašanje tog dijela stanovništva u okupiranim gradovima u toku NOR-a.

žanog i neoružanog suprotstavljanja okupatoru i kolaboraciji u urbanim prostorima.

2. O tretmanu snaga kontrarevolucije u naučnim analizama

U prelomnoj 1943. godini došlo je do globalne i izrazite promjene u odnosu snaga u korist naših velikih saveznika. Iako vremenski još daleka, pobjeda nad silama Osovine bila je sasvim izvjesna. To je, bez obzira na subjektivni odnos velikih saveznika prema NOP-u u Jugoslaviji, objektivno neposredno i posredno uticalo na stanje i perspektivu NOR-a i revolucije. Meduzavisnost je bila i vojna i politička. Toga su se mnogi autori na prikazanom naučnom skupu manje ili više dotali. Izostala je, međutim, opšta analiza meduzavisnosti vojne i političke strategije rukovodstva NOP-a, njene višeslojnosti i složenosti u jugoslovenskom međunarodnom i kontrarevolucionarnom konglomeratu, u korelaciji s politikom i ponašanjem pojedinih savezničkih i neprijateljskih okupatorskih sila.

Jedno od vrlo interesantnih i, reklo bi se, nezaobilaznih pitanja i za našu istoriografiju, nauku uopšte, pa i za savremenu odbrambenu i samozaštitnu doktrinu, jeste kontrarevolucija u Jugoslaviji u II svjetskom ratu. Uprkos dosta valjanim objavljenim radovima na tu temu ipak reklo bi se da nema cijelovite analize uzroka, uslova, karaktera i posljedica djelovanja kontrarevolucije za NOR u cjelini i za pojedine periode. Isto tako nema ni cijelovitih studija i analiza njenih specifičnosti za pojedine regije, krajeve zemlje.¹³ Na prikazanom skupu dat je o kvislinštvu i kolaboracionizmu u Jugoslaviji samo jedan prilog kao cijelovit pregled, slika stanja, bez pretenzija da se analiziraju uzroci tog stanja, uslovi istražavanja i obnavljanja snaga kontrarevolucije u ovoj i slijedećoj godini, sa specifičnostima za pojedine krajeve Jugoslavije. To se ne može objasniti ni unutrašnjim ni međunarodnim događajima samo u 1943. godini. Konkretno, postavlja se pitanje šta je uslovjavalo pojavu i onoliku upornost istražavanja na putu kontrarevolucije velikog broja pripadnika svih naših naroda, a posebno pojedinih brojnih narodnosti (slučaj npr. s Kosovom i Metohijom i poslije oslobođenja). Bez sumnje u toku 1943. godine ostvarene su neke najbitnije vojne i političke pretpostavke za pobjedu NOV i POJ odnosno NOP-a nad okupatorima i kontrarevolucijom. Slom sila Osovine bio je očigledan. Jugoslavija se već na osnovu odluka AVNOJ-a u Jajcu oformljivala kao nova država na unutrašnjem i međunarodnom planu. Ipak snage kontrarevolucije bile su manje-

¹³ Sada su u modi snažne tendencije, bolje reći praksa da se i revolucija i NOR u Jugoslaviji parcelišu prema sadašnjim federalnim političko-administrativnim podjelama, pri čemu politizirani kvazinacionalni interesi potiskuju naučne argumente i zajedničke ciljeve.

više u svim krajevima jake ili vrlo jake.¹⁴ Naime, poslije kapitulacije Italije snage NOR-a i revolucije u političkom i vojnom pogledu bile su u apsolutnom i relativnom narastanju, a snage kontrarevolucije u apsolutnom i relativnom opadanju kad se Jugoslavija posmatra kao cjelina. Ono što je najbitnije, a što se manje analizira, rasla je u svijesti plima pozitivnog odnosa prema politici KPJ i ciljevima NOB-e. Politika izdaje i kontrarevolucije, što je u uslovima NOB-e bilo neodvojivo, doživljavala je sve veću kompromitaciju: četništvo među srpskim i crnogorskim stanovništvom i u onim dijelovima Srbije ili krajevima gdje je kraljevski ministar-izdajnik Mihailović smatrao da ima najjača uporišta i ustaštvo u onom dijelu hrvatskog naroda koji je, između ostalog i pod uticajem mačekovištine-reakcionarnog separatističkog krila vođstva Hrvatske seljačke stranke (HSS), ranije podržavalo Pavelićevu Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH), ili bilo pasivno prema NOP-u. Zbog poznatih istorijskih okolnosti kontrarevolucija je imala najšira uporišta kod mađarskog, a posebno šiptarskog stanovništava u Vojvodini odnosno na Kosovu i u Metohiji.

Gubeći perspektivu snage kontrarevolucije služile su se sve više masovnim i najdivljačnjim zločinima i nad „svojim narodom” da bi na taj način održale svoju bazu u narodu, što ih je sve više vuklo u totalnu kompromitaciju. Tako su se kola i najbrojnijih snaga kontrarevolucije sve više survavala u provaliju, ali su one u nekim krajevima i regijama pokušavale da ih okrenu uzbrdo. Tako je kontrarevolucija ostala za rukovodstvo NOP-a strategijski problem sve do početka 1945. godine, kada je slomljena masovna oružana pobuna na već ranije oslobođenom Kosovu.

Zbog izvjesne nelogičnosti i protivrečnosti posebnu pažlju zaslužuju neki pokazatelji o brojnom odnosu oružane komponente snage revolucije i kontrarevolucije krajem 1943. godine. Tada je u raznim kvislinskim i kolaboracionističkim organizacijama bilo angažovano oko 390 000 ljudi naspram oko 320 000 u redovima NOVJ. Naravno, brojni odnos ovih i okupatorskih snaga prema snagama NOP-a bio je na štetu NOR-a i revolucije, ali to nije bilo najbitnije u opštem odnosu snaga. Otuda to pitanje zaslužuje posebnu pažnju ne samo vojne nauke već i drugih društvenih nauka. Jer opšta tendencija proširivanje političke baze NOP-a, kao i mnoga borbeni, a posebno moralno-politička svojstva, organizacija i ratna vještina revolucionarnog narodnog rata, dakle opšta perspektiva bila je na strani NOP-a, politike i ciljeva KPJ. U prvi plan je iz već naučno verifikovanih unutrašnjih i međunarodnih razloga isticana zastava NOB-e, a ne socijalne revolucije. Platforma NOB-e

¹⁴ Kvislinške i kolaboracionističke formacije su narastale, a i formirale su se nove divizije (kao npr. „Skenderbeg” na Kosovu i sl.) pod okriljem i u službi njemačkog okupatora krajem 1943. s preko 11 000 boraca. Zatim, 11. SS brdska zvana „Handžar” divizija od Muslimana iz Bosne s oko 18 000 ljudi, formirana u jesen 1943., „Plava” 392. divizija iz NDH s oko 12 000 boraca, formirana tokom 1943.

je u datim uslovima, pod rukovodstvom KPJ, sadržala uzajamno uslovljene i oslobođilačke i revolucionarne (socijalne) ciljeve. Ipak, i uprkos tako širokoj platformi NOB-e i navedenim međunarodnim okolnostima, frontovi protiv snaga kontrarevolucije bili su i krajem 1943. godine i gotovo sve do kraja rata vrlo teški u mnogim područjima Jugoslavije. Tamo gdje su se snage kontrarevolucije ranije oslanjale na italijanskog okupatora (npr. u Crnoj Gori, dijelu Hercegovine, na Kosovu i u Metohiji) brzo su se stavile u službu njemačkog okupatora. Tek krajem 1944. godine, poslije oslobođenja istočnih krajeva zemlje, mobilizacijom i stupanjem novih dobrovoljaca, snage NOVJ narasle su na oko 650 000 boraca, ali u oružanim formacijama kontrarevolucije bilo je još preko 220 000 ljudi.¹⁵

Kad se analiziraju procesi i nastupanje prelomnih momenata u korist NOP-a, pred istorijsku nauku se postavlja problem da odgovori na neka suštinska pitanja: gdje, u kojim krajevima i u kojim okolnostima je nastupila prekretnica u korist NOP-a; ko su i gdje su bili toliko brojni i do kraja istrajni pripadnici oružanih formacija kontrarevolucije i koji su istorijski i konkretni faktori to determinisali? Moglo bi se s dosta uvjerljivih pokazatelja dokazivati da je u nekim djelovima zemlje preovlađujući pozitivan odnos prema NOB-i nastupio već tokom 1941—1942. godine. To je slučaj s ustaničkim krajevima npr. u Crnoj Gori, nekim regijama u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Sloveniji, Sremu. Drugo je pak pitanje zašto se to nije moglo kontinuirano izražavati i brojem učesnika u redovima NOV i POJ. Tu su djelovali mnogi faktori, među kojima je najvažniji izrazito nepovoljan odnos vojnih snaga, a zatim i slabosti početne partizanske vojne organizacije i rukovođenja, velike represalije okupatora i njegovih slуг, glad, izvjesna politička sektaška zastranjivanja i dr. S druge pak strane u nekim krajevima suštinski preokret u svijesti masa nije nastupio ni kada su ti djelovi zemlje bili definitivno oslobođeni od okupatora. Posljedice takvog stanja bile su često tragične i dramatične i njihovi recidivi i do danas se osjećaju u drastičnom kontrarevolucionarnom obliku.¹⁶

¹⁵ U toku završnih operacija u proljeće 1945. npr., zajedno s njemačkim snagama suprotstavljalo se Jugoslovenskoj armiji na teritoriji današnje SR Hrvatske 16 kompletnih Pavelićevih ustaško-domobranskih divizija. Svi podaci uzeti su iz „Vojne enciklopedije“, sv. 5 (drugo izd.). Te podatke nikao od istoričara nije dosad dovodio u pitanju. Prema najnovijim istraživanjima puk. dr M. Colića, ove brojke su mnogo veće. Kvislinga i kolaboracionista svih kategorija bilo je 1943. oko 525 000, 1944. oko 460 000, a u 1945. do kraja rata oko 370 000. Nema procjena ni odvojenih podataka koliko su snage kontrarevolucije nanijele gubitaka jedinicama NOVJ u međusobnim sukobima, što bi za analizu uslova i karakteristika NOR-a i revolucije bilo vrlo interesantno.

¹⁶ Izrazit je primjer s Kosovsko-metohijskom oblašću, u kojoj je krajem 1944. i početkom 1945., kada je bila oslobođena, buknula masovna kontrarevolucija, uprkos jasnoj perspektivi pune slobode i ravнопravnog raz-

Zbog različitih istorijskih i konkretnih uslova i uzroka, umnogome različite političke orijentacije velikog dijela stanovništva u pojedinim višenacionalnim sredinama u Jugoslaviji, kontrarevoluciju je potrebno osvjetljavati i u cijelini i u pojedinostima. Istoriska nauka je, čini se, pred problemom da se odupire ideologizaciji, politizaciji i manipulaciji da bi mogla što objektivnije istražiti i objasniti zašto je kontrarevolucija, negdje kraće negdje duže, bila toliko (kako navedeni podaci potvrđuju) masovna i uporna i poslije 1943. godine, dakle i u vrijeme kada je slom fašizma bio i za politički najmanje upućene sve očigledniji.

Izvjesno je da se samo relativno uski vodeći idejno-politički vrh pojedinih kategorija izdaje i kontrarevolucije svjesno i sračunato za to opredijelio. Taj brojno najmanji dio iz redova svih nacionalnosti već od počeetka NOR-a i revolucije, a posebno od 1943. godine, nije imao drugog izbora, odnosno nije više mogao natrag. Vodeće idejno-političke snage nijesu birale sredstva ni saveznike samo da bi se nekako održale na političkoj pozornici. Sve one desetine i stotine hiljada njihovih sljedbenika bile su njihovo slijepo oruđe, ali ipak oruđe kontrarevolucije. Naoružani pripadnici raznih ustaških, četničkih, bjelogardejskih, balističkih, domobranskih i drugih formacija, razne crnolegionarske, handžar, skenderbegovske i druge od okupatora organizovane zločinačke divizije, jurišno-koljačke i druge ostrvljene horde, vršile su nad ovim narodima u istoriji nepoznate zločine, teže i gore od zločina okupatora, a za njihov račun. To su u ogromnoj većini bili politički izmanipulisani ljudi. Objektivno i po klasno-socijalnoj pripadnosti i time sopstvenim interesima njima je bilo mjesto na strani NOP-a. Jugoslovenska kontrarevolucija ima i tu osobenost što su njeni protagonisti i pripadnici, sticajem mnogih istorijskih i konkretnih društveno-političkih okolnosti, bili izgubili i minimum elementarnih osjećanja patriotizma prema svom narodnom i nacionalnom istorijskom biću.

Bez obzira na proteklo vrijeme ne bi se smjelo zaboraviti da je kontrarevolucija u Jugoslaviji tokom NOR-a i revolucije fizički razbijena, ali ne idejno i politički uništena. Danas se često u raznim prilikama i manifestacijama (u sloganu „ništa nas ne smije iznenaditi“) ističe spremnost svih naroda i narodnosti da u slučaju agresije brane tekovine NOR-a i revolucije, dosadašnja dostaiguća i idejno-politička opredjeljenja SKJ. Da li se time često poistovjećuje stvarnost sa željama, manifestaciono i realno? Izvjesno je da takve tvrdnje nijesu u skladu sa stanjem u kome se zemlja nalazi, u kojoj postoje mnoge potencijalne i aktivno djeluju razne snage kontrarevolucije, pod različitim ideološkim plaštevima. Nijesu u

viška šiptarske nacionalnosti u novoj Jugoslaviji. Za gušenje te pobune bile su angažovane velike snage — brojno čitava jedna armija (oko 40 000) Jugoslovenske armije, kada je trebalo da bude angažovana na sremskom frontu i u predstojećim završnim operacijama za oslobođenje zemlje.

skladu s krizom u koju je zemlja dospjela. Tim snagama kontrarevolucije, i kao njen specifičan izraz u savremenim uslovima, pogoduju i idu im naruku svakojaka nacionalna i međurepubličko-pokrajinska razdvajanja i zatvranja, koja zbog svojih pozicija vrše jaki etastički, političko-birokratski upravljački slojevi.

Pouke iz istorije govore da je zaobluda vjerovati da tragovi pamćenja i opterećenja u svijesti nastala u jednom surovom razračunavanju kakvo je bilo npr. u NOR-u i revoluciji, mogu nestati ili izblijedeti u prvoj, drugoj ili čak u trećoj i slijedećim generacijama.¹⁷

Prećutkivanje i zataškavanje, zaobilaženje takozvanih osjetljivih tema iz NOR-a i revolucije, elemenata kontrarevolucije i bratoubaličkog rata kao koreleta NOR-a i revolucije, idu naruku snagama aktuelne kontrarevolucije. Nijesu slučajna drska sve češća nastojanja da se izjednačuju borci s prave i pogrešne strane barijade. Dug je generacija koje su vodile jedan pravedan i progresivan rat, kao i njihovih sljedbenika, da mladim naraštajima daju puno istinito viđenje i onih tamnih i tragičnih strana događaja i ponašanja u redovima svih naroda i narodnosti. Izgleda da je ovo aktuelno i zbog nekih savremenih negativnih pojava u međunarodnim odnosima. Nauka treba da istražuje gdje su tome korijeni; koliko su to recidivi zbivanja u NOR-a i revoluciji ili u još daljoj prošlosti; koji su spoljni i unutrašnji, objektivni i subjektivni faktori uslovljavali da se u određenim periodima rata pojedini socijalni slojevi, odnosno dijelovi istih socijalnih kategorija i iste nacije na određenim prostorima opredjeljuju za revoluciju ili masovnu i za kontrarevoluciju? To podrazumijeva i analizu postupaka pobjednika, političkih grešaka i zastranjivanja u držanju pojedinih vojnih i političkih rukovodstava NOP-a na svim nivoima. Pobjeda i njeni istorijski opravdani ciljevi u cjelini ne mogu opravdavati i promašaje u pojedinostima.

3. Neke savremene pojave u istoriografiji NOR-a i revolucije

Danas se nameće jedno nezaobilazno pitanje: koliko naša istoriografija trpi pritisak političke i nacionalističke manipulacije? Šta se, npr., hoće nastojanjem da se izjednači učešće u NOR-u i revoluciji, doprinos pobjedi, svih jugoslovenskih nacija i nacionalnih manjina? Barata se brojevima (a često i falsifikatima) o nominalnoj brojčanoj zastupljenosti u NOVJ po sadašnjim teritorijalnim podjelama, nezavisno od perioda rata, načina stupanja u oružane formacije NOP-a i nacionalne pripadnosti. Može li se sa stanovišta objektivne istorijske istine i pouka i poruka iz NOR-a uzimati broj

¹⁷ „Krv je ljudska rána naopaka”, rekao je veliki pjesnik Njegoš. Džordž Santijana interpretira jednu staru latinsku mudrost: „Ko zaboravlja prošlost osuđen je da je ponovo preživi.”

boraca u globalu, broj brigada iz nekih teritorija s kraja rata i sl.? Učesnici NOB-e (NOV i POJ) koji su to postali po svom apsolutno dobrovoljnem opredjeljenju od 1941. godine do npr. kapitulacije Italije i odmah poslije toga 1943. godine, stvorili su uslove za pobedu NOR-a i revolucije. Nije to isti doprinos kao i onih koji su silom ili polumilom mobilisani od vlasti nove države iz definitivno oslobođenih krajeva npr. 1944/45. godine. Nije slučajno uzet datum kapitulacije Italije za priznanje stvarnog statusa borca NOR-a. Nije tu riječ o nekoj političkoj diskvalifikaciji. Nema, naravno, niko pravo da umanjuje ili negira bilo čiji ili bilo koliki doprinos, pa i namanji, u bilo koje vrijeme i u bilo kojim okolnostima. Riječ je o istorijskoj istini i poukama, a protiv manipulisanja njima.¹⁸

Šta znači i šta se hoće kad neki istoričari bivši ili još aktivni politički funkcioneri nerado govore o izdaji i kontrarevoluciji pri-padnika „svoje“ nacije, „svoga“ kraja i regije? Čemu služe pre-čutkivanja, minimiziranja, ukazivanja na druge krvice, prelaženje preko dokazanih istorijskih činjenica, kakav je, npr. slučaj s bes-krupuloznim minimiziranjem broja žrtava i zločina u Jasenovcu? Šta je cilj često ispoljavanih tendencija, posebno u političkoj sferi, za niveličnjama, vještačkim proporcijama i simetrijama svih nacija, regija i krajeva u pogledu učešća u NOR-u i revoluciji od po-četka do kraja? Čemu služe često nervozna, neodmjerena, nekontrolisana i neprimjerena politička reagovanja na neke istoriografske publikacije, literarna i druga kulturna ostvarenja s istorijskom pot-

¹⁸ Apsurdna je i čak smišljena situacija da je negdje početkom sedamdesetih godina po statistici bilo više od dva miliona članova Saveza boraca (dvostruko više nego odmah poslije rata). Najkarakterističnije je manipulisanje istorijom NOR-a u onom dijelu istoriografije na Kosovu koja je bila i još je pretežno pod uticajem iredente, odnosno naučnika koji je de fakto slijede (kao akademik Ali Hadri i dr.). Manipulisanjem istorijskim činjenicama i poluistinama sakriva se i krivotvori naučna istina starijeg i novijeg datuma i učešće pripadnika albanske narodnosti u NOR-u u skla-du s političkim ciljevima iredente. Tako, npr. akademik Hajredin Hodža „popravlja“ revoluciju u ediciji „U vatri revolucije“, tako da su preko 50 000 boraca s Kosova i iz Metohije uglavnom Albanci i po pravilu (po njemu) dobrovoljci i oni koji su mobilisani početkom 1945. godine. U tom izdanju ima i podatak da je krajem 1941. i početkom 1942. u jednoj srednjoj školi u Prištini od oko 300 učenika albanske narodnosti tri četvrtine bilo u SKOJ-u! Kamo sreće da je bilo tako, ali toga nije bilo ni u jednoj školi u Jugoslaviji. Interesantni su primjeri iz pećke opštine koje je istražio borac s Kosova ppuk. S. Radović. U 1941. i 1942. godini iz te opštine nije poginuo u NOB-i nijedan Šiptar, a Srba i Crnogoraca poginulo je 98. U 1943. godini poginula su 4, u 1944. godini 14, a u 1945. godini 32 Šiptara, dok je u istim godinama poginulo 1943. 99; 1944. 181; i 1945. godine 86 boraca Srba i Crnogoraca. A u pećkoj opštini bila je najjača organizacija KPJ. Naravno, Šiptarski narod za takvo stanje ne treba okrivljavati, jer su vjerovatno istorijsko negativno naslijede, negativna iskustva iz stare Jugoslavije i međunarodna mržnja, učinili da se ne opredjeliuje za NOB. Ali to nikome ne daje pravo da lažima „popravlja“ bilo čiji udio u re-voluciji. Ima sličnih primjera i drugdje.

kom iz novije istorije naroda i narodnosti i krajeva Jugoslavije?¹⁹ To po pravilu prati politički štetno i neopravданo etiketiranja pojedinih autora tih ostvarenja u jednoj sredini, dok se isti hvale ili normalno prihvataju u drugim sredinama. Istorijска nauke se često, pod pritiskom političkih faktora, prema tome oportunistički odnosi. Nužno je takvим pojavama i prilazima suprotstaviti analitičku, smirenу naučnu argumentaciju u ime slobode istraživanja i stvaranja, pa i prava na promašaje — što je proglašeno i u Ustavu i Programu SKJ. To je, izgleda, aktuelno pitanje za našu istorijsku nauku u cjelini, ali posebno za istoriju NOR-a i revolucije. Radi nekakvog lažnog „mira“ u kući, na naučnim skupovima se mnoge navedene i druge negativne pojave zaobilaze. Istovremeno pojedinji politički funkcioneri iz visokih foruma daju na javnim zborovima ishitrene negativne političke ocjene o nekom stručnom, naučnom djelu, a da ga vjerovatno nijesu ni pročitali. Možda im podatke serviraju kvazistoričari u skladu s političkom klijentom date sredine. Događa se da se sazivaju o nekoj temi ili djelu više politički nego naučni skupovi. Nekim djelima se daju političke dimenzije koje ona ne zaslužuju. Pojedinim, za neko djelo marginalnim konstatacijama, koje se naučnim metodom mogu opovrgnuti ili korigovati, pridaje se predimenzionirani idejno-politički značaj i podiže prava buka. To mora da nanosi ozbiljnu štetu i naučnom stvaralaštvu i ugledu naše politike i nauke. Politička sfera ima i pravo i obavezu da reaguje kada je neki problem zaista politički i prijeti da izazove štetne političke posljedice. Veoma je štetno ako se neki problem i pitanje vještaci politiziraju i ako im politička sfera daje neadekvatne društvene dimenzije i tumačenje.²⁰

¹⁹ Uvijek se neko nađe zbog nečega pogoden. Uvijek ima onih koje istina o njima i vrijeda, pa progone i nju i one koji je drugčije vide. „Još uvijek kod nas ima neumornih pristalica zataškavanja, prikrivanja pritisaka na savjest i prisilnog zaborava... Znam i vjerujem da se prikrivanjem u književnosti, ni u drugim umjetnostima, ni u nauci, ni u politici, nikad nije postizalo ništa trajno ni vrijedno“ (književnik M. Lalić). „Prečutkivanje je čavolji izum. Opasno je učutkati prošlost samo zato što nismo spremni da je protumačimo“ (prof. dr Ratko Božović).

²⁰ U ovome bi se, pored drugih, mogao uzeti za primjer neprimjernih reagovanja na djelo *Slom Kraljevine Jugoslavije* (V. Terzić). Negiran je i lični moralni i revolucionarni integritet autora u toku NOR-a i revolucije. Bilo je i neshvatljivih političkih apsurdnih izjava da je bolje što npr. stara Jugoslavija nije odbranjena. To je implicite značilo da je bolje što je bila raskomadana, okupirana s tragičnim poslijedicama međusobnog istrebljivanja za račun tuđina. To je implicite značilo negiranje stavovca KPJ o tome i, još gore, skrnavljenje svijetlih žrtava koje su hrabro pale u toj odbrani, među kojima ima i narodnih heroja (npr. Mašera i Spasić). Nije, onda, slučajno što takve i slične izjave izazivaju revolt i javnosti i ljudi od nauke. Stara Jugoslavija nije mogla onda nastati po mjeri aktera i političkih ciljeva kao nova u II svjetskom ratu. Ali da nije bilo progresivnih ideja i borbe za staru, da ona nije stvorena, ne bi bilo ni nove Jugoslavije. Kasnijim objašnjavanjima zamjenom teza jednom izrečeni sudovi se ne mo-

Kao što je štetno i nenaučno zataškavati nečije učešeće u kontrarevoluciji tako je štetno i nenaučno silovanjem činjenica dokazivati neku jednakost i simetriju učešća u revoluciji. Moglo bi se dokazati da nema čak dva sela, grada, mjesta, regije, a kamoli dva naroda koji su u određenoj etapi NOR-a u cijelini učestvovali jednako ili približno proporcionalno broju stanovništva. Jer, i mnogi istorijski i konkretni objektivni i subjektivni uslovi nijesu bili jednakci. Zbog toga niko ne treba da nosi neku hipoteku s negativnim predznakom. Neravnomjernost procesa NOR-a i revolucije notorna je istina, istorijski i objektivno uslovljena i zakonita pojava. To nije samo slučaj s Jugoslavijom. To nauka objašnjava, a ako se to negira zbog nekih drugih tekućih prizemnih ili kvazinacionalnih i političkih, pragmatističkih ciljeva, onda se istorijska nauka pretvara u apologetsku sluškinju takve politike. Posljedice su neminovne, a one nam nijesu nepoznate ni kod nas, ni kod drugih oko nas i zbog nas.

U vezi s ovim podsjetimo se nekih činjenica. U Dalmaciji, regiji od vododjelnice prema moru i na ostrvima, u Hrvatskom primorju i Istri (hrvatski živalj), ili u Sremu i sl. izdaja, kolaboracija, kontrarevolucija bili su više marginalna, gotovo zanemarljiva pojava. U tim većim regijama stanovništvo se najkompaktnije i masovno opredijelilo u određenom periodu na stranu NOP-a. Gotovo sve što je moglo nositi pušku ili na drugi način dalo je svoj doprinos NOB-i. Za Dalmaciju prelomni momenat bio je kapitulacija Italije. Došlo je do masovnog narodnog ustanka. Split su, npr., oslobođili sami ustanici iz grada i okoline. To je bilo moguće jer je opredjeljenje naroda za ciljeve NOP-a nastupilo znatno ranije. To najbolje potvrđuje i broj boraca dobrovoljaca iz te regije, koji su do tada, od 1941. godine i dalje, ratovali u sastavu proleterskih i udarnih brigada van Dalmacije.

Uspješan razvoj NOP-a u pomenutim i nekim drugim užim regijama nije bio nimalo slučajan. Zato bi bilo korisno i interesantno istražiti, na primjer, sve korijene razlike između Dalmacije i nekih drugih regija s pretežno hrvatskim življem. Isto tako i za mnoge druge krajeve, i to istorijske, sociološke, političke, kulturno-loške, civilizacijske, religozne, vojno-političke i druge razloge tih razlika. Što je uticalo na političku orientaciju prema NOP-u ili kontrarevoluciji pripadnika istih ili srodnih socijalnih kategorija iste ili različite nacionalnosti, u kompaktnoj ili mješovitoj nacionalnoj populaciji?²¹

gu ispraviti. Drevna narodna mudrost kaže: „Riječ je slična kamenu. Što je teža i što s veće visine pada veći trag ostavlja.“ Dobro bi bilo da se funkcioneri koji daju nekompetente sudove o naučnim djelima sjete ove mudrosti.

²¹ Npr. u Crnoj Gori pojava četništva u službi ciljeva izbjegličke monarhije, odnosno četnika-zelenića separatista, koji su Musolinijevu okupaciju smatrali oslobođenjem, a i jedni i drugi sarađuju protiv NOP-a. Koriđeni su stariji, još u sukobu dinastija Crne Gore i Srbije, iz doba oko i poslije ujedinjenja u Kraljevinu SHS. U odnosu na ciljeve NOR-a i revo-

Nije cilj istorijske nauke da jednom kraju, regiji ili nacionalnosti, postavi hipoteku „istorijskog grijeha” i utvrdi sramotu za naslijede generacijama. To bi bila greška i nepravda s teškim moralno-političkim posljedicama. Uostalom, postrojavanje iza barikada kontrarevolucije nije bilo izraz samosvjesnog čina bilo kog cijelog naroda. Samo zagriženi šovinisti i slijepci za prave alternative zajedničke budućnosti na ovom tlu mogu poistovjećivati s vodama izdaje i kontrarevolucije i okrivljivati ciljeni narod za saradnju s okupatorom. Ali je neprihvatljivo i insistiranje na nekim simetrijama i proporcijama u pozitivnom ili negativnom smislu. Istorija nauka ima veliki udio u formirajuju progresivne svijesti naroda, posebno mlađih generacija. Sudbonosno je da li će one s progresivnim pogledom u budućnost prevazilaziti i odbacivati bremena negativnog naslijeda. Svjedoci smo raznog političkog manipulisanja s prošlošću od onih kojima je cilj da obezvrijede ciljeve i tekovine NOR-a i revolucije. To teško nagriza i optereće svi jest velikog broja pripadnika mlađog naraštaja. Razne nacionalističko-šovinističke, iridentističke i separatističke pojave, fašizoidne euforije i grubi naleti kontrarevolucije to najbolje potvrđuju. U ovom kontekstu, u jubilarnoj 40-godišnjici života u slobodi, aktualno je i za naše prilike umjesno podsjetiti na jednu Titovu misao izrečenu na KEBSS-u Helsinkiju prije 10 godina:

„Do ovog skupa dolazi upravo u godini kada se obilježava jubilarna tridesetogodišnjica pobjede nad fašizmom. I upravo u ovim danima mnogo toga oživljava u mislima i sjećanjima, prije svega nas koji smo prošli kroz tu golgotu. Čovječanstvo je, mislim da to mogu reći, spremno da oprosti mnoga nedjela prošlosti, ali ih zaboraviti ne smije i ne može“.

Za Jugoslovene NOR i revoluciju čine neprekidni niz manjih i većih jubilarnih godišnjica povodom kojih se organizuju i razni naučni skupovi. Bolje je kad su manje stereotipno svečarski, a više radni i podsticajni za misli i osjećanja mlađih u borbi za progres sučeljavanjem prošlosti i sadašnjosti. Uzroci i posljedice, zlodjela u službi fašističkog mračnjaštva protiv naroda na ovom tlu ne mogu se praštati, a još manje zaboravljati. Ako se uvažava mudrost da je istorija učiteljica života, onda je dobro da se budućim generacijama i istraživačima ostavi što potpunija istina o NOR-u i revoluciji. Da se zlodjela i tragedije koje su nanijele izdaja, kontrarevolucija i kolaboracija svakom narodu nikad ne ponove. Na ža-

lucije nije među njima bilo neke „blaže” ili „manje” izdaje. Ili slučaj domobranstva u Hrvatskoj kao redovne vojske tzv. NDH. Objektivno to je bila vojska kontrarevolucije, bez obzira na lično osjećanje i ponašanje brojnih njegovih pripadnika naspram fanatizovanog fašiziranog ustaštva. Kontinuitet NOP-a je npr. u nekim prostranim regijama, kao što je slučaj sa Srbijom s izuzetkom topličkog kraja, drastično prekidan, iako je u prvoj godini ustanka bio izuzetno masovan. Slično se dogodilo u Crnoj Gori u proljeće 1942.

lost, stvorena je u Jugoslaviji takva klima koju je, izgleda, teško prevladati, da o takozvanim osjetljivim pitanjima svoje nacije (kao što su kolaboracija i kontrarevolucija) mogu da govore i pišu samo njeni pripadnici, u mjeri koliko to vladajućoj političkoj sferi izgleda prihvatljivo. U protivnom i pisci, naučnici i istoričari, stvaraoci od ugleda i imena, mogu doživjeti političko etiketiranje.

4. O nekim krajnostima u pristupu i interpretaciji ratne vještine iz NOR-a i revolucije

U pojedinim radovima iz istorije NOR-a preovlađuje afirmativni pristup. Stiče se utisak da su postupci pojedinih aktera — štabova, ustanova i organa NOP-a, akcije i velike operacije, izvršavani maltene po nekom unaprijed utvrđenom planu i bez grešaka. To je preovlađivalo u znatnom broju priloga ove vrste na prikazanom naučnom skupu o 1943. godini. Prema pojedinim autorima ispada kao da su Tito, Vrhovni štab, Politbiro, CK KPJ, centralni, pokrajinski, oblasni i drugi komiteti, pojedini ustanički i kasnije glavni štabovi i komande, unaprijed znali ili iznalazili maltene najbolja rješenja za svaku situaciju. Razumije se da je to bilo nemoguće i da je taj pristup nenaučan. Često se zaobilaze neke značajne činjenice. U prikazu pojedinih operacija izvode se konstatacije i zaključci kao da su izvođene po nekim unaprijed teorijски razrađenim načelima. U stvari mnogi postupci i odluke bili su nepredviđeni, iznuđeni nepovoljnim odnosom snaga, postupcima neprijatelja, što je u svakom ratu zakonita pojava.²² U svakoj operaciji, u sudaru najsavremenije organizovanih armija s obavještajno-izviđačko-osmatračkim sistemima, pojavljuje se mnogo unaprijed nesagledivih i nemjerljivih međuzavisnih faktora. Koliko je tek toga bilo u svim etapama onako burnog rata, u surovim uslovima i s izuzetno asimetričnim odnosom snaga i naoružanja! Ratna vještina se stvarala postupno na iskustvima u stalnim sudsarima s različitim protivnicima. Učilo se na uspjesima, ali isto tako i često više na greškama i pojedinačnim neuspjesima.

²² Ova unekoliko potencirana kritika nekritičkog pristupa podstakнутa je posebno nekim prilozima prikazanog naučnog skupa, kao, npr., „Mnevri divizija NOVJ u bitkama na Neretvi i Sutjesci” (G. Miljanić), „Neka operativna načela u operacijama na jugoslovenskom ratištu 1943. godine” (M. Čolić) i sl. Još više je bilo sličnih hvalospjeva na naučnom skupu na temu „Marks i vojna misao”, Beograd (Topčider) 1984. godine u organizaciji Visoke političke škole JNA. Sam naziv „bitka” u ratnoj vještini može se uzimati samo figurativno, jer je ta kategorija davno prevaziđena u ratovima savremene kapitalističke epohe.

Interesantno je da su rukovodstva NOP-a, štabovi i komandanti NOVJ u toku rata bili prema sebi daleko stroži. Živi učesnici kao da sada hoće da uveličaju i „poprave” svoje djelovanje, a neki istoričari se uzdržavaju od kritike da neko ne bi bio povrijeden. Ipak, izgleda, postoji problem vremenske distance.

Poznato je da pojedini štabovi i rukovodstva, uključujući i ona najviša, nijesu vrlo često imali pravovremenih i najbitnijih informacija. Bez toga nijesu mogli pravovremeno i potpuno procjenjivati situaciju i donositi najadekvatnije odluke. Oorganizacija obavještajne službe, čak i kasnije kad je bio razvijen sistem štabova i komandi, nije bila jaka strana rukovođenja ni Vrhovnog štaba ni mnogih nižih vojno-političkih rukovodstava. Ta tema nije do sada istražena ni dovoljno kritički analizirana. Ne može se sve opravdavati nedostatkom tehničkih sredstava. Mogla se u mnogo slučajeva organizovati mnogo bolja i ažurnija mreža saradnika NOP-a u svim krajevima i na pravcima pokreta neprijateljskih snaga za prikupljanje podataka i pravovremenije obavještavanje. Neki podaci stizali su s velikim zakašnjenjem, a nekim nije davanu dužno povjerenje. Mnoge procjene nijesu bile svestrano osmišljene, zasnovane na činjenicama. Politički i drugi razlozi su često uslovjavali i sputavali uspješne vojne akcije. Nužno i često su dolazili do izražaja subjektivizam i improvizacije u vrlo teškim okolnostima.²³ Uostalom, riječ je o akterima koji nijesu bili nadljudi, već su u vrtlogu i drami zbivanja morali imati i grešaka i promašaja, što je slučaj u svim ratovima i revolucijama. Zašto im to sad „ne dozvoliti“ kad se naučno vrednuje njihovo djelo?

Veličina vojno-političkog rukovodstva NOP-a s Titom na čelu bila je u tome što su gotovo uvijek i u najtežim, i s ove distanice gotovo bezizlaznim situacijama, nalazila neka moguća, iako ne uvijek najbolja rješenja i izlaze. Bilo je situacija da su niža vojna i politička rukovodstva kompleksnije i bolje sagledavala situaciju na svom terenu, predlagala adekvatnija rješenja,inicirali i ponekad argumentima iznuđivali od VŠ i viših rukovodstava prave i pravovremene odluke. Kao primjer može se uzeti odluka VŠ da se brani ostrvo Vis. Ona je donesena na osnovu inicijative i upornog traženja Oblasnog komiteta KPJ za Dalmaciju i Štaba Ratne

²³ Kao primjer mogu se uzeti dejstva u tzv. petoj neprijateljskoj ofanzivi. Vrhovni štab nije imao pravovremene podatke ili nekim obavještenjima nije povjeravao. Nastali su mnogi problemi i dileme u pogledu realnosti daljeg nastupanja glavnine prema istoku, a pitanje je koliko je i početna zamisao bila realna; u pogledu pregrupisavanja snaga i odluka o pravcima proboga iz obruča u cjelini ili pojedinim grupacijama s Centralnom bolnicom; neuspješni pokušaji proboga jedne grupacije prema Foči, zatim druge s lijeve na desnu obalu Tare itd. Gubilo se u vremenu, pretrpljene su ogromne žrtve. U ranije navedenom prilogu (autor G. Miljanić) ima niz protivrječnosti, pa i proizvoljnosti. Konstatuje se da je Operativna grupa Vrhovnog štaba bila okruženjem iznenadena, a istovremeno da nije bio problem u izboru pravaca, već u grupisanju i nedovoljnosti snaga. Ispada da se drukčije i bolje nije moglo ništa učiniti. Zbog iznenadenja i okruženja nastali su i svi drugi problemi. Pošto je sad uglavnom sve poznato, nije u pitanju kritika VŠ što nije drukčije radio, već analiza objektivnih i subjektivnih faktora koji su uslovili da se ova, kao i druge operacije, vodi onako kako je vodena sa svim rezultatima i posljedicama. Akteri događaja postupali su kako su tada znali i mogli, a sama praksa je i njima ubrzo pokazala da uvijek nije bilo sve najbolje. Zašto bi se takva analiza sada izbjegavala?

mornarice NOVJ, a nasuprot mišljenju i procjeni komande 8. korpusa i pod njegovim uticajem i VŠ. Kad je VŠ donio odluku da se Vis brani u njoj je stajao i jedan zadatak neprimjeren situaciji („... u slučaju napada jačih njemačkih snaga evakuisati Vis”, što bi bilo nerealno), ali to nije bilo značajno s obzirom na dalji tok događaja.²⁴

Glorifikovanje, uljepšavanje, zataškavanje promašaja bilo kakvo i bilo koga ne doprinosi ugledu NOR-a i revolucije, vrijednosti njihove ratne vještine ni ugledu njenih stvaralaca. Uostalom, doktrina i ratna vještina našeg kao i drugih sličnih narodnih ratova i revolucija nijesu bile unaprijed napisane. Nikakve kopije tu ne pomažu. To se stvara i unapređuje u procesu borbe. Tome su VŠ i posebno vrohvni komandant NOVJ svojim čestim kritičkim analizima, ukazivanjem na greške i promašaje, davali svoj poseban i originalan obol.²⁵

Drugi oblik pogrešnog pristupa ratnoj vještini NOR-a jeste kada se i kako se odluke i postupci u izvođenju borbenih dejstava cijene i kritikuju s nivoa sadašnjih saznanja, a ne na osnovu ondašnjih uslova. Operacije i dejstva NOVJ, pa ni oni u pretežno frontalnoj završnoj etapi NOR-a bili su specifični i originalni. Ne mogu se podvoditi bez ograda pod kategorije naše savremene teorije o strategiji oružane borbe, kako se to često čini, što je bio slučaj i u navedenim prilozima ovog naučnog skupa. Kombinovanje partizanskih i manevarske povremeno frontalnih dejstava u NOR-u, uz stalno usklajivanje svih vojnih i političkih akcija, najčešće s nepovoljnim i brojnim i tehničkim odnosom snaga, teško se mogu ikad ponoviti. Više priloga i istupanja na prikazanom naučnom skupu (kao i na nekim drugima) dali su podsticaj i dovoljan povod za teze, pitanja i razmišljanja koje sam iznio u ovom osvrtu. Nadam se da autori, kao i drugi naučni radnici koji se profesionalno bave istorijom NOR-a i revolucije neće mnogo zamjeriti ako to nije učinjeno u svemu na najbolji i najkorektniji način. Uvijek je moguća razlika između namjera i mogućnosti.

²⁴ Analizu procesa donošenja odluke da se brani ostrvo Vis dao sam na osnovu izvornih dokumenata u studiji *Jadransko vojište u vojno-političkoj strategiji NOR-a od 1943. do 1945. godine*, „Zbornik radova s naučnog skupa o NOR-u i revoluciji”, u Ljubljani, januara 1972. godine, izdanie „Export-pres”, Beograd 1977.

²⁵ U predgovoru za svoja sabrana djela J. B. Tito upozorava da se u izvornim dokumentima ništa ne mijenja i ne dotjeruje, sem da se daju komentari i objašnjenja o uslovima i okolnostima u kojima su nastali. Neka kritički sud nauke da ocjenu o ljudima, njihovom radu i rezultatima u datom vremenu i prostoru.

PRIKAZI

Marjan Britovšek, STALINOV TERMIN-DOR, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1984.
545 str.

Istoričar radničkog pokreta, profesor Filozofskog fakulteta u Ljubljani Marjan Britovšek objavio je obimnu studiju *Staljinov termin-dor*. Ova studija po predmetu kojim se bavi predstavlja nastavak autorovih prethodnih istraživanja, posebno *Borba za Lenjinovo naslede i Carizam, revolucija, staljinizam*. Jugoslovenski izdavači su početkom osamdesetih godina objavili više naučnih i publicističkih rada domaćih i prevoda rada stranih autora koji su na različitim nivoima istraživanja i s različitih aspeaka razmatrali složen i protivrečan pojam staljinizma. Posle prevoda studije Žana Elenštajna *Historija staljinskog fenomena* i ponovnog štampanja *Pitanja lenjinizma* J. V. Staljina, dalja istraživanja fenomena staljinizma moraju se zasnivati na multidisciplinarnom pristupu, koji će uvažiti činjenicu da je autoritarnost ne samo internacionalni fenomen već ima uzroke u konkretnoj istoriji i političkoj tradiciji pojedinačnog društva; istraživanje staljinizma nužno se oslanja na istraživanje istorijskih korenova dveju odlučujućih strana političke tradicije i kulture: demokratske i autoritarne. Bez konkretnog istraživanja istorijskog porekla ovih dveju tradicija ne može se doći do sintetičkih rezultata. Drugaćiji pristupi svode se na olako zaključivanje o apriornoj autoritarnosti radničkog pokreta, što dovodi do ideologizacije problema.

U radovima istraživača koji su se bavili staljinizmom posebno se to odnosi na autore iz zapadnih zemalja; dugo posle drugog svetskog rata bile su prisut-

ne dve negativne karakteristike: nepoznavanje izvorne istorijske grage i teorijski jednoznačan stav da su „Lenjino“ ve postavke ispravne, a Staljinove pogrešne”.

Od sredine šezdesetih godina ove negativne karakteristike se postepeno menjaju; dolaze generacije istraživača neopterećenih ideoološkim teretom hladnog rata, otvorenih k objektivnjem i nepri-strasnjem prosudivanju istorijskih procesa, a istovremeno se dozvoljava pristup izvornoj gradi koja je do tada imala karakter poverljivih dokumenata. Komunističke partije koje su bile tesno vezane za delovanje SKP(b) u međuratnom periodu, u periodu destalinizacije uspele su da pribave dotle čuvane dokumente koji su se odnosili na njihovu de-latnost u Trećoj internacionali i samim tim činili sastavni deo njihove istorije. Pribavljanje tih dokumenata i arhiviranje u nacionalnim arhivima olakšali su dalji posao istraživačima. Dokumenti Treće internacionale koje je prikupila i objavila Džejn Degra (J. Degras), obima-na bibliografija koju je objavio istraživač sa Stanford-univerziteta Vitoš Svorakovski (W Sworakowsky) predstavljaju solidnu dokumentacijsku osnovu i za istraživanje fenomena staljinizma. Takva osnova ranije nije postojala.

Istraživački instituti i druge ustanove koje se bave problemom staljinizma mogu biti i ideoološki orientisani, ali istraživački rezultati sadržani u nizu studija ne mogu se osporavati. Stvorena je zajednička volja istraživača za postepenim diferenciranjem konkretnoistorijskih odnosa, zakonitosti razvoja (posebno ekonomskih) od voluntarizma aparata i uloge ličnosti u istoriji. Ta zajednička volja je osnov i prepostavka istraživanja

tako različito politički opredeljenih istraživača kao što su, na primer, Žan Elenštajn (J. Ellenstein) i Stivn Koen (S. Cohen). Međutim, ni dobri poznavaci sovjetskog političkog uređenja nisu odredili pravi značaj jedne činjenice koja je bila ključna za čitavu koncepciju razvoja, a time i za ekonomski i politički sistem, a to je prostor.

Jedno od najrelevantnijih saznanja sa stanovišta socijalizma je saznanje da sa Staljinovom smrću nije prestao da postoji sistem društvenih odnosa nazvan po njemu. Krize socijalizma, ekonomске i političke, izmenile su pojavnne oblike staljinizma. Napori i postignuti rezultati u prevladavanju staljinizma na nacionalnom i međunarodnom planu predstavljaju objektivnu pretpostavku bez koje ne bi mogle da nastanu neke relevantne hipoteze u studiji *Staljinov termidor*; posred ove objektivne pretpostavke stekla se i jedna subjektivna — svaki istraživač u toku svog rada dolazi do one tačke kada nužno, unutrašnjom logikom rada, mora da preispita postignute rezultate proveri relevantnost prethodnih hipoteza i valorizuje njihovu aktuelnu primenjivost u praksi. Ovaj postupak je neophodan u društvenim naukama. Prof. Britovšek je u devet poglavija svoje studije istraživao bitne procese koji su doveli do uspostavljanja staljinizma kao sistema društvenih odnosa, a Staljinu kao nosioca koncentrisane vlasti bez ikakvih pravnih i političkih ograničenja. Studija prof. Britovšeka je primer dosledno obavljenog istorijskog istraživanja jednog fenomena; po svojoj objektivnosti, zahvatu doista obimne grade i poštovanju istorijskog materijalizma kao osnovnog metoda istraživanja, studija *Staljinov termidor* zaslužuje pažnju ne samo jugoslovenske javnosti već i šireg kruga istraživača. Sigurno je da bi istraživanje sa stanovišta drugih disciplina dalo potpuniju sliku nastanka staljinizma. Posebno se to odnosi na problem srastanja državnog i političkog aparata vlasti, za čije istraživanje bi bio neophodan pravi egzegetski metod. Primetno je da u postojećim istraživanjima nedostaju kritike konzervativizma i normativizma sovjetske pravne teorije i prakse, koje su omogućile legalizovanje staličkih metoda i pretvaranje prava u prosti instrument političkih borbi. Istočar ne može da obuhvati sva ova pitanja, a njihovo nabranje ima svrhu

podsticaja za otvaranje novih istraživanja.

Autor je zasnovao istraživanje na empirijskim činjenicama, koje dovodi do sinteze makro-nivoa istraživanja (društveni procesi, frakcijske borbe) sa mikronivoom (ličnosti boljševičkih rukovodilaca, njihove ideološke platforme). Posebno je istražen niz odnosa između Staljina kao političkog vode i SKP(b). Poučen nekim jednostranostima Dojčerovog (I. Deutscher) isratraživanja koje predstavlja „the study of case“, prof. Britovšek je utvrđivao uzročne veze između političkog sistema i ideoloških stanovišta koja su bila predmet sporova. Dosta prostora posvećeno je vodećim idejama partijskih frakcija. Autor podseća na činjenicu da je Boljševička partija, uprkos normativno deklarisanom principu monolitizma, bila sastavljena od više frakcija koje su dolazile u sukobe i pre revolucije. Ovi sporovi rešavani su ili arbitarnom odlukom najviših partijskih organa, ili su dovodili do novih podela i rascpeta u Partiji. Sporovi su dobili veći politički značaj samim tim što je posle revolucije konstituisana socijalistička država na čijem čelu je bila RKP(b) kao jedina legitimna politička partija. Sporovi između frakcija postojali su i za vreme Lenjinovog aktivnog političkog delovanja (do kraja 1922. godine). Ove frakcijske tendencije Staljin je spretno iskoristio u cilju razbijanja svojih protivnika i učvršćenja sopstvenih političkih pozicija. Neke objektivne okolnosti su mu u tome pomagale: međunarodni odnosi, u kojima je Sovjetski Savez imao status izolovane zemlje okružene neprijateljskim kapitalističkim zemljama, od kojih većina nije želela da s njom uspostavi diplomatske ili trgovinske odnose. Takvi međunarodni odnosi diktirali su unutrašnju politiku zasnovanu na maksimalnom društvenom konsensusu, bez ideološko-političkih podela koje bi ugrožavale realizovanje određene strategije razvoja. Staljin nije odjednom postao jedini priznati politički autoritet, njegova borba trajala je više od decenije. U toj borbi suočio se s dobro politički organizovanim otporom leve i desne opozicije, koje su se političkim sredstvima borile za političke pozicije u Partiji. Staljinovi protivnici su bili prekaljeni revolucionari koji su bili sposobni za predviđanje razvoja društva i stvaranje globalne koncepcije tog razvoja. Staljinova pred-

nost bila je u tome što je ponikao iz partijskog aparata s kojim je bio čvrsto vezan i spretno je njime manipulisao. što je neminovno dovelo do eliminisanja protivnika i dovođenja manje sposobnih, ali njemu lično odanih ljudi na rukovodeća mesta u partijskim i državnim organima. Mada je legalni period ovih borbi trajao relativno kratko, dokle god su Staljinovi protivnici bili živi predstavljali su realnu opasnost za njegov položaj. Suprotne koncepcije o strategiji razvoja socijalizma (socijalizam u jednoj zemlji ili svetska revolucija) podelile su se ne samo vode fračija već i partijsko članstvo. Tako je Buharin svojim idejama o izgradnji države i industrijalizaciji privukao veći broj sposobnih mlađih partijskih kadrova, od kojih su neki (Stecki i drugi) bili poznati publicisti. Staljin je stvarao imperiju, dok su članovi opozicije, u prvom redu Zinović i Buharin, u uslovima stabilizovanog kapitalizma, videli u oslobođilačkim pokretima u kolonijama one društvene snaže koje će pokrenuti svetsku revoluciju. „Kako je godina 1926—1927, Kuomintang isao iz pobeđe u pobedu, Buharin je sanjao o širokom revolucionarnom frontu od Arhangelska do Šangaja, koji bi obuhvatio 800 miliona ljudi“ (str. 39). Autor je tezu o „termidorskom karakteru“ Staljinove političke delatnosti proveravao u njenom političkom i ideoškem smislu — kao degeneraciju osnovnog cilja oktobarske revolucije i izgradnje demokratskog društva u kome je socijalizam samo prva faza razvoja. Ukoliko je revolucija nasilni autoritarni čin osvajanja vlasti, postavlja se niz pitanja o konstituisanju celokupnog društveno-ekonomskog i političkog uređenja posle osvajanja vlasti u ime radničke klase. Ni leva ni desna opozicija nisu osporavale nužnost nasilnih metoda u početnoj fazi uspostavljanja vlasti, ali su obe pravile greške — delom iz potcenjivanja faktora zastalosti i istorijskog nasledja Rusije, delom iz revolucionarnog zahteva da se društvo menja brzo i suštinski. Da bi se ostvarila mobilizacija svih socijalnih snaga potrebno je da postavljeni politički ciljevi budu prihvaćeni kao zajednički društveni ciljevi koji pokreću volju i motivaciju najširih socijalnih grupa. Putevi stvaranja socijalno prihvaćenih ciljeva u različiti, Staljin je do 1934. godine koristio različite manevre u obračunu sa svojim protivnicima, a zatim je metodi-

ma surovih represalija postigao stvaranje poslušne jedinstvene Partije. Šta bi ideoški aparat bio bez Staljina, šta pak Staljin bez ovakvog aparata? Istoriske rekonstrukcije nisu pouzdan metod, no sigurno je da uloga ličnosti u istoriji ima i imaće veliki značaj. Staljinizam nije nastajao bez otpora; žrtve su bili ne samo stari boljševici i strani komunisti-rukovodiovi Kominterne već i veliki broj građana, radnika, seljaka, značajan deo oficirskog kadra. „Partijski istoričar Šumjan je upozorio da Staljin nije bio sposoban da ubedi svoje protivnike, pridobiće ih za partiju i demokratskim sredstvima prevazilazi razlike u mišljenju, kao što je to činio Lenjin, istakao je autor (str. 45).

Buharin je 1926. godine postavio tezu o nužnosti prelaska socijalizma u jednoj zemlji u građansko društvo, s obzirom na stabilizaciju kapitalizma, dok je Staljin postavio tezu o nužnosti jačanja klasne borbe. Postepeno sužavanje ličnih prava i sloboda građana bilo je sredstvo kojima je Staljin razoružao ne samo postojeću već i buduću potencijalnu opoziciju. Štampa, publicistika i izdavaštvo, istraživanja iz oblasti društvenih nauka bili su ograničeni na sprovođenje zvaničnih stavova, što je dovelo do osiromašenja celokupnog naučnog i kulturnog stvaralaštva i njegove dogmatizacije, kao i postepenog onesposobljavanja za dijalog i komuniciranje s drugim teorijskim pravcima nemarksističke provenijencije. Taj rezultat staljinizma može se verifikovati i danas.

Staljinovi protivnici bili su teoretičari, publicisti, govornici, političari s velikim iskustvom, sposobni da ocenjuju i predviđaju razvoj političkih odnosa. Buharin je tačno predviđao razvoj društvenih odnosa po jednom pitanju — pokretu kolonijalnih naroda. Njegov stav predstavlja egzaktno predviđanje: „U eksplatisanim kolonijalnim masama Buharin je video potencijalnu silu, koja bi izvojevala konačnu pobedu nad imperializmom. Njegova vizija bila je potvrđena četrdeset godina kasnije, njenost varivanje je teretilo rusko velikodržavlje“ (str. 63).

Istraživački napor da se odrede svi aspekti Staljinove borbe za vlast zasniva se na detaljnoj analizi obimnog empirijskog materijala. Korišćeni su stenogrami (posebno odluke) zasedanja izvršnih or-

gana sovjetske Partije, dokumenti Treće internacionale, periodika. Pored već poznate memoarske literature, autor se poziva i na novija istraživanja sovjetskih istoričara, mada su i ona ograničena na relativno uzaškrubljeni krug problema. Dokumenti i dosijei najistaknutijih rukovodilaca opozicije nisu otvoreni, a po dosadašnjim stavovima nadležnih partiskih i državnih organa koji nisu izvršili rehabilitaciju ovih lica, ni građansku ni političku, nema znakova da će ti arhivski dokumenti biti dostupni istraživačima. Analiza dostupnih dokumenata SKP(b) i Kominterne koje je koristio prof. Britovšek dovoljna je za praćenje frakcijskih borbi i njihovog uticaja na celokupno sovjetsko društvo. Od 1928. godine Staljinov uticaj se proširio i na Treću internacionalu, jer je shvatio da mu je potrebna za ostvarenje političkih ciljeva. Pretvorio ju je u izvršioca spoljne politike Sovjetskog Saveza, što je imalo dugoročne posledice za komunistički pokret u celini, posebno u smislu kasnijeg procesa osamostaljivanja i traženja sopstvenih puteva izgradnje socijalizma od strane onih partija koje u Kominterni nisu bile ni najistaknutije, niti su imale najveći značaj za komunistički pokret u celini. Istoriski proces pretvaranja Kominterne u dogmatski centar autor je odredio ocenom značaja dokumenta „21 uslov za prijem u Treću internacionalu“: „21 uslov moguće je shvatiti samo u okviru određene istorijske situacije između prve etape povoljne revolucionarne krize u Evropi i njene kulminacije 1920. godine, kada je 21 uslov bio objavljen. Za kasnije etape Kominterne karakteristična je boljševizacija komunističkih stranaka i birokratizacija same Kominterne“ (str. 74). U formalnom smislu, proces boljševizacije je značio uvođenje autoritarnog rukovođenja i suspenziju principa demokratskog centralizma bez debata i rasprava o bitnim društvenim pitanjima za čije rešavanje je Partija odgovorna. Da bi pokazao taj proces, autor je naveo i poznate istorijske činjenice, koje se posebno odnose na period „čistki“ i XX kongresa KPSS. To je metodološko-teorijski opravданo, jer je i položaj Sovjetskog Saveza u međunarodnim odnosima promenjen posle završetka drugog svetskog rata.

Staljinova borba protiv opozicionih grupa nije bila obična frakcijska borba, već proces stvaranja idejnog aparata Par-

tije i legitimacija političke vlasti pomoću takvog aparata. S dolaskom na vlast ovog aparata svi demokratski politički mehanizmi prestaju da postoje. Uloga ovog aparata sažeto je ocenjena na sledeći način: „Unutrašnju i spoljnu politiku SSSR tako nije vodio Politbiro, koji su sačinjavali stari boljševici, već tehnički kabinet, u kome su sedeli mladi, sposobni, u Partiji i državi gotovo nepoznati ljudi, spremni da potpuno ispunjavaju analoge svog gospodara“ (str. 272).

Autor je postepeno, analizom pojedinih pitanja, pokazao kako je Staljin do 1938. godine ne samo politički porazio svoje protivnike (njihov poraz mogao je obezbediti samo sudskim ubistvima), već je i stekao autoritet četvrtog klasnika marksizma. „Već godine 1928. u mesnim i oblasnim organizacijama Partije nije bilo nijednog zakonito izabrano sekretara partijske organizacije po osnovu Statuta Partije i unutrašnje partijske demokratije. Stare, izabранe sekretare su s nekim izgovorom razrešili partijskih funkacija. Neki su postavljeni na visoke administrativne ili diplomatske položaje, većina je dobila visoke funkcije u državnom aparatu samo da bi se uklonila iz partijskog“ (str. 273-274). Staljin je primer političkog vođe koji je svoju vlast zasnovao na oslanjanju na političko-ideološki aparat.

Ako je biografija teorijska mikrosintez a tada se studija *Staljinov termidor* može posmatrati i kao sinteza prethodnih istraživanja. Jugoslovenski istraživači, u prvom redu istoričari, pisali su o staljinizmu s različitim aspekata, pri čemu su posvetili posebnu pažnju uticaju staljinizma na položaj posleratne Jugoslavije, posebno u periodu posle Rezolucije Informbiroa. Prof. Britovšek je postavio za zadatak da istorički verifikuje period od 1924. godine do XX kongresa KPSS, povezujući individualno (Staljinova ličnost) sa opštim (SKP(b) i sovjetsko društvo u celini). Autor se opredelio za teži, ali istraživački opravdan pristup koji omogućava povezivanje različitih nivoa pojava, kako bi mogao da utvrdi genezu i razvoj staljinizma kao društvenog i političkog fenomena. Među uzroke staljinizma autor svrstava nepovoljne razvojne faktore (nasleđeno siromaštvo i nedostatak demokratske političke tradicije). Staljinizam je mogao uspeti i zato što je Staljin umesto teških, složenih teorijskih

razmatranja o pufevima razvoja socijalizma, dao jednostavan model po kome se rešavaju svi problemi društva ukoliko se svedu na nekoliko osnovnih „zakona“ i „crta“. Staljinov termidor nije samo formalno poređnje s diktatorskom politikom Napoleona, koji je formalno branio ciljeve francuske buržoaske revolucije, već ukazivanje na nove oblike vlasti ranije nepoznate kojima nije potrebna formalna legitimacija. Bez takvog aparata staljinizam ne bi delovao kao sistem i društveni odnos.

Studija prof. Britovščka je argumentovan i sistemski doprinos kritici staljinizma. Iako je kao istoričar razmatrao sistem u periodu Staljinove aktivne političke delatnosti, autor upozorava na mogućnost vraćanja na autoritarne metode rešavanja društvenih pitanja. Čovek kao pojedinačni član društvene grupe, bila to radna organizacija ili politička organizacija, traži mogućnost novih i adekvatnijih rešenja za pitanja koja donosi vreme. Krize u socijalizmu latentno su sadržale mogućnosti autoritarnih rešenja ograničavanja slobode čoveka kao političkog subjekta i kao građanina.

Dubravka Stajić

KULTURA I NAUKA U NOR-U I REVOLUCIJI, Skoplje 1984.

U izdanju Savjeta akademija nauka i umjetnosti SFR Jugoslavije krajem 1984. godine pojavila se knjiga *Kultura i nauka u NOR-u i revoluciji*, obima preko 760 strana. To je, u stvari, zbornik radova sa naučnog skupa koji je održan u Strugi 1981. godine. Na njemu su učestvovali naučni radnici iz svih naučnih centara u zemlji.

Kultura i nauka u NOR-u i revoluciji je jedinstven izdavački poduhvat po organizaciji priprema, sadržaju referata i posebno temu naučne obrade. NOR i revolucija nosili su u sebi i borbu za kulturno-prosvjetni preporod naroda i za otkrivanje novih naučnih istina prije svega u oblasti društvenih nauka. Smatralo se da su i ove značajne ljudske djelatnosti sastavni dio revolucionarne borbe. Pri tome se slijedila Lenjinova misao da se komunističko društvo ne može izraditi u nepismenoj sredini, te da su nepismenos i kulturna zaostalost jedan od glavnih neprijatelja revolucije,

Aktuelne parole „Prosvjetom k slobodi“ i „Nisu oružje samo puške i topovi, avioni i tenkovi, već i znanje“ — označavaju dublje shvaćanje značaja kulturno-prosvjetnog i naučnog rada. To komunističko načelo pretežno je kao konkretni program sadržano u ondašnjoj partizanskoj štampi: „knjiga nam pomaže da osvojimo slobodu, sloboda će nam omogućiti da osvojimo knjigu“.

Mnogobrojni su oblici kulturno-prosvjetnog i naučnog rada koji su upražnjavali u NOR-u i revoluciji na svim područjima Jugoslavije, zavisno od aktuelnih političkih prilika, kadrovske mogućnosti i ostvarenog stepena dodatajnog razvoja. O svima njima se govori u ovoj jedinstvenoj publikaciji, koja donosi ukupno 57 referata i to: Bosna i Hercegovina 6, Srbija 15, Slovenija 7, Hrvatska 5, Makedonija 12, Crna Gora 5, Vojvodina 3 i Kosovo 4. Najveći broj ovih saopštenja rezultat je neposrednih istraživanja, što znači da se došlo do novih saznanja kojima je obogaćena misao o tretmanu kulture i nauke u NOR-u i revoluciji naših naroda.

U kompozicijskom smislu knjiga je podijeljena na nekoliko tematskih cjelina: 1. nauka, 2. umjetnost i 3. kulturna djelatnost.

U tematskoj cjelini koja tretira naučna pitanja objavljeno je 14 priloga od naših poznatih naučnika: Dušana Nedeljkovića, Frana Cvitera, Mihaila Apostolskog, Bogdana Brecelja, Envera Redžića i dr. U njima su obrađena vrlo raznovrsna pitanja po principu opšte, pojedinačno i posebno. Tako, na primjer, rad Dušana Nedeljkovića donosi globalne istine o nauci i kulturi u NOR-u i revoluciji, koje su razrađivane i detaljizirane u drugim radovima. Tako su obrađena pitanja kao što su filozofija i marksizam, partizansko pravo, kultura i revolucija, medicinska doktrina itd. kao i neke značajne teme iz NOR-a i revolucije: društveno-pravni status Makedonije, odnos okupatora prema naučnim i kulturnim dobrima Jugoslavije, aktivnost intelektualaca na populariasnju odluka AVNOJ-a i dr. Išlo se, naravno, i u posebna objašnjenja nekih fenomena kao što su pojava i rad partizanskog naučnog instituta u Sloveniji ili začeci institucionalnog organizovanja naučnog rada u Makedoniji itd. To su neosporno indikatori udruživanja visokih vrijednosti i izrazi velike intelektualne sposobnosti

po kojima su vrijednosti naše revolucije prepoznatljive u fondu vrijednosti ostalih revolucija.

Drugu tematsku cjelinu čine referati iz oblasti umjetnosti. Ukupno ih je 21. Pomenućemo najznačajnije: kazalište i dramska književnost, poetika partizanskog pjesništva kultura i književna aktivnost, usmeno stvaralaštvo, poezija NOB-a i poezija autora pokreta drugih naroda, muzika u NOB-u, likovna umjetnost, logorske vizije Petra Lubarde i dr. Njihovi autori su poznati kulturni radnici i drugi stvaraoci, od kojih su neki i sami učesnici dogadaja i procena o kojima pišu. Pomenimo Marijana Matkovića, Vladetu Vučkovića, Saita Orahovca, Lovra Županovića, Muhameda Karamehmedovića i dr. U većini slučajeva to su pionirski poduhvati koji afirmišu posebne vrijednosti NOR-a i revolucije, zbog kojih će dobiti priznanja poput izjave engleskog majora Ovена Rida (Owen Reed), koju ćemo navesti: „Mnogo sam mjeseci s velikim divljenjem i interesovanjem čitao vaše listove i slušao vaše pjesme... Rečeno mi je da su pojedini vaši borci pozvani s fronta da nastave borbu kao umjetnici. Mislim da nema nijedne vojske na svijetu koja bi pridavala toliku važnost kulturi. I vi imate pravo, jer pobeda nije pobjeda ako umjetnost i ljepota ostaju pobijedene.”

Posebnu tematsku cjelinu čini kulturna djelatnost s ukupno 18 referata. Ako im se dodaju još 4 koji su naknadno uvršćeni, onda se može reći da je ova tematska grupacija najobimnija kako po broju radova tako i po obimu koji oni zauzimaju u knjizi. To je i razumljivo, jer su zaista vrlo bogati i raznovrsni sadržaji kulturnoga rada počeli sa stvaranjem prve slobodne teritorije, granali se i razvijali uporedo s razvojem borbe i širenjem slobodne teritorije. O tome govore i naslovi radova: NOB kao vid ostvarivanja čovjekovog prava na kulturu, kulturni sadržaji u partizanskoj štampi, moskovska štampa o partizanskoj kulturi, izdavačka djelatnost u NOB-i, pozorište pod otvorenim nebom, pozorišni rad u logoru, biblioteke i knjižare na oslobođenoj teritoriji i dr. Većina priloga je vezana za konkretne situacije u pojedinim krajevima zemlje, pa se može reći

da je cijelo slobodno područje naše zemlje živjelo intenzivnim i raznovrsnim kulturnim životom.

Stvaraoci kulturnog programa su istaknuti kulturni radnici koji su u sve većem broju prilazili narodnooslobodilačkom pokretu, ali isto tako te programe su stvarali do tada bezimeni rodoljubi, koji su u stvaralačkom smislu sazrijevali zajedno s revolucijom. Ovakvim radom podizana je borbena i politička svijest naroda i davan doprinos njegovom kulturnom prosperitetu. U brojnim kulturnim sadržajima ispoljena je sva snaga revolucije i kreativne misli. Stvarajući novu kulturu i nove odnose u njoj, čovjek je pobjedivao i konačno pobijedio učenje građanskog društva o narodu kao nesposobnoj gomili i još više — pobijedio je antikulturu fašista koju najbolje ilustruju Musolinijeve riječi: „Narodne mase koje su pozvane da izgrade novi poredak — nemaju potrebe za znanjem, već za vjerovanjem” ili Hitlerovog ministra propagande Gebelsa, koji je često ponavljaо: „Kad čujem riječ kultura, hvatam se za revolver.” U isto vrijeme vraćena je vjera u čovjeka, koji je postao svjestan svoje stvaralačke moći. U njegovoј svijesti preovladavalo je saznanje da kultura nije privilegija užeg broja ljudi, već pravo najširih slojeva naroda, da je za njen procvat potrebna sloboda, baš kao što je kulturni rad bio uslov perspektivnije borbe za slobodu. Obogaćene stvaralačke aktivnosti bile su, istina, skromnije umjetničke vrijednosti, ali su zato posjedovale izuzetnu etičku vrijednost tako karakterističnu za revoluciju uopšte i posebno za naš narodnooslobodilački rat i revoluciju.

U ovom opštem preporodu naroda kao uslovu za pobedu revolucije bilo je, naravno, i improvizacija u radu, ne-povjerenja prema nekim kadrovima, ishitrenih odluka itd. I o tome ima napomena u tekstovima ove knjige. Sve je to bilo „kap u moru” u odnosu na ono bogatstvo sadržaja rada elanom ponese-nog i zanesenog naroda, koji je bio prisutan u svim sredinama i karakterističan za sve etape NOR-a i revolucije. Zbog svega rečenog knjiga *Kultura i nauka u NOR-u i revoluciji* predstavlja pionirski rad i značajan naučni poduhvat, osnovu za dalja i dublja proučavanja raznovrsnih oblika kulturnog i naučnog rada u

NOR-u i revoluciji od 1941. do 1945. godine.

Zoran Lakić

Dragovan Šepić, VLADA IVANA ŠUBAŠIĆA, „Globus”, Zagreb 1983, 424 str.

U Predgovoru (9—19) autor se osvrnuo na pitanje zbog čega je vlada Ivana Šubašića, poslednja jugoslovenska kraljevska vlada u drugom svjetskom ratu, dosta nezanimljiva za naše i strane istoričare. Dragovan Šepić, nekadašnji šef kabineta Šubašićeve vlade, svjedoči mnogim događajima i učesnik u brojnim, složenim pregovorima, nastojao je da prikaže sva zbivanja kroz prizmu neutralnog posmatrača. U memoarima Čerčila, Kordela Hala, kao i naših političara Save Kosanovića Branka Čubrilovića, Konstantina Fotića i drugih opisuje se vrijeme jedne prelazne vlade i uspaničene emigracije koja je gubila tlo pod nogama. Ivan Šubašić je 1914. bio osuđen na smrt kao „veleizdajnik” u Austro-Ugarskoj zbog simpatije za jugoslovensku ideju. Pomilovan, upućen je na srpski front, pa u tmurnu Galiciju, prebjegao je Rusima i odmah se 1916. godine svrstao u dobровoljce. Zbog zasluga na Solunskom frontu dobio je orden „Belog orla s mačevima”. Šubašićev drug Josip Vandekar oženio se Milicom, kćerkom Stjepana Rarića, pa se preko njega zbljedio s njegovim ocem, a i s Vlatkom Mačekom. Bio je posrednik između Mačeka i kneza Pavla Karađorđevića. Maček je napustio vladu u aprilskom ratu i vratio se u Kućinec da „dijeli sudbinu naroda”, a Šubašić se obreo u emigraciji i dospio u Jerusalim, preživljavajući gorke dane sloma Kraljevine Jugoslavije.

U prvoj glavi *Saveznici, jugoslovenska kriza i Ivan Šubašić* (21—167) opširno je opisano šta se sve dešavalo među političarima u emigraciji. Optužbe protiv Hrvata, optuženi da su doveli staru Jugoslaviju pred slom, samo su pojačale postojeće razmirice i netrpeljivosti. I srpski političari, kao i hrvatski, teže ka širenju teritorija na račun drugih, a nasuprot Dražu Mihailoviću, „voditi otpora protiv okupatora”, ističe se Vlatko Maček, koji je odbio da uđe u Pavelićevu vladu.

Postepeno se voda četnika Draža Mihailović „pretvara” od „heroja” u sum-

njivog patriotu. Odluka AVNOJ-a uzdrmale su pozicije kralja Petra II Karađorđevića i njegove vlade. A i jugoslovenske vlade u emigraciji su se mijenjale, što je pokazivalo koliko su bile stabilne; tražila se strategija van zemlje, a istovremeno su se gubila uporišta u Jugoslaviji. Vlade generala Dušana Simovića, dr Slobodana Jovanovića, dr Miloša Trifunovića, Božidara Purića nisu mogle da uspostave narušeno jedinstvo u redovima nesložne emigracije. Vlada dr Ivana Šubašića je trebalo da izgredi brojne nesporazume između srpskih, hrvatskih i slovenačkih prvaka, ali je dovela do novih podjela.

Još uoči konferencije ministara savezničkih sila u Moskvi 19—30. oktobra 1943. Tito je obavjestio sovjetsku vladu da ne priznaje jugoslovensku kraljevsku vladu da u kralju Petru II Karađorđeviću neće biti dozvoljeno da stupa na tlo Jugoslavije sve dok u njoj bijesni građanski rat. Ugled partizana kao realne snage je porastao među saveznicima, a Sovjeti su početkom 1944. uputili svoju vojnu misiju u Vrhovni štab. Što je vrijeme prolazilo, a kraljeva okolina se sve manje snalazila u novoj situaciji, to se potvrdilo da približavanje Crvene armije jugoslovenskoj granici slablji pozicije monarhije, jačajući NOVJ. Šubašić se nije prihvatio učešća u jugoslovenskoj vladu, nudeno mu je mjesto predstavnika Kraljevine Jugoslavije u Mediteranskoj komisiji, čekao je svoj trenutak. On je vjerovao da Tito neće zavesti diktaturu, a da će Staljin „pritisnuti” jugoslovenskog maršala da bude popustljiviji i obazriviji prema „zajedničkoj savezničkoj politici”.

U drugoj glavi „Šubašićeva vlada, saveznici i stvaranje nove Jugoslavije” prikazuju se prilike koje su se manifestovale poslije stvaranja Šubašićeve vlade 1. juna 1944. Britanski raskid s Dražom Mihailovićem pomogao je Šubašiću da uspostavi kontakt sa Nacionalnim komitetom i Titom. Staljin je savjetovao članu Politbiroa KPJ i Vrhovnog štaba NOVJ Milovanu Đilasu da se oprezno postupa sa Šubašićem i da se vidi šta on nudi. Za Tita je to bio signal da ide na sporazum sa Šubašićem, ali da se ne dovode u pitanje ostvarene tekovine NOB-e. Sporazum Tito-Šubašić potpisani na Visu 16. juna 1944. učvrstio je pozicije NOVJ, a

oslabio položaj emigrantskih političara i jugoslovenske kraljevske krune. Još se ne zna kako su tekli viški pregovori, ali sporazum nije bio po volji ni Čerčilu, a još manje kralju Petru.

Vinston Čerčil je vjerovao da će Tito biti popustljiv, jer je bio „okružen” britanskom flotom. Istovremeno se Šubašić sukobio s ljudima iz svoje vlade, a i omnim uticajnim političarima van nje. Ofanziva NOVJ pod komandom Peka Dapčevića i Koče Popovića usmjerena k Srbiji pokazala je kakve su Titove namjere. Čerčil je predlagao Ruzveltu da se anglo-američke snage iskrcaju u Istri ili kod Trsta i da odatle krenu k Beču i Budimpešti. Potvrdilo se da razni britanski pritisci, uključujući i neisporučivanje oružja partizanima, ne mogu da ometu jačanje Titove pozicije, jer je za mnoge on već bio gospodar situacije. Tito je 19. septembra 1944. tajno napustio Vis i preko Krajove u Rumuniju dospio u Moskvu. Sporazum o privremenom ulasku Crvene armije u Jugoslaviju i njena saradnja s NOVJ samo su razbili britanske iluzije, koje se nisu mogle popraviti ni naknadnim razgovorima Čerčila i Staljinu u oktobru 1944. u Moskvi. Molotov je zatražio od Idna da sovjetski uticaj u Jugoslaviji bude 60%, a zapadni 40% ali se na kraju došlo na 50:50. Niko tu nije bio iskren, a svi su ostavljali utisak da iskreno teže zajedničkom sporazumu. Novi sporazum Tito-Šubašić od 1. novembra 1944. godine, poslije oslobođenja Beograda, unio je nove nejasnoće. Šubašićevi razgovori u Moskvi sa Staljinom su ozlojedili kralja Petra. Sovjeti su brzo shvatili značaj Jadrana kao dijela Mediterana, toliko važnog za britansku sredozemnu flotu, pa im je stalno da sprječe britansko nadiranje. Zbog toga, kad su se osjetili dovoljno jakim, a prije toga nisu pokazivali svoje namjere, odlučili su da pruže NOVJ dragocjenu pomoć. SSSR je odlučio da NOVJ preda naoružanje za 12 pješadijskih divizija, 1 tenkovski korpus, 2 vazduhoplovne divizije i 50 000 tona pšenice. Šepić je nedovoljno objasnio raspad četnika Draže Mihailovića. Četnici su, istina, ranije bili potučeni, neki su prišli NOVJ. Međutim, Draža Mihailović je pokušao u poslednjem trenutku da uspostavi vezu s Crvenom armijom, ali bilo je kasno. Četnici nisu mogli da udare na crvenu armiju, ne samo zbog rusko-srpske prošlosti i neka-

dašnjih veza, kao i sopstvene nemoći, već i zbog toga što bi to bio napad na engleske i američke saveznike, pa su mnogi od njih utekli iz Srbije u Bosnu. Dražini vojnici su gledali kako da se spasu i sačuvaju glavu; zapadnim saveznicima bi se tako pridružili i s njim našli zajednički jezik, a Staljinovi ratnici im nisu ulivali povjerenje i zbog znaka koji je bio isti kao na kapama jugoslovenskih partizana. Bez oslonca na vojsku, koja je svakim danom bivala sve manja, kralj nije mogao ništa postići. Šubašić je to najbolje uočio, a Kraljevsko namjesništvo (dr Srđan Budisavljević, dr Ante Mandić i inž. Dušan Sernek), sastavljeno s mnogo muke još je više potisnulo kralja u stranku. Preporuke Jalta konferencije iz februara 1945. godine dovele su do formiranja jedinstvene vlade, u kojoj nije bilo istinskog jedinstva. Dok je sve to trajalo, Šubašić je optuživan da „nije partner nego advokat Tita”. Već 7. marta 1945. Tito je formirao vladu, a Šubašiću je povjeren položaj ministra inostranih poslova. U privremenu vladu Demokratske Federativne Jugoslavije i u Narodnu skupštinu Jugoslavije ušli su oni poslanici predratne skupštine koji se nisu kompromitovali u saradnji s okupatorom, pa je time AVNOJ proširen i buržoaskim političarima, ali je to bila pobjeda naprednih snaga nove Jugoslavije. Preostalo je još da se narodi Jugoslavije izjasne na izborima hoće li kralja ili republiku.

Cini nam se da Šepić nije dovoljno razjasnio sovjetsku taktkiku i strategiju. Taktički, SSSR se solidarisao s Britanijom i SAD, ali njihovi strategijski ciljevi nisu bili podudarni. Staljin nije bio daleko od pomisli da kralj Petar dođe u Jugoslaviju, pa da mu se kasnije „zabije nož u leđa”. Velika Britanija je volako popuštala, shvatajući da se prodor Crvene armije ne može zaustaviti, pa se starala da se dokopa Grčke i tu ostane. Veliki dio Jugoslavije i sam Beograd bili su u rukama Titovih ratnika. Britanci su zazirali da upotrebe silu protiv njih, a Sovjetima nije padalo na pamet da vrate kralja na vlast, dok su Amerikanci, mačio zainteresovani za jugoslovenske prilike, orepuštali diplomatsko rvanje Britancima i Sovjetima.

Autor je uz knjigu priwožio i registar imena. Uz to, monografija je opremljena s 28 fotografija.

Milorad P. Radusinović

И. Н. Земсков, ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ ВТОРОГО ФРОНТА В ЕВРОПЕ, Политиздат, Москва 1982, 320 стр.

Monografija prof. I. N. Zemskova u-lazi, kao sovjetski prilog, u istoriografski krug o problemima drugog svjetskog rata i, posebno, bavi se pitanjima vezanim za otvaranje drugog fronta u Evropi.

Poslije Uvoda (3-8), gde je autor ukratko iznio kako je tekla diplomatska borba, ne zaboravljajući da istakne doprinos samo sovjetskih istoričara rasvjetljavanju ovog problema, u prvoj glavi (9-38) krenuo je od napada fašističke Njemačke na SSSR 22. juna 1941. Prof. I. N. Zemskov, kao i brojni sovjetski istoričari, označio je taj napad kao „vjeroloman“ (što nam se čini neodrživo ako se zna da je SSSR potpisao 1939. pakt o nenapadanju s Njemačkom s namjerom da dobije u vremenu, a uz to kakva su se „vjera“ i povjerenje mogli imati kad je u pitanju Adolf Hitler!). Napad blizu 200 njemačkih divizija na sovjetsku zemlju zbljžio je do tog trenutka veoma ugroženu i stijensiju Veliku Britaniju sa Sovjetskim Savezom. Stari antikomunista Winston Čerčil prihvatio je vojni savez s Josifom V. Staljinom shvatajući od kakve je važnosti istočni front. Neočekivan, brz prudor njemačke vojske u SSSR prisiljavao je Sovjete da traže od Engleza da se angažuju oko iskrcavanja u Francuskoj ili u sjevernoj Evropi kako bi se rasteretio Sovjetski Savez od pritiska. Koristeći sve prednosti i iznenadivši sovjetske pograđiće snage, njemačka ratna mašina je za nekoliko dana ovladala Minskom u septembru se domogla Kijeva, ugrozila Lenjingrad, blokirajući mu pristupe, a u oktobru 1941. opasnost se nadnijela nad Moskvom. Ali Velika Britanija čija je vojska bila potiskivana i u Africi od snaga pod komandom njemačkog generala Ervina Romela, nije bila kadra za veće operacije na evropskom tlu. Englezi su jedino preko Murmanska, morskim putem, i preko Kavkaza suvozemnim putem mogli da šalju Sovjetima pomoć u hrani i oružju. Sovjetski gubici su bili zaista veliki, pa dragocjena pomoć nije bila dovoljna da se lako otkloni njemačka premoć, naročito u avijaciji. Desetine hilja-

da sovjetskih fabrika, demontiranih u evropskom dijelu SSSR-a, prebaćene su na Ural i u Sibir, pa se tamo, uz različite i brojne teškoće, počelo s proizvodnjom oružja i vojne opreme. U danima najveće krize, kad je njemačka najezda stigla do moskovskih predgrađa, jedinice Crvene armije, pojačane prilivom svježih sibirskih divizija, preše su u silovit kontrapad decembra 1941. godine, odbacivši Nijemce u širokom luku 250-300 km od Moskve na zapad.

U drugom poglavljju (39-92) prikazuje se vrijeme od ulaska SAD u rat s Japanom decembra 1941. do sredine 1942. Prva Vašingtonska konferencija Franklina D. Ruzvelta i V. Čerčila u decembru 1941. postavila je na dnevni red i pitanje drugog fronta. U Vašingtonu su predstavnici četiri sile (SAD, SSSR, Engleske i Kine) i 22 države potpisale 1. januara 1942. Deklaraciju Ujedinjenih nacija formirajući antihitlerovsku koaliciju. U proljeće 1942. Englezi su u dva-tri navrata iskrcavali manje desantne grupe na tlo Francuske. Poslije prvih čarki, uz neznatne gubitke, povlačili su se nazad preko La Manša, pokazujući ranjivost njemačke priobalne odbrane u Francuskoj. Od toga se dalje nije išlo. Ni pregovori u Londonu aprila 1942. između predstavnika SAD i V. Britanije, ni put sovjetskog komesara za inostrane poslove Vjačeslava M. Molotova u V. Britaniju i SAD u maju i junu 1942. nisu doveli do pravih rezultata u pogledu otvaranja drugog fronta. Sve se završilo na velikim obećanjima.

Treća glava (93-143) obuhvata vrijeme od juna do novembra 1942. Druga Vašingtonska konferencija održana juna 1942. odložila je realizaciju plana „Bolero“ (invazija francuske obale) za 1943. godinu zbog provođenja u život operacije „Džimnast“ (predviđalo se iskrcavanje u sjevernoj Africi s ciljem potiskivanja Romelovog Afričkog korpusa). Velika aktivnost njemačkih podmornica u Sjevernom moru i kod norveških obala nanijela je ogromne gubitke britanskim konvojima koji su plovili za SSSR, pa su Britanci odlučili da prekinu na neodređeno vrijeme otpremanje vojne i druge pomoći Sovjetskom Savezu preko Murmanska. Uslijedio je oštار sovjetski odgovor (autor ovdje zaboravlja da primjeti da su se sa sovjetske strane čuli i nezvanični glasovi u mogućim separatnim pregovorima).

ma između Njemačke i SSSR-a), pa je Čerčil u avgustu 1941. požurio da se sreće sa Staljinom.

U četvrtoj glavi (144-205) obrađen je period od novembra 1942. do kraja avgusta 1943. Koristeći se zauzetošću njemačke vojske u teškoj bici za Staljingrad, Englezi su kod El-Alamejna otpočeli ofanzivu u oktobru 1942., a anglo-američke snage su u Maroku novembra 1942. za kratko vrijeme ovladale Marokom. Alžirim i provalile u Tunis. U novembru 1942. sovjetske oružane snage su zatvorile obruč oko 22 njemačke divizije u području Staljingrada. Susret Ruzvelta i Čerčila u januaru 1943. u Kazablanci usmjerio je saveznička interesovanja ka slaboj Italiji, dopuštajući da Crvena armija i dalje krvari, noseći glavni teret rata na svojim ramenima. Ni treća Vašingtonska konferencija u maju 1943. između Čerčila i Ruzvelta nije donijela u pravcu otvaranja drugog fronta ništa novo. Čerčilova ideja o Njemačkoj kao „krokodilu“ okrenutom čeljustima prema Rusiji, repom prema Zapadu, a trbuhom prema Balkanu, koju je strasno branio pred Ruzveltom, krila je iza svoje figurativnosti prave strategijske namjere Velike Britanije, zahvaćene strahom od „prodora komunizma“ na Balkan i Srednju Evropu. Iskrcavanje na Siciliju u julu 1943. i kapitulacija Italije u septembru 1943. samo su pokazivali da zapadni saveznici još ozbiljno ne razmišljaju da otvore front na tlu Francuske.

U poslednjem, petom poglavlju (206-268) opisani su naporci da se, diplomatskim sredstvima, postigne konačna odluka o otvaranju drugog fronta. Moskovska konferencija ministara inostranih poslova SSSR, SAD i V. Britanije u oktobru 1943. kad je i u zapadnoj štampi pojačana kampanja za otvaranje drugog fronta, a mnogi su se uvjernili da Crvena armija napreduje nezadrživo k srcu Evrope, pokrenula je, pored pitanja otvaranja drugog fronta, i ulazak Sovjetskog Saveza, poslije kapitulacije Njemačke, u rat s Japanom. Teheranska konferencija u novembru-decembru 1943. održana poslije pokušaja atentata na „veliku trojicu“, osjećenog u poslednji čas, donijela je važne odluke i odredila proljeće 1944. kao konačni termin za invaziju na obalama Francuske. Pominjući pomoć koju treba dostaviti partizanima na Balkanskom poluostrvu, autor propušta da zapazi ka-

ko je upravo u Teheranu data puna podrška Titovoj vojsci, sposobnoj da vezuje zнатне fašističke divizije na jugoslovenskom prostoru. Zato je stigao da primjeti diplomatske napore oko uvlačenja Turske u rat, što je bio jalov posao, jer je ona ostala neutralna. Poslije velikog odugovlaćenja, koje je Crvenu armiju stajalo novih i neizbjeglih žrtava, počela je operacija „Overlord“ 6. juna 1944. na obalama Normandije i Bretanje. Saveznici sa Zapada su time najzad rasteretili istočni front, ubrzavajući konačni slom Hitlerove Njemačke.

U prilogima (269-317) publikovani su, na žalost, samo poznati i objavljeni dokumenti, jer se može uočiti da se autor služio i neobjavljenim izvorima. Propustio je da dopiše i registar imena, kao i geografskih naziva. Ali je knjigu opremio sa 23 fotografije, povećavajući joj estetsku vrijednost.

Milorad P. Radušinović

Nikola L. Gaćeša, AGRARNA REFORMA I KOLONIZACIJA U JUGOSLAVIJI 1945—1948, Matica srpska, Novi Sad 1984, 403 str.

I u pogledu metodologije i po rešenjima koja su postavljena na temelju obimnih istraživanja knjiga Nikole L. Gaćeša predstavlja novo interesovanje za agrarnu i političku istoriju posleratne Jugoslavije. U knjizi je izvršen sledeći raspored grada: I. Agrarno-posedovni odnosi i ekonomski položaj seljaštva u Jugoslaviji uoči drugog svetskog rata; II. Agrarno-posedovni odnosi za vreme rata i socijalističke revolucije (1941—1945); III. Političko-ideološke osnove, pravne i organizacione mere za izvođenje agrarne reforme i kolonizacije; IV. Agrarna reforma i kolonizacija; deli se na dva poglavlja i predstavlja okosnicu teksta. U petoj glavi su ocenjeni „rezultati, posledice i značaj agrarne reforme i kolonizacije u Jugoslaviji 1945—1948“. Ona ovde vrši funkciju šireg zaključka iz kojeg se vidi opšta perspektiva dela. Sledi rezime na engleskom i ruskom jeziku, opšti registar (imenski, geografski, predmetni).

Prva svrha Gaćešine knjige bila je da istraži i prikaže transformaciju zemljišnog vlasništva i da dade ocenu da li su reforma i kolonizacija ostvarile stabilnu

zemljišnu jednakost u Jugoslaviji. Istovremeno je on istražio ekonomsku strukturu i dinamiku zemljišnog poseda i potome je ova knjiga nadmašila sve što je na tu temu do sada urađeno u jugoslovenskoj nauci. Dva su pitanja ključna za ocenu agrarne reforme i kolonizacije u Jugoslaviji 1945—1948. godine. Prvo pitanje bilo bi: da li su one ostvarile simetričnije zdanje jugoslovenskog seljačkog društva od onog koje je ranije postojalo. Gaćešina istraživanja kaže da je u Jugoslaviji zaista bilo „dosledno ostvareno načelo da zemlja pripada onome ko je obraduje”. U ekonomskom posledu, međutim, agrarna reforma se „nije mnogo razlikovala od ranijih sličnih zahvata, a pre svega od agrarne reforme u međuratnom razdoblju u Jugoslaviji”. Poruka je analize da je agrarna reforma još više usitnila zemljišni posed „i opteretila zemlju većim brojem stanovništva”. Zakučak je izведен iz statističkih pregleda koji pokazuju da je agrarnom reformom bilo stvoreno čak 284 977 „novih domaćinstava”, pa je na ovaj način problem agrarne prenaseljenosti i dalje ostao nerešen. U svakom slučaju, Jugoslavija će i dalje ostati zemlja malog seljačkog poseda i ovde će izmena agrarno-posedovne strukture rezultovati osrednjačenjem sela.

Drugo pitanje glasi: da li su agrarna reforma i kolonizacija stvorile osnovicu za uspešnu poljoprivrodu, koja po definiciji predstavlja „osnovnu industriju načije” (Glenn Plumb, *Industrial democracy*, New York 1923, p. 17). Koristeći se metodom unakrsnog tabeliranja podataka, pisac je utvrdio da je razbijanje krupnog poseda, posebno privatnih velikih poseda i poseda banaka i preduzeća, „kao i slaba obrada kolonističkih poseda”, imali za posledicu stagnaciju poljoprivredne proizvodnje i smanjenje tržišnih viškova. U praksi je to umanjilo izglede nacionalne poljoprivrede da komercijalizuje proizvodnju i da se u dobitivom stepenu uključuje u tržišnu privrednu, što je u stvari ekonomski ideal svake moderne agronomije. Odbranjeno je saznanje da je predominacija sitnog seljačkog poseda „sa striktno ekonomskom stanovištu” više unazadila nego što je unapredila agrarno-posedovne odnose u zemlji. Rezultat je bio taj da je u posletočim posedovnim odnosima poljoprivredna proizvodnja jedva uspevala da ob-

avlja prostu poljoprivrednu reprodukciju. Na ovaj način je prelazak na intenzivnu agronomiju posle sprovodenja agrarne reforme i kolonizacije faktički bio otežan. Sve se to dešavalo u godinama kada su intenzivnu poljoprivrednu zahtevali (i) nagli rast gradskog stanovništva i forsanra industrijalizacija zemlje. Tako će problem produktivnosti i dalje ostati nasledni greh društva, pa će postojeći koncept organizovanja poljoprivrede upravo tu naći na svoju granicu (vidi intervju Dragana Veselinova „Politici” od 30. aprila, 1. i 2. maja 1984). Za čitaoca još i informacija da je ovo četvrtu po redu Gaćešina knjiga iz agrarne i socijalne istorije Jugoslavije 1918—1948. i da po svemu onome što je do sada napisao on ide u red vodećih privrednih istoričara Jugoslavije.

Dušan Berić

DOKUMENTI O SPOLJNOJ POLITICI SFRJ 1946, I. Priredio Đorđe Vasiljević, „Jugoslovenski pregled”, Beograd 1985. 454 str.

U nastavku „Plave edicije” odabranih spoljnopolitičkih dokumenata, Savezni sekretarijat za inostrane poslove i Institut za međunarodnu politiku i privredu u Beogradu pripremili su drugi tom koji sadrži objavljene (javne) dokumente o spoljoj politici Jugoslavije iz perioda januar-avgust 1946. godine.

Ovaj tom sadrži: Predgovor priredivača (V-IX), Spisak skraćenica (XI), Spisak dokumenata (XIII-XVIII), Dokumente (1-427), Registre (429-454) i Sadržaj. Od 164 dokumenta koliko ih je ukupno uvršćeno, 131 je jugoslovenskog porekla, 28 dokumenata su jugoslovenskih manjina u susednim zemljama (Prilozi I), a 5 dokumenata je stranog porekla (Prilozi II). Dokumenti su svrstani hronoliškim redom.

Spoljnopolitički dokumenti iz 1946. godine, kako je istaknuto u Predgovoru, objavljaju se zbog obima građe u dva toma. Sama ta okolnost govori o veoma intenzivnoj spoljnopolitičkoj aktivnosti Jugoslavije tokom 1946. godine. Spoljnopolitička aktivnost Jugoslavije u vremenu koji obuhvata ovaj tom odvijala se u zna-

ku napora za stabilizaciju njenog međunarodnog položaja i borbe za priključenje matičnoj zemlji naših krajeva koji su posle prvog svetskog rata nepravdено pri-pali Italiji. U tom pogledu bile su veoma važne međunarodne konferencije koje su se tada održavale — Prvo zasedanje Generalne skupštine UN u Londonu, Konferencija ministara inostranih poslova u Parizu i Pariska mirovna konferencija.

Zbog važnosti ovih konferencija, naročito u pogledu sudbine Trsta i Julijskih krajina, jedno od glavnih obeležja spoljnopolitičke aktivnosti Jugoslavije bilo je učešće na pomenutim konferencijama. Jugoslovenske delegacije, na čelu sa potpredsednikom vlade FNRJ Edvardom Kardejljom, energično su se borile za pravično rešenje granice s Italijom i priključenje Jugoslaviji krajeva naseljenih slovenačkim i hrvatskim življom. Veliki broj prezentiranih dokumenata odnose se na ovu temu (oko jedne trećine od ukupnog broja). Za svaku pohvalu je potez priređivača da prilože geografske karte na kojima su ucrtani predlozi graničnih linija između naše zemlje i Italije: sovjetska, britanska, američka, francuska, kao i Morganova demarkaciona linija iz 1945. i Vilsonova linija iz prvog svetskog rata. Bez njih bi se čitalac veoma teško mogao snaći u praćenju komplikovanih pregovora oko granice s Italijom.

Jugoslovenski predstavnici na međunarodnim konferencijama angažovali su se i u rešavanju drugih pitanja koja su bila predmet rasprave kao što su: pitanje izbeglica, ratnih reparacija, pitanje procedure i dr. Valja istaći da su jugoslovenske delegacije na ovim konferencijama, koliko su mogle, zastupale interesu NR Albanije, koja nije pozivana na konferencije, zbog čega je jugoslovenska delegacija na Pariskoj mirovnoj konferenciji i zvanično protestovala (dokument br. 116 — govor Moše Pijade na plenarnoj sednici 8. avgusta 1946.)

Drugi važan segment spoljnopolitičke aktivnosti Jugoslavije u ovo vreme izražavao se u uspostavljanju prijateljskih odnosa s drugim zemljama. Pečat ovoj aktivnosti dale su posete J. B. Tita Poljskoj i Čehoslovačkoj u martu i SSSR-u u junu 1946. godine. Posete su protekle u veoma prijateljskom duhu, a s Poljskom i Čehoslovačkom su potpisani ugovori o uzajamnoj pomoći i saradnji. Isto takav ugovor sklopljen je u julu s NR Albani-

jom nakon posete Envera Hodže Jugoslaviji. Dobar deo dokumenata u ovom tomu odnosi se na ovu oblast spoljne politike Jugoslavije.

U spoljnoj politici Jugoslavije velika pažnja posvećivana je odnosima sa susednim zemljama. Osim s Albanijom, s kojom su uspostavljeni veoma srdačni i prisni odnosi, Jugoslavija je u ovo vreme produbljivala prijateljsku saradnju s Bugarskom, Rumunjom i Madarskom. Odnosi s Italijom bili su u znaku spora oko granične linije, sudbine Trsta i Julijskih krajina i pristrasnog stava zapadnih sila prema ovom problemu. Odnosi s Grčkom su bili veoma zategnuti zbog unutrašnjih sukoba u Grčkoj koji su se nepovoljno odražavali na položaj i sudbinu Makedonaca u Egejskoj Makedoniji. Dokumenti iz Priloga I upravo tretiraju pitanje naših nacionalnih manjina u ovim zemljama — Slovenaca odnosno Makedonaca. Mnogobrojne rezolucije, memorandumi i manifestacije svedoče o atmosferi i raspoloženju koje je vladalo među jugoslovenskim manjinama, njihovim težnjama i zahtevima za potovanje njihovih nacionalnih prava i sloboda. Celokupna aktivnost je proticala u snažnom ispoljavanju želje slovenačkog odnosno makedonskog naroda za nacionalnim ujedinjenjem u okviru FNRJ.

Odnose sa zapadnim silama u ovom periodu karakterišu sve veća zategnutost, nepoverenje i pritisak ovih sila na Jugoslaviju. Zapadne sile su bile nezadovoljne time što je Jugoslavija uspostavila bliske odnose sa SSSR-om, jer je ovo već jasno vidljiv dubok sukob između dojucerašnjih saveznika iz antihitlerovske koalicije. Pored toga, zapadne sile su bile nezadovoljne političkom stabilizacijom novog sistema u Jugoslaviji. Ocenujući da je u Jugoslaviji uspostavljena „komunistička diktatura“ i da se Jugoslavija u spoljnoj politici orijentisala na Sovjetski Savez, zapadne sile (naročito SAD) su primenjivale politiku pritiska i pravljenja svakojakih smetnji Jugoslaviji na međunarodnom planu. Pritisak se manifestovao kroz uskraćivanje ekonomskе i finansijske potpore, preko antijugoslovenske kampanje u sredstvima informisanja i kroz redovno zauzimanje negativnih stavova prema jugoslovenskim predlozima i zahtevima na međunarodnim konferencijama.

Za Jugoslaviju je od svega bila najteža čvrsta namera zapadnih sila da sporne oblasti, uprkos njihovom etničkom sastavu, dodele Italiji. S tim u vezi, upravo u ovo vreme učestale su provokacije savezničkih vojnih snaga stacioniranih u zoni „A“. Usled ovakvog ponašanja zapadnih sila situacija na našoj zapadnoj granici bila je do te mere zategnuta da je pretila opasnost da se česti incidenti pretvore u otvoren sukob. Posebno je bila opasna situacija koja je nastala zbog provokativnih povreda jugoslovenskog vazdušnog prostora od strane američkih vazduhoplovnih snaga i obaranja njihovih aviona. Stanje odnosa sa zapadnim silama odrazilo se i na izbor dokumenata za ovaj tom; među njima naviješ je nota jugoslovenske vlade, saopštenja o incidentima na demarkacionoj liniji i govora jugoslovenskih ličnosti o tome (naprimjer dokumenti br. 40, 76, 77, 92, 94, 118, 119, 128.). Mada su u aprilu 1946. normalizovani diplomatski odnosi između Jugoslavije i SAD, može se reći da su upravo u ovo vreme odnosi sa SAD bili na najnižoj tački u celokupnom posleratnom razdoblju.

Ovo bi ukratko bila osnovcna zapažanja o spoljnopolitičkim problemima i aktivnostima Jugoslavije sadržanim u dokumentima koji su odabrani za ovaj tom. Izbor dokumenata je dosta dobar. Uglavnom su pokrivena najznačajnija područja spoljnopolitičke aktivnosti Jugoslavije u prvoj polovini 1946. godine, kao i problemi koji su bili u žiži interesovanja. Smatramo da bi bilo bolje i logičnije da je ovaj tom spoljnopolitičke građe išao do početka avgusta, a ne do kraja toga meseca jer bi se na taj način izbeglo da dokumenti koji se odnose na Parisku mirovnu konferenciju budu svrstani u dva posebna toma, pogotovo što je ova konferencija predstavljala centralni spoljnopolitički i međunarodni dogadjaj toga vremena. Ako je, međutim, zbog obima građe bilo nemoguće uzeti početak Pariske konferencije za granicu između to-mova, postupak priredivača je opravдан.

Priredivač je prezentirane akte pratio solidnim naučnostručnim aparatom. Napomene su koncizne, konkretne i funkcionalne, veoma su uputne i korisne, naročito za manje obaveštene čitaoce. Ali, mogu se učiniti i izvesne primedbe. Tako je, na primer, propuštena prilika da se uz prvi dokument koji se

odnosi na pitanje Makedonaca u Grčkoj (dокумент br. 7) objasne politička situacija i karakter unutrašnjih sukoba u Grčkoj, iz čega je direktno proizlazio problem položaja i sudbine Makedonaca u Egejskoj Makedoniji. Na taj način bi se omogućilo čitaocu da lakše prati i razume brojne dokumente koji se odnose na tu problematiku. Trebalo je nešto više reći i o aferi s američkim avionima, koja je imala veliki publicitet na Zapadu, naročito u SAD, i koja je predstavljala vrhunac zategnutosti u odnosima s ovom zemljom. Primetna je i neu jednačnost odnosno neodgovarajuća mera u davanju osnovnih biografskih podataka za ličnosti koje se pominju. Izrečene primedbe, međutim, ne mogu uticati na povoljan utisak o naučno-stručnom komentaru priredivača.

Za stručnjake je prevashodna vrednost ovog izdavačkog poduhvata u tome što s jednog mesta mogu konsultovati najrelevantnije javne spoljnopolitičke akte Jugoslavije; dok se interesenti iz šire čitalačke publike mogu vrlo dobro obavestiti o glavnim spoljnopolitičkim problemima i naporima Jugoslavije da učvrsti svoj međunarodni položaj. Međutim za dublje analize spoljnopolitičke pozicije i aktivnosti naše zemlje u uslovima izuzetno složenih međunarodnih odnosa i kretanja, naučnicima (pogotovo istoričarima) neophodan je uvid u neobjavljenu gradu, što će, nadamo se, biti znatno olakšano izdavanjem najavljene „Crvene edicije“ spoljnopolitičke građe.

Đoko Tripković

POVIJESNI PRILOZI, Zbornik radova IHRPH, Zagreb, br. 1, 1982, 308; br. 2, 1983, 286; broj 3, 1984, 290.

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske je pre tri godine počeo da objavljuje svoj „Zbornik“ s ciljem da se u njemu publikuju veći radovi koji su preobimni da se objave u „Časopisu za suvremenu povijest“, a mali su za objavljuvanje kao posebne monografije. U njemu se objavljaju radovi istoričara, politologa, sociologa, pravnika, istoričara umetnosti i ekonomista koji obrađuju probleme iz poslednjih sto godina. Zbornik izlazi jedanput godišnje i nastoji da obradi sve etape tih poslednjih sto godina, posebno one koji nisu samo politič-

ke, već i socijalne, pravne, ekonomski e kulturno-prosvetne prirode.

Vlado Oštrić je napisao obiman članak (11–61) „Radnički pokret u jugoslovenskim zemljama od svojih početaka do 1918/1919. godine (I dio historije SKJ) — odnos općeg, posebnog i pojedinačnog.“ U radu se razraduju bitna pitanja radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama od početka njegovog stvaranja do kraja I svetskog rata. Oštrić iznosi istorijsko-političke i društveno-ekonomske prilike u jugoslovenskim zemljama za nastanak i razvitak radničkih i socijalističkih pokreta. Konstatuje se da osnivanje socijaldemokratskih organizacija i stranaka pored opštih pojava imaju i važne posebnosti. Autor ukazuje na postojanje složenih, dijalektičkih odnosa između posebnosti i različitosti radničkih socijalističkih pokreta u jugoslovenskim zemljama i njihove dubinske srodnosti i višestruke povezanosti na više nivoa. Oštrić posebno govori o radničkim pokretima i revolucionarnim previranjima u jugoslovenskim zemljama za vreme prvog svetskog rata.

Zlatko Čepo je prikizao ideje samopravnog socijalizma u Ruskoj komunističkoj partiji (boljševika) 1917–1921(63–100). Autor navodi podatke da je radnička klasa Rusije bila brojnija nego što se to obično smatra jer je uoči I svetskog rata u njoj bilo 17 565 000 radnika. Posle februarske revolucije oni su počeli preuzimati upravu nad sredstvima za proizvodnju. Posle pobede oktobarske revolucije ozakonjeno je radničko upravljanje, a Uredba o radničkoj kontroli je bila jedna od prvi uredaba nove sovjetske vlasti. Ubrzo se razvija novi državni aparat, koji je preuzeo vlast. Čepo ističe da je ratni komunizam ubrzao centralizaciju i birokratizaciju sovjetskog društva i doveo do militarizacije mnogih sfera njegovih delatnosti. Autor zaključuje da Lenin nije verovao u trenutne sposobnosti ruske radničke klase da sama upravlja procesom proizvodnje u skladu sa zakonskim propisima, već je taj zadatak namenio njenoj avangardi — RKP(b).

Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj u periodu između dva svetska rata 1918–1941, je opisala Zdenka Šimončić-Bobetko (101–203). Autor prikazuje specifičnosti razvoja tekstilne industrije u Hrvatskoj. Ona posebno obrađuje mate-

rijalnu osnovu (sirovine, lokaciju, kapital, radnu snagu), ekonomsko-političke mere države, integracione procese i daje periodizaciju razvitka. Zatim zaključuje da je tikstilna industrija posle prvog svetskog rata bila slabo razvijena, pa se uvozilo i 49%. Carinskog zaštitom i poreskom politikom, kao i velikim državnim nabavkama država je pomogla tekstilnu industriju. Nova preduzeća se dižu stranim i domaćim kapitalom (do 1918. osnovano je 30, a od 1919. do 1938. godine 91 preduzeće). Tekstilno radništvo nije premašalo 14,9% od ukupnog broja radnika. U tekstilnoj industriji radilo je dosta seljaka-radnika. Hrvatska tekstilna industrija je bila na petom mestu u ukupnoj industriji, a u njenoj strukturi ide se u smeru bržeg porasta tkačkih i trikotažnih kapaciteta od predratnih. Rad sadrži brojčane podatke, statističke tabele i grafikone, a napisan je na osnovu arhivske grade i literature.

Mira Kolar-Dimitrijević je obradila položaj radništva severne Hrvatske u vreme Savske banovine 1929–1939 (205–266). Data je globalna analiza položaja radničke klase severne Hrvatske na osnovu službenih podataka. U radu su prikazane i ostale karakteristike položaja koje su zajedničke čitavom radništvu, bez obzira na privredne grane, i to na osnovu radničkog zakonodavstva i štrajkačke aktivnosti. Pisac zaključuje da je po realnim nadnicama položaj radništva bio najbolji za vreme svetske ekonomske krize. Više od 50% bili su radniči-seljaci i njihov se standard razlikovao od strandarda pravih gradskih proletara. Ali su prvi bili slabije sindikalno organizovani, manje klasno svesni i radiili su u težim uslovima (rudnicima, ciglanačima, šumama i tekstilnim tvornicama).

Fikreta Jelić-Butić je prikazala glavna pitanja politike rukovodstva NOP-a prema HSS 1941–1942 (267–304) i konstatiše da je politika KPJ kao pokrećke i rukovodeće snage NOB-e pitanje odnosa prema HSS od početka postavila kao jedno od glavnih pitanja. KPJ se koristila predratnim iskustvom iz stvaranja Narodnog fronta. Posle okupacije KPJ nastoji da privuče pristalice HSS u redove NOP-a, jer je svesna da ona ima masovnu podršku u narodu i da parole vođstva HSS o politici „čekanja“ mogu da imaju znatan uticaj u redovima prisilica stranke. KPJ stoga ukazuje na is-

tovetnost klasnih interesa građanskih snaga, bez obzira na njihove suprotstavljene ciljeve. Istovremeno KPJ upozorava na pojavu razočarenja pristalica građanskih stranaka i ostalih građanskih snaga u Hrvatskoj. Već na majskom savetovanju u Zagrebu upozorava se na nezadovoljstvo hrvatskog stanovništva NDH. KPJ se posebno zalaže da privuče pristalice HSS u NOF. Ali V. Maček ne pristaje na saradnju i izjašnjava se protiv vođenja oružane borbe, J. B. Tito se posebno trudio za pridobijanje HSS u NOP. U vezi s tim CK KPH je 5. septembra 1941. uputio proglašenje pristalicama HSS kojim su one neposredno pozvane da stupe u NOB. List „Vjesnik“ je preuzeo funkciju glavnog nosioca javne političke akcije privlačenja pristalica HSS u NOP. Dalje se prate akcije J. B. Tita, CK KPJ i CK KPH na privlačenju pristalica HSS u NOB i uspostavljanje dodira s pojedinim vodećim ljudima te stranke. Sve jasnije razotkrivanje uloge četnika Draže Mihailovića, posebno njihove saradnje s ustašama bili su značajan momenat u daljoj akciji KPJ na privlačenju pristalica HSS, jer se javno razotkrivala „politika čekanja“.

„Zbornik“ br. 2 sadrži pet izvornih naučnih radova. Vlado Oštrić je priložio članak o socijalističkom radničkom pokretu u Hrvatskoj do 1918. godine (9—62). Posle uvodnih napomena Oštrić je izneo istorijsko-političke i društveno-ekonomske prilike u Hrvatskoj i nastanak i razvitak radničkog i socijalističkog pokreta. Prikazao je državnopravni položaj Hrvatske u okviru Austro-Ugarske, razvitak kapitalizma i nastajanje radničke klase zatim pojavu političke misli, prve radničke organizacije i uticaj međunarodnog radničkog pokreta kao i radnički pokret do stvaranja socijaldemokratskih stranaka. Dalje se prikazuju osnivanje i delatnost socijaldemokratskih stranaka i drugih organizacija socijalističkog radničkog pokreta u Hrvatskoj do prvog svetskog rata. Ukaže se na osnivanje SDS HiS, u Primorju i Dalmaciji, njihov odnos prema seljaštvu i agrarnom pitanju, zatim na stavove prema nacionalnom pitanju, jugoslovenstvu i federalizmu, na odnos orma ratu i imperijalizmu i uključivanje u međunarodni radnički pokret i delovanje u njemu. Posebno su dati radnički pokret i revolucionarna previranja za vreme prvog svet-

skog rata, gde se opisuju izbijanje rata, socijalisti u Hrvatskoj i emigraciji i uticaj oktobarske revolucije kao i odnos prema nacionalnim pokretima, stvaranju jugoslovenske države i jedinstvene stranske radničke klase. Na kraju rada autor je dao zaključne napomene i pregled literature.

Stanislava Koprivica-Oštrić je napisala rad o vojničkoj pobuni u Varaždinu 23. jula 1919 (63—94). Ona se osvrnula na situaciju u okolini Varaždina 1918—1920, kada je postojala velika povezanost seljačkih i vojničkih nemira, jer su izražavali u suštini iste socijalne težnje i zatheve. Autor ukazuje na diferencijaciju u socijalističkom pokretu, što doveđi do stvaranja Komunističke partije, a u Mađarskoj izbija revolucija. Pobuna vojnika Savskog konjičkog pukta je programirana kao deo optšenarodnog ustanka koji je trebalo da zahvati celu Hrvatsku. U njoj sudeluju radnici i građani Varaždina. Govori se i o radu vlasti na gušenju pobune i toku istrage. Uhapšeni vojnici su posle 8 meseci pomilovani i vraćeni u Varaždin.

O razvoju cementne industrije u Hrvatskoj u periodu između dva svetska rata 1918—1941, rad je napisala Zdenka Šimončić-Bobetko (95—168) i dala pregled korisćenih izvora i literatura. Govoři o cementnoj industriji u Hrvatskoj, o proizvodnim faktorima i proizvodnji najpre se iznose podaci o sirovinama, pomoćnom materijalu, gorivu i električnoj energiji. Prikazuje se lokacija cementne industrije, opisuje angažovani kapital i radna snaga u cementnoj industriji. O radnicima se govori prema socijalnoj i klasnoj pripadnosti, njihovom broju i kvalifikacionoj strukturi, položaju i radnim uslovima. Opisuju se i tehnička opremljenost i kapacitet cementne industrije, a u vezi s tržištim se iznose podaci o izvozu i unutrašnjem tržištu. Autor je izveo i periodizaciju razvoja cementne industrije i podelio ga na dva perioda — od 1918. do 1932. i drugi od 1932. do 1941. Unet je niz statističkih tabela i grafikona u vezi s razvojem cementne industrije i konstatiše se da je ona u drugom periodu u Hrvatskoj bila u krizi. Posebno se prati cementna industrija u periodu između dva svetska rata u Istri, koja je tada bila pod talijanskom vlašću.

Mira Kolar-Dimitrijević je u svom dobro fundiranom radu iznela socijalno-

-ekonomsku politiku gradske opštine Zagreba s obzirom na položaj radničkog stanovništva od velike svetske ekonomske krize do početka drugog svetskog rata 1931—1939 (169—244). Autor konstatiše da je u prvoj fazi tj. 1931—1934, gradska opština (na čelu s gradonačelnikom dr Stjepanom Srkuljem, 20. novembra 1928 — 31. april 1932) doživela slom građanske konjunkture pod udarom velike svetske krize, i dr Ivom Krbekom (3. avgust 1932 — 22. septembar 1934), koji vodi brigu o potrebama gradske periferije i oživljavanja javne radove, pojačala svoju socijalnu ulogu i sredstva za prehranu stanovništva nastojala da nabavi od imućnih građana. U drugoj fazi imućni gradski slojevi nastoje nadoknadići gubitke u krizi i stići nove kapitale za proširenu reprodukciju pojačanom eksploracijom radničke klase za vreme dok su gradonačelnici bili Rudolf Erber (10. oktobar 1934 — 12. oktobar 1936) i dr Teodor Pejić (31 mart 1937 — 23. septembar 1939). Za vreme poslednjeg dolazi do odmeravanja klasnih snaga u očekivanju političkih promena. Autor zaključuje da gradska opština i njeni načelnici kao eksponent vladajuće manjine rade u korist buržoazije, pri čemu dolazi do zaoštrevanja društvenih suprotnosti.

Na osnovu arhivskih izvora i literaturе Narcisa Lengel-Krizman je obradila koncentracione logore talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju 1941—1943, gde su opisani: Bakar, Kraljevica, Molat, Zlarin, Lopud, Gruž, Kupari, Brač i Hvar. Logori su, kao što se vidi, osnovani u raznim mestima u cilju onemogućavanja civilnom stanovništvu da se suprotstavi okupacionim vlastima.

I „Zbornik“ br. 3 sadrži 5 izvornih naučnih radova. Katarina Špehnjak u svom obimnom prilogu je prikazala Narodni front Jugoslavije (SSRNJ), njegov razvoj, programsko-teorijske osnove i procese u društvenoj praksi 1945—1983 (9—82). U uvodu su prikazane metode i osnovne hipoteze u istraživanju i dato pojmovno određenje. U vezi s nastankom Narodnog fronta autor kaže da je on vezan za vreme jačanja fašizma i njegove miltariističke politike i predstavlja ujedinjenje svih demokratskih snaga radi aktivnog suprotstavljanja njegovom širenju. KPJ je od 1935. do 1941. nosilac narodnofrontovske politike, nastojeći da masovnim demokratskim previranjima dâ

jasnu socijalno-ekonomsku političku platformu. Na širokoj antifašističkoj i demokratskoj platformi, koja je uključivala i rešavanje nacionalnog pitanja kao bitne komponente za određenje političke stvarnosti stare Jugoslavije, KPJ širi ideje NOF, što dolazi do izražaja u NOB kad KPJ jedina vodi borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje. JNOF posle oslobođenja postaje politička organizacija koja odražava specifičnost demokratskog i revolucionarnog procesa, masovno utemeljenog. Uporedo s promenama u društvu NF prilagodava svoje forme delovanja i ulogu. Daju se i ustavna konцепцијa SSRN i odnos KP—SKJ i NFJ—SSRNJ. Ima reči i o funkcijama SSRN (samoupravna, funkcija formiranja javnog mnenja, izborna, integraciona i političko-vaspitana i mobilizaciona funkcija). Iznose se i organizaciona struktura i oblici delovanja i konstatiše da je NF postao kao rezultat specifičnog razvoja jugoslovenske socijalističke revolucije, da predstavlja posebnu vrstu političkog organizovanja, drukčiju od klasičnih političkih organizacija, a s elementima koji NF istovremeno čine i političkom organizacijom i samoupravnom asocijacijom.

Lidia Sklevicky je opisala organizacionu delatnost žena Hrvatske za vreme NOB (85—127). U uvodnom delu autor ukazuje na značaj izvora i literature o aktivnosti žena tokom oslobođilačkog rata. Lidia daje pregled najvažnijih dokumenata i podataka o radu AFŽ i sudeovanju žena u NOP-u. Ključno mesto u radu predstavlja razmatranje nastanka i razvoja te samostalne borbene političke organizacije. (Tu se iznose problem određena AFŽ, shema organizacione strukture, problem utvrđivanja članstva i finansiranja organizacije, ciljevi i zadaci organizacije žena i značenje procesa reorganizacije AFŽ na raskršću.) AFŽ se prikazuje i kao deo opštenarodnog oslobođilačkog pokreta i daje odnos KP i AFŽ, odnos AFŽ s narodnom vlašću i AFŽ i NOVJ. Prema tome, AFŽ se razmatra kao deo širokog antifašističkog pokreta i daje analizira njegova saradnja s ostalim segmentima NOP-a.

Stanislava Koprivica-Oštrić u svom prilogu o Vukovarskom kongresu KPJ (129—166) analizira gradu i vrednuje značišta da su kongresi istaknuti međaši u čaj II kongresa KPJ. Autor polazi od gledištorijskom procesu u kojem se KPJ iz-

građuje u partiju revolucije i analizira Vukovarski kongres, na kojem je završen proces idejne diferencijacije u korist komunističke struje. Na kongresu su usvojeni novi program i statut i izraženo nastojanje da se ostvari politička strategija za rešavanje nekih značajnih pitanja jugoslovenskog društva. Od ovog kongresa Partija dobija naziv komunistička, koji izlazi iz zgrade i postaje osnovom imena prve revolucionarne političke stranke jugoslovenskog proletarijata.

Mira Kolar Dimitrijević je u svom obimnom radu o privrednim kretanjima zaposlenosti i nezaposlenosti Savske banovine od 1929. do 1939. (169—229) dala najpre kratak pregled ekonomsko-socijalnog razvoja do 1929. Detaljno se prate osnovni pravci privrednog razvoja Savske banovine od 1929. do 1939. Autor konstatiše da se 1929. i 1930. privreda Savske banovine nalazila u najboljem stanju, a da je maja 1931. dostigla najviši domet u meduratnom periodu. U to vreme zaposlenost je bila velika, a zbog agrarne krize selo je nudilo jeftinu radnu snagu koja je bila u najboljem životnom dobu. Zbog obustave kreditiranja privrede od strane banaka dolazi do naglog otpuštanja radnika i skoro potpunog zamiranja izvoza. Rade samo preduzeća koja izrađuju proizvode za potrebe domaćeg stanovništva. Kriza izaziva velike potrese i veliku nezaposlenost, koja se službeno ne registruje jer mnogi radnici nemaju pravo na finansijsku pomoć i povlače se na selo. Javni radovi iako organizovani pod nepovoljnim uslovima, privlače veliki broj radnika i radnika-seljaka. Autor nastoji da prikaže samo okvirne globalne tokove i kretanja zaposlenosti i nezaposlenosti bez analize strukture zaposlenih i nezaposlenih radnika i zaključuje da nedovoljno organizovana privreda Savske banovine nije mogla osigurati ni potrebnu zaposlenost ni stalnost zaposlenja, jer nije mogla rešiti problem potrošnje i pravednije raspodele nacionalnog dohotka. Stoga krizne situacije (1931—1934. i 1938) narušavaju ionako slab sistem i uvek dovode do jačanja radničkih pokreta (štrajkovi

1935—1936. i 1939), koje pomaže okolno stanovništvo izražavajući tako svoje nedovoljstvo politikom vlade.

Nada Yuill je dala prilog o boravku i aktivnosti Dušana Popovića u Londonu (231—288). Autor je opisao Popovićev život i rad u Londonu i prikazao njegove političke spise. On konstatiše da je februara 1918. u Londonu na Trećoj medusavezničkoj radničkoj i socijalističkoj konferenciji Srbiju službeno predstavljao samo Dušan Popović, a pored njega su konferenciji prisustvovala i tri konsultativna člana. Popović je za vreme svog boravka u Londonu razvio živu delatnost na tri sektora: na paralisanju Komiteta u Parizu, na teoretsko-političkim publikacijama i pripremama za IV medusavezničku konferenciju. Govori se i o Popovićevom radu na IV medusavezničkoj konferenciji održanoj septembra 1918. na kojoj je on insistirao na primeni marksizma i donošenju rezolucija. Govori se i o Popovićevoj smrti i sahrani na groblju Hajgejt u neposrednoj blizini groba Karla Marks-a i prenošenju njegovih ostataka u Beograd. U prilozima je doneto više tekstova D. Popovića i priloga o njemu.

Iz ovog kratkog pregleda se može zaključiti da novi zbornik IHRPH, čiji je glavni i odgovorni urednik dr Mira Kolar-Dimitrijević, predstavlja značajan doprinos ne samo hrvatskoj već i jugoslovenskoj istoriografiji. Njime se znalački i umešno ostvaruju postavljeni zadaci o multidisciplinarnoj obradi poslednjih sto godina naše prošlosti. Od posebnog je značaja korišćenje mnogobrojnih statističkih tabela i grafikona, koji služe kao izvanredno sredstvo da se na ilustrativan način uvede čitalac u porekad teško razmršiva pitanja. Većina radova ova tri broja zbornika je pisana na osnovu bogate građe, kako objavljene tako i neobjavljene, uz kritičko i strogo procenjivanje izvora i činjenica. Zbornik će svaki budući istraživač morati da koristi kao bazu za buduća istraživanja i kao putokaz u radu.

Milica Bodrožić

B I B L I O G R A F I J A

Žarko Protić

BIBLIOGRAFIJA BIBLIOGRAFIJÂ O JOSIPU BROZU TITU 1950—1984.

Obimno stvaralačko autorsko delo Josipa Broza Tita (1892—1980), nastajalo više od pola veka (1926—1980), zahteva obimna i raznovrsna bibliografska istraživanja i izradu većeg broja specijalnih bibliografija. Ono prevazilazi i najplodnije jugoslovenske autore. Titova dela su najviše prevodena na sve jezike naroda i narodnosti Jugoslavije i na mnoge strane jezike širom sveta. Prvo naučno izdanje Titovih „Sabranih djela” imaće preko 60 knjiga. Takođe, postoji i ogromna literatura o Titu u Jugoslaviji, a posebno u svetu, jer Tito je jugoslovenska ličnost o kojoj je najviše pisano na jugoslovenskim i stranim jezicima. Zato bibliografska obrada izuzetno velikog Titovog stvaralaštva, kao i literature o njemu zahteva dugo angažovanje većeg broja bibliografa i stručnih ustanova.

Bibliografsko istraživanje i obrada radova Josipa Broza Tita i literature o njemu započeto je 1950. i do 1972. godine je ono uglavnom stagniralo. Od 1972. godine, kada je obeležena 80-godišnjica njegovog života, počinju postepeno da se javljaju raznovrsni bibliografski prilozi. U 1977. i 1980. godini objavljeno je najviše bibliografija (38 jed.). Pošto je Titov autorski opus završen, pred jugoslovenskom bibliografijom стоји veliki zadatak dalje i svestranijeg istraživanja, stručne obrade i izrade više bibliografskih radova (opštih, tematskih, teritorijalnih, po jezicima i dr.) koji treba da pomognu lakšem, boljem i dubljem izučavanju njegovog izuzetnog stvaralaštva.

„Bibliografija bibliografijâ o Josipu Brozu Titu 1950—1984” sadrži sva posebna izdanja bibliografija, zatim bibliografske priloge u knjigama, časopisima i novinama koji su objavljeni na jezicima naroda i narodnosti i na stranim jezicima u Jugoslaviji — kako Titove spise tako i literaturu o njemu. Pored standardnih bibliografskih radova (bibliografija i kataloga), uzeli smo i priloge iz filmografije, TV-grafije, diskografije i kataloge likovnih priloga. Iz 1984. godine obradili smo bibliografije do kojih smo došli do kraja maja 1985. Možda će se u 1985. pojavitи još neka bibliografija s naznakom 1984. godine, koja ovde s razlogom nije zastupljena. Bibliografijom nisu obuhvaćeni neki kraći popisi koji imaju karakter korišćene literature (a u naslovu imaju termin: bibliografija) jer ne zaslužuju pažnju kao izvor bibliografskih informacija. Uvršćena su i dva priloga koji su objavljeni kao odeljci o Titu u većim bibli-

grafskim radovima posvećenim drugim temama i tri izbora literature o Titu uz članke u „Enciklopediji Jugoslavije” i „Vojnoj enciklopediji”.

Postoji jedna vrsta literature čija je osnova u celini bibliografska, koju ovde treba pomenuti. To su istoriografski osvrti na Titovo bogato literarno delo, kao i na obimnu i raznovrsnu literaturu o njemu. Oni, naravno, pošto nemaju bibliografski oblik nisu obuhvaćeni ovom bibliografijom. Želimo ovde da skrenemo pažnju samo na Okrugli sto „Josip Broz Tito u našoj i stranoj literaturi”, koji je održan 11. juna 1982. godine u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu. Neka saopštenja na ovom skupu bogata su bibliografskim podacima, a sva su objavljena u „Časopisu za suvremenu povijest” (1982, 2, str. 7—94).

Jedinice u bibliografiji rasporedili smo hronološki, a u okviru godina abecedno po autorima odnosno naslovima. Na kraju smo dodali imenski registar.

1. [Bulovec, Štefka]. SPISI JOSIPA BROZA TITA. U: Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Tretja knjiga 1948—1949. — Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1950, str. 79—89.
Bibliografija je urađena povodom izbora Josipa Broza Tita za prvog počasnog člana SAZU 1948. godine i obuhvatila je: 1) knjige i letke i 2) članke u periodici objavljene na slovenačkom jeziku od 1942. do 1949. godine.
2. [BIBLIOGRAFIJA I LITERATURA UZ ČLANAK MOŠE PIJADE]: Broz, Josip Tito. U: Enciklopedija Jugoslavije, [knj.] 2. — Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ, 1956, str. 242.
U Bibliografiji je dato samo izdanje Titovih sabranih govorova i članaka, knj. 1—6 (Beograd—Zagreb, „Kultura”, 1947—1955), a u Literaturi je redakcija izabrala 46 članaka jugoslovenskih autora (izd. 1947—1954) i 10 knjiga jugoslovenskih i stranih autora (izd. 1945—1954).
3. ROJSTNI DAN MARŠALA TITA, 25. MAJ. U: Seznam gradiva za proslave. Zbral kolektiv Studijske knjižnice v Kranju. Priredil prof. Stanko Bunc. — Ljubljana, Društvo bibliotekarjev Slovenije, 1960, str. 113—119.
Izbor knjiga i članaka na slovenačkom jeziku (1945—1949): 1. Za predavanja in članke, 2. Za deklamacije in recitacije i 3. Za pevske nastope.
4. K[aćarević], D[ragić]. GRAĐA ZA BIBLIOGRAFIJU I BIOGRAFSKE LITERATURE O JOSIPU BROZU TITU. — Naša stvarnost, Beograd, 1962, XVI, 5. Poseban dodatak časopisu, str. 35.
Građa sadrži dela, članke i rasprave, sećanja i književne prilege biografskog sadržaja objavljene na jezicima naroda i na-

rodnosti Jugoslavije i esperantu u posebnim izdanjima i periodici. Jedinice (556) su raspoređene hronološki, po periodima Titovog života, u 37 grupa.

5. Stanojević, Tihomir — Dragan Marković. IZ BIBLIOGRAFIJE (str. [443]). U: Stanojević Tihomir — Dragan Marković, TITO. Život i rad (1. izdanje). — Zagreb, „Stvarnost”, 1962, str. [445] sa 832 slike i faksimila. — Kol. Politička biblioteka. Drugo izdanje 1964; 3. izdanje 1977. Izdanja na engleskom, albanskom i poljskom, Zagreb 1963—1964.
Bibliografija sadrži izbor 105 nenumerisanih jedinica za članke iz jugoslovenske periodike i 13 jedinica za jugoslovenske i strane knjige objavljene od 1945. do 1961. godine.
6. БИБЛИОГРАФИЈА НАЈВАЖНИЈИХ РАДОВА ИЗ ИСТОРИЈЕ САВЕЗА КОМУНИСТА ЈУГОСЛАВИЈЕ И ЖИВОТА И ДЕЛА ЈОСИПА БРОЗА ТИТА. У: Историја Савеза комуниста Југославије. Живот и рад Јосипа Броза Тита. Програм за проучавање са библиографијом. — Крагујевац, Раднички универзитет, Центар за друштвено-политичко и економско образовање, 1967, стр. 24—28.
У „Bibliografiji” od 75 jedinica 11 se odnosi na izdanja Titovih dela, a 33 na članke i knjige o Titu (1946—1967).
7. [Begović, Vlajko. BIBLIOGRAFIJA I LITERATURA U ČLANKU] V. Be. „Broz Josip Tito”. U: Vojna enciklopedija, drugo izdanje. [knj.] 2. — Beograd, Redakcija Vojne enciklopedije, 1971, str. 86.
Na kraju članka dato je u izboru 25 knjiga i članaka jugoslovenskih (15 jed.) i stranih autora (10 jed.) o Titu, a o Titovim govorima i člancima data je vrlo kratka informacija.
8. РИСТЕСКА, М[АРГАРИТА]. ЈОСИП БРОЗ ТИТО НА МАКЕДОНСКИ. Библиографија на трудови (1945—1969) — Историја Скопје 1972, VIII, 2, стр. 331—336.
Bibliografski prikaz radova prevedenih na makedonski jezik dat je hronološki u dve grupe: A. Oddelni trudovi na Josip Broz Tito (87 jed.) i B. Drugi izdanija (16 jed.).
9. Sentić, Marija. BIBLIOGRAFIJA KNJIGA I BROŠURA О ЈОСИПУ BROZU TITU 1941—1972. — Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1972, IV, 2(9), str. 161—203. Štampano i kao separat.
U bibliografiji su obuhvaćene publikacije objavljene od 1943. Posleratna izdanja su podeljena na: 1. Biografije, 2. Sjećanja

- sudionika, 3. Književnost, 4. Fotomonografije i albumi i 5. Razno (svega 323 jed.). Sa autorskim registrom.
10. Ljubibratić, Đurđevka. TITOVA DELA IZDANA U VOJVODINI. Bibliografija. 1944—1971. — Novi Sad, Biblioteka Matice srpske, 1973, str. 114.
 Bibliografija je zabeležila (abecedno, po naslovima) radeve u samostalnim izdanjima, kao i knjige u kojima je J. B. Tito jedan od dva ili tri autora — štampanim na srpskohrvatskom i jezicima narodnosti Vojvodine (77 naslova u 98 izdanja). Sa sa držajima knjiga. Uz bibliografiju su dati sledeći registri: hronološki, po jezicima, ličnih i geografskih imena.
11. SELECTION DE LIVRES SUR LA YUGOSLAVIE ET SON PRÉSIDENT JOSIP BROZ TITO. — Questions actuelles du socialisme, Beograd 1973, 111, p. 83—91.
 Izbor obuhvata 22 knjige stranih autora koje su objavljene u svetu od 1945. do 1972. sa informacionim anotacijama. Štampano i u izdanjima istog časopisa: na engleskom (Socialist thought and practice, 52, p. 79—87), ruskom (Socialističeskaja misl' i praktika, 40, s. 83—91) i španskom jeziku (Cuestiones actuales del socialismo, 30, p. 80—89).
12. Lazarević, Arsa. INOSTRANA LITERATURA O JOSIPU BROZU TITU. Knjige i brošure 1944—1972. — Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd, 1974, 9, str. 565—581.
 Obuhvaćena su 182 izdanja stranih i naših autora koja su objavljena u 35 država, a nalaze se u bibliotekama Jugoslavije. Bibliografija sadrži dela u kojima su date kraće ili duže biografije ili poglavљa o Titu.
13. Janjić, Jovan. PRILOG BIBLIOGRAFIJI RADOVA O NARODNOM STVARALAŠTVU REVOLUCIJE I DRUGU TITU U NJOJ. — Narodno stvaralaštvo, Folklor, Beograd 1976—1977, XV—XVI, 57—64, str. 280—327.
 327 bibliografskih jedinica za knjige i članke iz časopisa i novina o narodnoj književnosti u kojima su, između ostalog, date pesme i anegdote o Titu ili se o njima govori. Abecedni raspored.
14. Buzaljko, Radmila. TITOVI GOVORI I ČLANCI [1—5]. — Opredjeljenja, Sarajevo 1977, V, 5—6, str. 149—157; 7—8, str. 157—164; 9, str. 165—172; 10—11, str. 165—174; 12, str. 187—192.
 Bibliografija je obuhvatila: govore, članke, referate, ekspozee, intervjuje, izjave, pisma, poruke, telegramme, čestitke, zdravice — objavljene u „Borbi” od jula 1968. do decembra 1977.

15. [Čaki, Piroška] Csáki, Piroska. TITOVA DELA NA MAĐARS-KOM JEZIKU 1945—1977. — Bibliotekarski godišnjak Vojvodine, Novi Sad, 1977, XV, str. 7—18.
Bibliografija obuhvata posebna izdanja objavljena na mađarskom jeziku u Jugoslaviji: Titova dela (47 jed.) i knjige o Titu (13 jed.).
16. [Haramina, Mijo-Tihomila Đogić]. DJELA JOSIPA BROZA TITA I DJELA O TITU. Izbor knjiga iz Središnje gradske knjižnice u Zagrebu. — Zagreb, Središnja gradska knjižnica, 1977, str. 32.
Umnoženo sa jedne strane. — Korični naslov: Prigodna bibliografija povodom Titovih jubileja.
Izbor je dat po Univerzalnoj decimalnoj klasifikaciji, a obuhvata jugoslovenska izdanja od 1944. do 1976.
17. Haramina, Mijo. IZBOR LITERATURE O JOSIPU BROZU TITU. — Zagreb, Radnička biblioteka „Božidar Adžija”, 1977. str. [4] + 19.
Izborom su obuhvaćene značajnije knjige izdate od 1953. do 1977. (40 jed.) i članci iz novina i časopisa objavljeni od 1951. do 1977. (116 jed.). Prigodno izdanje umnoženo povodom 40-godišnjice dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ i njegovog 85. rođendana.
18. Haramina, Mijo. IZBOR LITERATURE O JOSIPU BROZU TITU (prigodom 40-godišnjice dolaska druga Tita na čelo KPJ i njegova 85. rođendana). — Nastava povijesti, Zagreb, 1977, 3—4, str. 220—291; Knjiga i čitaoci, Zagreb, 1977, XI, 3—4, str. 11—111. (U drugom časopisu je koautor Tihomila Đogić).
Izborom su obuhvaćena posebna izdanja (207 jed. u oba časopisa) i članci iz novina i časopisa (u prvom prilogu 1347 jed., a u drugom 1042 jed.) objavljeni na srpskohrvatskom, slovenačkom i makedonskom jeziku od 1945. do 25. maja 1977. Jedinice za knjige su podeljene u 10 grupa, a članci su dati u jednom abecednom nizu.
19. Jastrebić, Blagoje. BIBLIOGRAFIJA PESAMA O TITU U POSLERATNIM PESNIČKIM KNJIGAMA. U: Čovek i drug i vođa. Pesme i prozni odlomci o Titu — Beograd, „Rad” Skopje, „Naša knjiga”, 1977, str. 415—426; isto u: Човек, и другар, и војдач. Песни и прозни одломки за Тито. — Скопје, „Наша книга”, Београд, „Рад” 1977, стр. 415—426.
Bibliografija je u svemu identična u srpskohrvatskom i makedonskom izdanju. U makedonskom izdanju naslov i napomena o bibliografiji su samo prevedeni na makedonski. Bibliografija

- ima 120 nenumerisanih jedinica raspoređenih abecedno po autorima.
20. Jastrebić, Blagoje. GRAĐA ZA BIBLIOGRAFIJU PESAMA O TITU OBJAVLJENIH U PARTIZANSKOJ ŠTAMPI (po arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu). U: Čovek, i drugi voda. Pesme i prozni odlomci o Titu. — Beograd, „Rad”, Skopje, „Naša kniga”, 1977, str. 427—438; isto u: Човек, и другар, и водач. Песни и прозни одломки за Тито. — Скопје, „Наша книга”, Београд, „Рад” 1977, стр. 427—438.
Grada je u svemu identična u srpskohrvatskom i makedonskom izdanju i ima 205 jedinica datih bez primene ijednog pravila u ređanju.
21. ЈОСИП БРОЗ ТИТО. Каталог. /Избор и обработка: Горица Бутилија, Пиринка Варошија, Душица Панчевска, Катица Туџарова. Редактор: Зорица Петровска. Главен и одговорен уредник др Иван Катаџиев/. — Скопје, Народна и универзитетска библиотека „Климент Охридски”, 1977, стр. [VI] + 138. По повод 40 години од дођањето на Ј. Б. Тито на чело КПЈ и 85 години од неговиот живот.
Katalog sadrži (1) jugoslovenska i strana posebna izdanja J. B. Tita (817 jed.) i (2) domaće i strane knjige o Titu (426 jed.) koje se nalaze u fondovima Biblioteke — izdavača, a objavljene su od 1943. do 1976. Jedinice su u oba dela raspoređene azbучno po naslovima. Sa imenskim registrom.
22. JOSIP BROZ TITO U „BIBLIOGRAFIJI JUGOSLAVIJE”. Redakcioni odbor: Milanka Debeljković, Slobodan Komadinić, Ljubica Savić, Branislava Stajić. — Beograd, Jugoslovenski bibliografski institut, 1977, str. [VI] + 77.
Ovo izdanje Jugoslovenski bibliografski institut posvetio je četrdesetoj godišnjici dolaska druge Tita na čelo KPJ i njegovom osamdesetom rođendanu.
Bibliografska građa sadrži podatke preuzete iz „Bibliografije Jugoslavije (knjige)” (1950—1977) i „Jugoslovenske retrospektivne bibliografske građe 1945—1967“. Građa obuhvata knjige i brošure J. B. Tita (1945—1977), kao i radove J. B. Tita objavljene u zbornicima i spomenicama za period 1968—1977.
23. KOVAC, IVAN. MI SMO TITOVI — TITO JE NAŠ (Izbor knjiga). — Sombor, Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki“, 1977, str. 20.
Izbor predstavlja katalog izložbe knjiga. Ima dva dela: Titova dela (67 knjiga) i dela o Titu (69 knjiga). Obuhvaćena su izdaja na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku (1944—1977). — Sa pesmom Branka Miljkovića „Tito“ (str. 7).

24. LIK I DELO JOSIPA BROZA TITA U JUGOSLOVENSKOM IGRANOM FILMU, DOKUMENTARNOM FILMU, TELEVIZIJSKIM SERIJAMA. [1]. — 4 f, časopis za kulturu i umetnost Univerziteta umetnosti u Beogradu, 1977, 4—5, str. 77—92. Popis dugometražnih igranih filmova (1947—1976), kratkometražnih igranih i dokumentarnih jugoslovenskih filmova (1944—1977) i storija Radio-televizije Beograd (1957—1976). — Nezavršeno.
25. Перуновић, Невенка. БИБЛИОГРАФИЈА КЊИГА ИЗДАТИХ У ГОДИНИ ТИТОВИХ ЈУБИЛЕЈА, 1977 — Марксистичке теме, Ниш, 1977, I, 2, стр. 115, 120—124.
Zabeleženo je 20 jedinica za izdanja dela J. B. Tita i 54 knjige o Titu — sve objavljene u Jugoslaviji, osim jedne u Poljskoj. — Zbog greške u prelomu došlo je do neredovne paginacije.
26. Stojanović, Miloš. GRAĐA ZA BIBLIOGRAFIJU KNJIGA O PREDSEDNIKU TITU. — Savremenost, Novi Sad, 1977, vandreni broj, str. 143—148.
Izbor obuhvata 99 posebnih izdanja i muzikalija objavljenih u Jugoslaviji 1945—1976. godine. — U sadržaju časopisa pogrešno je dat naslov: Bibliografija knjiga i članaka . . .
27. Tanović, Ivan. BIBLIOGRAFIJA (IZBOR): JOSIP BROZ TITO — ŽIVOT I DELO (povodom 40-godišnjice na čelu SKJ i 35-godišnjice rukovođenja i izgradnje OS SFRJ). — Zbornik radova Visoke vojnopolitičke škole JNA, Beograd, 1977, 10, str. 265—281.
Izbor obuhvata: 1) radove J. B. Tita (121 jed.) i 2) literaturu o Titu (126 jed.) — posebna izdanja i priloge iz periodike objavljene u Jugoslaviji (1946—1976).
28. TITOVA DJELA I DJELA O TITU. Bibliografija knjiga i brošura iz fonda Biblioteke Sabora. — Zagreb, Biblioteka Sabora SR Hrvatske, 1977, str. 31.
Bibliografija je, pored posebnih izdanja (1945—1977) obuhvatila i 6 časopisnih priloga. „Titova djela” sadrže 82 jedinice, a „Djela o Josipu Brozu Titu” 75 jedinica, od kojih i 8 stranih izdanja. — Izdano u čast Titovih jubileja.
29. Strčić, Petar. VANJSKOPOLITIČKA BORBA JOSIPA BROZA TITA ZA ISTRU OD 1941. DO 1945. GODINE. Prilog za bibliografiju. — Dometi, Rijeka, 1978, XI, 9—11, str. 59—84.
Bibliografija je, zapravo, samo dopuna istoimene autorove knjige koju je 1978. objavio Izdavački centar Rijeka, ali bez nauč-

- nog aparata. Ona predstavlja opsežniji izbor literature koju je P. Strčić koristio za temu knjige. Nenumerisana. Abecedni raspored.
30. Hadžić, Miroslav. BIBLIOGRAFIJA (IZBOR) — TITO O ODNO-SIMA IZMEĐU SOCIJALISTIČKIH DRŽAVA, KOMUNISTIČ-KIH, SOCIJALISTIČKIH I DRUGIH RADNIČKIH PARTIJA I NAPREDNIH POKRETA. — Zbornik radova Visoke vojno-političke škole JNA, Beograd, 1979, 14, str. 161—173.
Izbor obuhvata radove J. B. Tita od 29. novembra 1943. do 1979. godine (109 jed.).
 31. ТИТО НА ЧЕЛО НА КПЈ-СКЈ., У: Библиографија КПЈ-СКЈ и КПМ-СКМ, 1919—1979. Редакција: Д-р Орде Ивановски, Маргарита Јовановић, Фахри Каја, Рада Митрова, Димитар Солев, д-р Миле Тодоровски. Уредник: Маргарита Јовановић. Избор, библиотечна обработка и корекција Пиринка Варошлија, Го-рица Бутулија, Ленче Стојанова. Составувач на регистрите и корекција Горица Бутулија. — Скопје, Народна и универзи-тетска библиотека „Климент Охридски”, 1979, str. 133—206. Bibliografija sadrži knjige i brošure o J. B. Titu (174 jed.), kao i posebna izdanja radova J. B. Tita (278 jed.) koja su izdata u Jugoslaviji od 1945. do 1979. Jedinice su date u jednom nizu azbučno, po autorima, odn. naslovima; bez anotacija i sadržaja.
 32. Azucki, Livia. JOSIP BROZ TITÓNAK A LÉTÜNKBEN MEG-JELENT MUNKÁI. — Létünk, Novi Sad, 1980, X, 3, str. 701—702.
Bibliografija obuhvata radove J. B. Tita (13 jed.) i priloge o J. B. Titu (12 jed.) objavljene u časopisu „Létünk” (1974—1978).
 33. Цветновска, Надежда. ПРИЛОГ КОН БИБЛИОГРАФИЈАТА „ТИТО ЗА МЛАДИНСТА И МЛАДИНСТА ЗА ТИТО”. — Глас-ник. Институт за национална историја, Скопје, 1980, XXIV, 2, стр. 261—274.
Bibliografski prilog (149 jed.) obuhvata govore, intervjuje, na-pise, razgovore, pozdravne telegrame i pisma J. B. Tita koji se odnose na omladinu, kao i priloge omladine o Titu. Obrađen je samo list „Mlad borec”, organ SSO Makedonije, od 1944. do 1979. Raspored azbučni.
 34. [Čaki, Piroška] Csáky S. Piroska. TITO MŰVEI MAGYARUL A VAJDASÁGBAN 1945—1979. — Hid, Novi Sad, 1980, XLIV, 5, str. 673—696.
Dopuna i nastavak bibliografije iz 1977. godine (v. br. 15). Za Titova dela na mađarskom jeziku bibliografija ima 70 jedinica, a za knjige o Titu 13 jedinica. Raspored hronološki.

35. Đogić, Tihomila — Mijo Haramina. JOSIP BROZ TITO. Građa za bibliografiju. — Zagreb, OOUR Agencija za marketing „Vjesnik”, Radnička biblioteka „Božidar Adžija”, 1980, str. 40. Građa obuhvata 368 naslova knjiga, brošura i zbornika, objavljenih od 1943. do septembra 1980. godine i raspoređena je u šest grupa: Biografije, Studije i rasprave, Titovo vojno delo, Tito i nesvrstanost, Tito među našim ljudima i Tito u umjetničkim djelima. Sa autorskim registrom.
36. /Gavarić, Milosava [i] Damica Ježek/. ANOTIRANA BIBLIOGRAFIJA KNJIGA ZA DECU I OMLADINU. TITO U POEZIJI, PROZI I DOKUMENTARNOJ LITERATURI. — Beograd, Biblioteka grada Beograda, Odeljenje za rad sa decom, 1980, str. [6] + 25 + 2 + [1]. — Kol. Odabrane knjige za decu, 17. Umnoženo na geštetneru sa jedne strane.
Anotirani izbor 25 knjiga (1965—1979) raspoređen u četiri grupe: Odabrane zbirke stihova i proznih radova dece i omladine, Izbor zbirki umetničke poezije o Titu, Od Kumrovca do Vrhovnog komandanta i Gradanin sveta.
37. Гикић, Радмила. ЛЕТОПИС О ТИТУ. — Летопис Матице српске, Нови Сад, 1980, 156, књ. 425, 5, стр. 855—860.
Osvrt na 15 priloga (članaka, sećanja, pesama i prikaza) o Titu i dva Titova teksta koji su objavljeni u Letopisu Matice srpske (1952—1979). Stojan Trećaković je bibliografski obradio ovih 17 priloga, a bibliografija je objavljena u fusnoti na str. 855.
38. Janićijević, Jovan. TITO U JUGOSLOVENSKOJ IZDAVAČKOJ DELATNOSTI. Odabrana bibliografija. — Knjiga i svet, Beograd, 1980, XXV, 133, str. 18—24.
Izborom je obuhvaćeno 87 posebnih izdanja radova Josipa Broza Tita i 133 posebna izdanja dela o Josipu Brozu Titu objavljenih od 1945. do 1979. godine.
39. Kujović, Obrad. IZBOR ČLANAKA I GOVORA JOSIPA BROZA TITA O NARODNOOSLOBODILACKOM RATU, JUGOSLOVENSKOJ NARODNOJ ARMII, OPŠTENARODNOJ ODBRANI I DRUŠTVENOJ SAMOZAŠТИ. Bibliografska građa. — Obrana i zaštita, Beograd, 1980, XVI, 2—3, str. 97—116. Štampano i u izdanjima istog časopisa na slovenačkom („Obramba in zaščita”), makedonskom („Obrana i zaštita”) i albanskom („Mbrojtja e siguria”) jeziku.
Grada obuhvata 87 jedinica (sa anotacijama) iz jugoslovenske vojne periodike i iz posebnih izdanja vojnih izdavača (1945—1979). Raspored hronološki.

40. Љубибратић, Ђурђевка. ТИТОВА ДЕЛА ОБЈАВЉЕНА У ВОЈВОДИНИ 1944—1980. — Летопис Матице српске, Нови Сад, 1980, 156, књ. 425. св. 5, стр. 884—909.
- Bibliografija sadrži 143 posebna izdanja sa radovima Josipa Broza Tita koja su objavljena na jezicima naroda i narodnosti. Jedinice su date hronološki, bez sadržaja knjiga. Sa registrom po jezicima.
41. Matković, Slavko. RATNA IZDANJA TITOVIH DELA, ŠTAMPANA U SUBOTICI TOKOM 1944. GODINE. — Rukovet, Subotica, 1980, 3, str. 297—300.
- Zabeleženo je 7 bibliografskih jedinica za izdanja koja su oktobra i novembra 1944. izdata u Subotici ubrzano po oslobođenju grada. U uvodu jedinice su prvo date opisno (kao članak), zatim ponovljene kao bibliografske jedinice.
42. Иванка Анастасова, Дивна Јанкоска, Васил Јотевски, Ташко Мамуровски, Симо Младеновски, Надежда Цветковска, Ѓорѓи Чакарџаневски. ПРИЛОГ КОН БИБЛИОГРАФИЈАТА ЗА ЈОСИП БРОЗ ТИТО НИЗ СТРАНИЦТЕ НА ПЕЧАТОТ ВО МАКЕДОНИЈА 1944—1980. — Гласник. Институт за национална историја, Скопје, 1980, XXIV, 2. стр. 187—259.
- Bibliografija (788 jed.) obuhvata sve vrste priloga J. B. Tita, kao i o njemu, koji su objavljeni u štampi Makedonije od 1945. do 1979. Jedinice su sredjene hronološki po godinama kao i u okviru godine; prema potrebi jedinice su anotirane.
43. Protić, Žarko. BIBLIOGRAFIJA BIBLIOGRAFIJÂ O JOSIPU BROZU TITU 1950—1979. — Informatika, Beograd 1980, XIV, 2, str. 81—85.
- Bibliografija sadrži 24 jedinice za posebna izdanja i priloge u knjigama i časopisima koji su objavljeni na jezicima naroda i narodnosti Jugoslavije. Sa imenskim registrom.
44. Радоњић, Радмила. ИЗБОР ИЗ БИБЛИОГРАФИЈЕ ТИТОВИХ РАДОВА. — Марксистичка мисао, Београд 1980, 3, стр. 379—388.
- Izbor obuhvata 106 posebnih izdanja (1944—1979) sa govorima i člancima Josipa Broza Tita. Raspored hronološki, a u okviru godine azbučno. Bez uvodne beleške i paginacije za knjige.
45. Ristić, Dušanka. TITO U BIBLIOTEKARSKIM ČASOPISIMA JUGOSLAVIJE. — Informatika, Beograd 1980, XIV, str. 87—92.
- Bibliografija obuhvata priloge o Titu kao i priloge čiji je on autor (37 jed.). Hronološki raspored građe (1955—1979), a unu-

tar godine abecedni red. Sa registrom autora i spiskom (21) pre-gledanih časopisa od 1948. godine.

46. Sentić, Marija. BIBLIOGRAFIJA KNJIGA I BROŠURA O JOSIPU BROZU TITU 1941—1979. — Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1980, XII, 2 (33), str. 141—258.
Bibliografija sadrži 638 jedinica i obuhvata jugoslovenske publikacije objavljene od 1943. U prvom delu (1943—1945) izdaja-nja su date hronološki, a u drugom (1945—1979) su podeljena u devet grupa: Biografije — prilozi za biografiju, Sjećanja i izjave sudionika, Književnost, Foto-monografije i albumi, Kro-nologije, Bibliografije, Putovanja i posjeti, Štafeta i Razno. U okviru grupa jedinice su date hronološki. — U odnosu na bib-liografiju objavljenu u istom časopisu 1972. ova ima 315 jedi-nica više. Sa autorskim registrom.
47. Sentić, Marija. BIBLIOGRAFIJA KNJIGA I BROŠURA O JOSIPU BROZU TITU 1941—1979. (Dio I—IV). — Dometi, Ri-jeka 1980, XIII, izvanredan svezak, str. 141—166; 3—4—5, str. 123—140; 6, str. 99—103; 7—8, str. 57—80.
Ova bibliografija je ista kao i u „Časopisu za suvremenu povijest“ (v. br. jed 46): raspored po grupama je isti, samo su ovde jedinice u okviru grupa date abecedno, a ne hronološki.
48. Sentić, Marija. IZBOR IZ LITERATURE O JOSIPU BROZU TITU. — Naše teme, Zagreb 1980, XXV, 4 (250), str. 571—612.
Bibliografija obuhvata knjige i brošure (1946—1979) izabrane o tri aspekta: Tito—partija—revolucija, Tito—socijalizam—sa-maupravljanje i Tito—nesvrstanost. 171 jedinica je anotirana i raspoređena acebedno.
49. Симовска, Емилија. ТИТОВАТА ЛИЧНОСТ И ДЕЛО ВО АНГЛО-САКСОНСКАТА ПУБЛИЦИСТИКА И НАУЧНАТА ЛИТЕРАТУРА. Библиографски преглед. — Годишник на Институтот за соци-олошки и политичко-правни истражувања. Тематски број посветен на Титовата мисла и творештво, Скопје 1980, VI, 1, стр. 259—262.
Sekundarna i selektivna bibliografija knjiga (63 jed.) objavljenih na engleskom jeziku (1944—1978). Bez paginacije i anota-cija. Abecedni raspored.
50. Станкова, Марија и Елена Стојановиќ. БИБЛИОГРАФИЈА НА ДЕЛАТА НА ЈОСИП БРОЗ ТИТО ПРЕВЕДЕНИ И ОБЈАВЕНИ НА МАКЕДОНСКИ ЈЕЗИК. — Годишник на Институтот за со-циолошки и политичко-правни истражувања. Тематски број посветен на Титовата мисла и творештво, Скопје 1980, VI, стр. 251—258.
Bibliografija ima 93 jedinice za posebna izdanja (1945—1979)

- i 27 jedinica iz časopisa „Pogledi”, br. 3 iz 1980. Azbučni raspored. Bez anotacija kod zbirki Titovih radova.
51. Темков, Кирил. ДЕЛАТА НА ТИТО И ЗА ТИТО НА МАКЕДОНСКИ ЈЕЗИК. (Прилог кон библиографија). — Филозофска трибина,. Скопје 1980, 4, стр. 277—297.
Prvi deo bibliografije obuhvata samo jedinice за posebna izdanja Titovih dela (1945—1980), a drugi deo sadrži jedinice za knjige i članke iz jednog broja časopisa i novina o Titu (1949—1980). Nenumerisano.
52. ТИТО У ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ФИЛМУ. — Filmograf, Beograd, 1980, V, 15, str. 3—81.
Sadržaj: Filmografija dugometražnih i kratkometražnih dokumentarnih filmova [1945—1980]. Obradio Vicko Raspot (str. 5—16). — Filmografija dugometražnih igranih filmova [1963—1974] (str. 18). — Filmografija storija Filmskih novosti [1945—1979]. Obradila Radmila Stanić (str. 19—48). — Filmografija dokumentarnih filmova — reportaža vanrednih brojeva Filmskih novosti [1943—1978]. Obradila Radmila Stanić (str. 50—54). — Filmografija mesečnika iz JNA — proizvodnja „Zastava-filma” [1949—1975]. Obradio Živojin Denić (str. 56). — Predsednik Tito u raznim mestima Jugoslavije (od 1941—1979). [Hronološki popis žurnala, dokumentarnih filmova i storija Filmskih novosti sa izvlačenjem, u prvi plan, mesta koja je Tito posetio. Bez abecednog geografskog registra za 1.677 jed.] (str. 57—81).
Filmografija obuhvata tri dugometražna igrana filma, 232 kratkometražna dokumentarna filma, 1.283 storije Filmskih novosti, 521 vanredni broj Filmskih novosti i 18 mesečnika iz JNA.
53. ТИТОВА РЕЧ НА СИТЕ МЕРИДИЈАНИ. — Огледало, Скопје, 9. V 1980, III, 5, стр. 1—8.
U vanrednom izdanju mesečnika književnih prevodilaca Makedonije objavljeno je 38 fotografija koričnih stranica (foto-bibliografija), sa minimumom bibliografskih podataka, kojima je ilustrativno prikazano prevodenje Titovih dela i knjiga o Titu širom sveta. Sa posebnim kratkim informacijama o Titovim delima i izdanjima o Titu objavljenim na makedonskom i najavljenim prevodima Titovih dela i knjiga o njemu na stranim jezicima.
54. Sentić, Marija. BIBLIOGRAFIJA KNJIGA I BROŠURA О ЈОСИПУ БРОЗУ ТИТУ 1941—1980. — Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 1981, str. 80, 8° — Kol. Dokumenti, knj. 3.
Bibliografija sadrži 695 jedinica i obuhvata publikacije svih vrsta koje su objavljene u Jugoslaviji od 1943, na jezicima na-

roda i narodnosti, te na stranim jezicima. Klasifikacija (10 grupa) je ista kao kod jedinice br. 46 ove bibliografije. Raspored u okviru grupa abecedni. Bez registara.

55. Стanoјевић, Тихомир — Драган Марковић. ИЗ БИБЛИОГРАФИЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ИЗДАЊА КЊИГА О ТИТУ, (стр. 662—664). У: Стanoјевић, Тихомир — Драган Марковић. ТИТО. ЖИВОТ И ДЕЛО (1892—1980). — Београд, „Вук Карапић”, 1981, стр. 664 са сл. и факс.
2. izdanje lat. i cir. 1983. g.
Izbor od 117 nenumerisanih bibliografskih jedinica za knjige objavljene od 1946. do 1980.
56. Šehović, Izet. ТИТО О СОЦИЈАЛИСТИЧКОМ САВЕЗУ.
(Bibliografija članaka i govora o Narodnom frontu odnosno Socijalističkom savezu objavljenih u knjigama, časopisima i dnevnoj štampi u periodu od Prvog kongresa do danas).
Bibliografska grada 1945—1980. — Opredeljenja, Sarajevo, 1981, XII, 5, str. 173—180.
Bibliografija obuhvata jedinicu za Titova dela posvećena SSRNJ u celini, kao i sa delimičnim sadržajem. Sređena hronološki (1945—1979). Nenumerisana.
57. Glumac, Ljubica. PRILOG BIBLIOGRAFIJI O JOSIPU BROZU TITU (str. 277—305). У: Filipović, Nikola S. PEDAGOŠKA MISAO JOSIPA BROZA TITA. — Sarajevo, IRO „Veselin Masleša”, 1982, str. 305.
Bibliografija ima 192 jedinice o temi knjige N. S. Filipovića date u dve grupe: Knjige (1945—1980) i Članci i prilozi (1950—1980). Obuhvata Titova dela kao i rade o njemu. U grupama jedinice su date hronološki, a u okviru godina abecedno.
58. Nikolić, Miloš. BIBLIOGRAFIJA (str. 521—561). У: Tito, Josip Broz. JUGOSLOVENSKA REVOLUCIJA I СОЦИЈАЛИЗАЦИЈА. Drugi svezak. Izbor priredio Miloš Nikolić. — Zagreb, „Globus”, 1982, str. 564. — Kol. Biblioteka Prometej.
„Ova selektivna bibliografija sadrži značajnija izdanja Titovih djela objavljenih od 1945. do 1981. godine i vrednijih knjiga, studija i članaka o Titovom životu i djelu, publiciranih od 1972. do 1981. godine.” Jedine su razvrstane u tri celine: 1) Značajnija izdanja Titovih tekstova, 2) Knjige o Titu (u 5 grupa) i 3) Studije i članci o Titu u časopisima i štampi (u 13 grupa).
59. Паланчанин, Сава. ЛИК ДРУГА ТИТА У ПАРТИЗАНСКИМ ПУБЛИКАЦИЈАМА ВОЈВОДИНЕ 1941—1945. — Годишњак Библиотеке Матице српске за 1980. годину, књ. 5, Нови Сад 1982, стр. 14—21.

- Katalog likovnih priloga (1943—1945). Bibliografski opis 11 priloga (str. 16—18). Sa reprodukcijama.
60. Protić, Žarko. IZABRANA BIBLIOGRAFIJA (str. 411—422). U: TITOVA MISAO I DELO. — Beograd, „Radnička štampa”, 1982, str. 422 + [5].
Bibliografija ima dva dela: A. Sabrani i izabrani radovi (1947—1981) — imaju 39 jedinica izabranih izdanja zbirki i zbornika Titovih radova i B. Knjige o Titu i njegovom delu (1944—1981) — sadrže izbor knjiga (156 jedinica) objavljenih u Jugoslaviji na jezicima naroda i narodnosti i stranim jezicima.
 61. TITOVA REČ U PUBLIKACIJAMA JNA 1941—1980. Anotirana bibliografija. Materijal istražili i bibliografski obradili: Kujović Obrad, Broz — Žikelić Zlatica, Stanislavljević Milenko. Glavni urednik Vasiljević Aleksandar, urednik Kujović Obrad. — Beograd, Centar za vojnonaučnu dokumentaciju i informacije, 1982, str. 682.
Bibliografija obuhvata Titove radove (2595 jed.) objavljene u celini ili širem izvodu u javnim vojnim publikacijama JNA (knjige, časopisi, novine) od 1941. do 1980. Bibliografija je sredena hronološki, prema datumima kada su Titova dela nastala. Sa pet registara.
 62. Tobolka, Ilona. TITO O VASPITANJU I OBRAZOVANJU. — Škola i društvo, Novi Sad, 1982, 1—2, str. 252—255.
Bibliografija je urađena na osnovu dokumentacije biblioteke Međuopštinskog prosvetno-pedagoškog zavoda u Novom Sadu i obuhvata period od 1980. do aprila 1982. Sadrži jedinice za tri knjige i 22 članka iz pedagoških časopisa.
 63. Vilić, Stipo. BIBLIOGRAFIJA KNJIGA O DJELU I ŽIVOTU JOSIPA BROZA TITA, TE TITOVI ORIGINALNI RADOVI OBJAVLJENI U PERIODU 1946—1982. Oslobođenje, Sarajevo, 11. septembar 1982, XXXIX, 12290. Kultura, umjetnost, nauka, IV, 64, str. 4.
Izbor knjiga — na skoro celoj strani lista. Amaterski urađena bibliografija.
 64. Костадиновски, Костадин. ТИТО И МУЗИЧКАТА УМЕТНОСТ. — Скопје, „Наша книга”, 1983, стр. 313 + [7] + [32] са сл. Pod naslovom „Diskografija” objavljen je popis 32 diskografska izdanja o Titu (str. 301). Sadrži i „Popis na delata i pesnite za Tito” u kome se nalazi 478 naslova pesama i muzičkih dela gotovo svih žanrova muzičkog izražavanja inspirisanih ličnošću i delima J. B. Tita (str. 305—312).

65. /Protić, Žarko/. BIBLIOGRAFIJA [I] LITERATURA (str. 81—86). U: Dr Vladimir Bakarić: JOSIP BROZ TITO. Separat iz II izdanja „Enciklopedije Jugoslavije”. — Zagreb, Jugoslovenski leksikografski zavod, 1983, str. 88.
Uporedo objavljeno i izdanje na engleskom jeziku.
„Bibliografija” sadrži izbor 39 izdanja zbirk i zbornika Titovih radova (1947—1981). „Literatura” obuhvata izbor knjiga (182 jedinice) objavljenih u Jugoslaviji (na jezicima naroda i narodnosti i stranim jezicima) i u inostranstvu (1944—1981) o Titu.
66. /Ljubibratić Đurđevka/. BIBLIOGRAFIJA JOSIPA BROZA TITA 1980—1982. Građa. — Savremenost, Novi Sad 1984, XIV, 3—4, str. 5—197.
Bibliografija dela (knjiga i priloga u časopisima) J. B. Tita (jed. br. 1-223) i literature (knjiga i priloga u časopisima) o Titu (jed. br. 224-1377) objavljenih u Jugoslaviji na srpskohrvatskom jeziku od maja 1980. do kraja 1982. Jedinice su u grupama poređane abecedno. Sa imenskim registrom i registrom obrađenih časopisa.

IMENSKI REGISTAR

- Anastasova Ivanka — 42
 Azucki Livia — 32
 Begović Vlajko — 7
 Broz Žikelić Zlatica — 61
 Bulovec Štefka — 1
 Bunc Stanko — 3
 Butulija Gorica — 21, 31
 Buzaljko Radmila — 14
 Cvetkovska Nadežda — 33, 42
 Čaki Piroška — 15, 34
 Čakarjanevski Đordi — 42
 Debeljković Milanka — 22
 Denić Živojin — 52
 Đogić Tihomila — 16, 18, 35
 Gavarić Milosava — 36
 Gikić Radmila — 37
 Glumac Ljubica — 57
 Hadžić Miroslav — 30
 Haramina Mijo — 16-18, 35
 Ivanovski Orde — 31
 Janićijević Jovan — 38
 Jankoska Divna — 42
 Janjić Jovan — 13
 Jastrebić Blagoje — 19, 20
 Ježek Danica — 36
 Jotevski Vasilj — 42
 Jovanović Margarita — 31
 Kačarević Dragić — 4
 Kaja Fahri — 31
 Katardžiev Ivan — 21
 Komadinić Slobodan — 22
 Kostadinovski Kostadin — 64
 Kovač Ivan — 23
 Kujović Obrad — 39, 61
 Lazarević Arsa — 12
 Ljubibratić Đurđevka — 10, 40, 66
 Mamurovski Taško — 42
 Marković Dragan — 5, 55
 Matković Slavko — 41
 Mitrova Rada — 31
 Mladenovski Simo — 42
 Nikolić Miloš — 58
 Palančanin Sava — 59
 Pančevska Dušica — 21
 Perunović Nevenka — 25
 Petrovska Zorica — 21
 Pijade Moša — 2
 Protić Žarko — 43, 60, 65
 Radonjić Radmila — 44
 Raspor Vjeko — 52
 Risteska Margarita — 8
 Ristić Dušanka — 45
 Rula Dragan — 61
 Savić Ljubica — 22
 Sentić Marija — 9, 46-48, 54
 Simovska Emilija — 49
 Solev Dimitar — 31
 Stajić Branislava — 22
 Stanić Radmila — 52
 Stankova Marija — 50
 Stanisavljević Milenko — 61
 Stanojević Tihomir — 5, 55
 Stojanova Lenče — 31
 Stojanović Elena — 50
 Stojanović Miloš — 26
 Strčić Petar — 29
 Šehović Izlet — 56
 Tanović Ivan — 27
 Temkov Kiril — 51
 Tobolka Ilona — 62
 Todorovski Mile — 31
 Trećakov Stojan — 37
 Tudžarova Katica — 21
 V. Be. v. Begović Vlajko
 Varošlija Pirimka — 21, 31
 Vasiljević Aleksandar — 61
 Vilić Stipo — 63

ISTORIJA 20. VEKA, 1985, 1

Za izdavača
Petar Kačavenda
Beograd, Trg Marksа i Engelsа 11.

U troškovima izdavanja učestvuje Republička zajednica nauke Srbije

Na osnovu mišljenja Republičkog komiteta za kulturu broj 413-874/8306 od
28. 09. 1983. godine ne plaća se porez na promet.

Tiraž: 1000

Štampa: RO »Narodna Štamparija«, Edvarda Kardelja 10, 24300 Bačka Topola

NAJNOVIJA IZDANJA ISI

U toku 1985. godine iz štampe su izašle sledeće knjige:

dr Živko AVRAMOVSKI

RATNI CILJEVI BUGARSKE I CENTRALNE SILE 1914—1918.

dr Slavoljub CVETKOVIĆ

IDEJNE BORBE U KPJ 1919—1928.

mr Jadranka JOVANOVIĆ

JUGOSLAVIJA U ORGANIZACIJI UJEDINJENIH NACIJA
1945—1953.

dr Petar KAČAVENDA

OMLADINA U REVOLUCIJI

dr Todor STOJKOV

VLADA MILANA STOJADINOVICA 1935—1937.

dr Vuk VINAVER

JUGOSLAVIJA I FRANCUSKA IZMEĐU DVA RATA

dr Nikola ŽIVKOVIC

RATNA ŠTETA KOJU JE BUGARSKA UČINILA JUGOSLAVIJI
1941—1944.

KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
BEOGRAD, TRG MARKSA I ENGELSA 11.